

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИИ ВА ЎРТА МАХСУС  
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

---

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ  
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ  
ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

А. СОЛНЕВ, Л. ҚАРШИБОВА,

# ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ

---

Ушбу китобда ижтимоий ёки иқтисодий ва социал географиянинг ривожланиши, унинг илмий-амалий муаммолари, тадқиқот йўналишлари ва методлари тўғрисида сўз юритилади. Шунингдек, унда аспирант ва ёш тадқиқотчиларга тегишли маслаҳат ва методик кўрсатмалар ҳам берилган. Қўлланма олий ўқув юртлари география факультетларининг талаба ва аспирантларига мўлжалланган.

**Тақризчилар:**

- *география фанлари доктори, профессор М. Н. Нурназаров*
- *география фанлари номзоди, доцент Р. И. Маҳмадалиев*

**Масъул муҳаррир:**

- *география фанлари доктори, профессор З. М. Акромов*

## К И Р И Ш

Бозор муносабатларига ўтиш фақатгина моддий, яъни ишлаб чиқариш соҳасида эмас, балки ижтимоий ҳаётда, жумладан, фан ва илмий тадқиқот жараёнида ҳам юз беради. Бунда энг аввало тафаккур, илмий дунёқарашда анъанавий назарий-услубий таъомил ва ёндашувлар янги шароитга, талаб ва эҳтиёжга мувофиқ равишда ўзгаради. Шу нуқтаи назардан ўтиш даври ижтимоий жабҳаларда иқтисодий муносабатларга нисбатан ўзгача кечиши мумкин.

Янги шароитдаги ўзгаришлар иқтисодий географиянинг ривожланишига жуда катта таъсир кўрсатади. Чунки, ушбу фан бевосита иқтисодий муносабатларни, ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий жиҳатларини таҳлил ва ташхис этади. Бинобарин, бозор иқтисодиёти тармоқ доирасидан ташқари ҳудуд тизимида ҳам содир бўлади, корхоналарнинг эркин муносабати ёки тармоқлар рақобати айни пайтда соғлом рақобат муҳитини назарда тутати. Зеро, ҳар қандай рақобат заминиде тенгсизлик, номувофиқлик ётадики, бу хусусиятлар айни чоғда ҳудудлар таркибида ҳам намоён бўлади. Ҳудудий меҳнат тақсимоотидаги бундай ўзгаришлар, турдош ва турли тармоқларга ихтисослашган районларнинг ўзаро рақобатда («мусобақада») ривожланиши ўзининг моҳият ва мазмунига кўра иқтисодий географик жараёни англатади. Шунингдек, ягона иқтисодий макон эркин иқтисодий минтақалар, ўсиш қутби ва марказлари, саноат парклари ва технополислар бевосита иқтисодий географик маънога эга.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, бозор муносабатлари шароитида иқтисодий география ўзининг том ёки туб моҳиятига эришади. Чунки, бундай шароит ҳамма вақт иқтисодий фикрлашни, самарадорликни тақозо этади ва ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш ҳам худди шундай мақсадни кўзлайди. Демак, бозор иқтисодиёти — ҳудуд иқтисодиёти, маълум макон доирасида эришиладиган иқтисодиёт ҳамдир.

Шу мазмунда қараганда «иқтисодий» география иқтисод географияси (масалан, саноат ёки қишлоқ хўжалиги географияси) ёхуд геоиқтисодиёт ҳам эмас. Иқтисод географияси бу энг аввало корхона ёки тармоқларнинг ҳудудий тарқалишидаги иқтисод бўлса, иқтисодий география унга кўра анча мураккаброқ тушунча ҳисобланади.

Иқтисод географияси учун ниманинг қасрда жойланиши муҳим бўлса, иқтисодий географияда ниманинг қасрда ва қандай ҳудудий ташкил этилганлиги, яъни сифат кўрсаткичлари устувор аҳамиятга эгадир. Бу ўринда айтиш лозимки, ушбу фан яқин вақтга қадар асосан биринчи мазмунда талқин қилинди ва ўрганилди, иккинчи йўналишнинг ривожланиши эса ҳозирги кундаги долзарб масаладир.



Иқтисодий география икки карра иккиннинг тўрт эмас, беш бўлишини кўзлайди ва бундай иқтисод ишлаб чиқариш корхоналарини тўғри ҳудудий ташкил этиш натижасида эришилади. Шунинг учун, у энг аввало ҳудудий мажмуа ёки тизимлар доирасида юзага келиши мумкин. Чунки, бундай шароитда турли хўжалик корхоналарининг ўзаро уйғунлашуви, ҳудудий мувофиқлиги вужудга келади ва бу «қўшимча» иқтисоднинг шаклланишига олиб келади. «Штандорт» ёки ишлаб чиқаришни жойлаштириш ғоясининг яратувчиси немис олими А. Вебер ҳам авваломбор ана шундай иқтисодийликни назарда тутган эди. «Агломерацион омил» ва самарадорлик, транспорт харажатларини мумкин қадар камайтириш, ягона инфраструктура тизими асосида иқтисодий тежамкорлик ва фойдани орттириш ишлаб чиқаришни тўғри ҳудудий ташкил этиш туфайли амалга оширилади. Бунинг учун турли кўламдаги ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари шакллантирилади ва ривожлантирилади. Бундай мажмуалар эса энг аввало ҳақиқий иқтисодий географиянинг тадқиқот объектига киради. Геоиқтисод, яъни географик иқтисод масаласига келсак, у ҳозирги айтилган маънога бироз яқинроқ туради. Бундан ташқари, уни регионал ёки ҳудуд, аниқроғи минтақа иқтисодиёти мазмунида ҳам эътироф қилиш мумкин. У ҳолда бу маълум бир регион ёки минтақадаги хўжалик мажмуасининг иқтисодиёти шаклида қабул қилинади. Умуман олганда эса геоиқтисод ҳудди сиёсий иқтисод ёки тармоқ иқтисодиёти — «иқтисодий иқтисод» тушунчаларига ўхшаш иборадир.

Яна шунинг эътиборга олиш лозимки, мустақил мамлакатимизнинг бозор муносабатларига ўтиши айни пайтда анъанавий иқтисодий ва социал география фанининг жаҳон андозаларига мос равишда ижтимоий география мақомини олишига тўғри келмоқда. Албатта, бу ерда ҳам ижтимоий география жамият географияси бўлмай, у мазмун ва мақсадига кўра мураккаброқ ва мукаммалроқ тушунчадир. Ижтимоий география авваломбор жамиятни ёки кишилар ҳаёт фаолиятини ҳудудий ташкил этиш муаммолари билан шуғулланади. Ташкил этиш эса ҳамма вақт етук ва мукаммал тизимлар ғоясига мувофиқ бошқаришни назарда тутати ва бу масала ҳам бозор иқтисодиёти шароитида ўзгача амалга оширилади. Сабаби — мулкчиликнинг турли шакллари мавжудлиги, унинг давлат тасарруфидан чиқарилиши, ўз навбатида, бу соҳадаги давлатнинг анъанавий функциясини ўзгартиради. Эндиги шароитда давлат ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва ҳудудий ташкил этиш муаммоларини бевосита эмас билвосита, яъни солиқ, нарх-наво, молия-кредит ва минтақавий сиёсати доирасида амалга ошириб ёки тартибга солиб боради.

Иқтисодий географиянинг ана шунга ўхшаш назарий ва амалий масалаларини тадқиқ қилиш ҳозирги кундаги муҳим муаммо-



лардан ҳисобланади. Бу бош мақсадга эришиш учун тадқиқотчи маълум илмий ўрганиш восита ёки усулларни яхши билиши ва улардан амалда фойдалана олиши керак.

Ўқув ва илмий-тадқиқот методлари турлича. Бироқ, уларнинг самарадорлиги, муваффақияти энг аввало алоҳида усулларни ўз ўрнида ва бир-бири билан алоқадорликда қўллашдир. Шунга ўхшаш фикр ва мулоҳазаларни эътиборга олган ҳолда мазкур китоб ёзилган.

Қўлингиздаги китобда иқтисодий ва социал географиядаги мавжуд методлар ёрдамида турли йўналишдаги илмий тадқиқот ишларининг олиб борилиши, диссертацияларни ёзиш ва ҳимоя қилиш сирлари баён этилган. Шу билан бирга унга кўрилатган асосий масалалар билан яқин бўлган баъзи бир мавзулар ҳам киритилган.

Китобнинг 4 ва 5 боблари ҳамда 3 бобнинг 3 банди Л. Қаршибаева томонидан ёзилган. Унинг қолган қисми, шунингдек кириш ва хулосаси А. Солиевга тегишли.

Мазкур китобни (ўқув қўлланмани) шу даражага етказишда тақризчилар география фанлари доктори, профессор М. Н. Нурназаров, география фанлари номзоди, доцент Р. И. Маҳмадалиевларнинг ҳамда масъул муҳаррир-география фанлари доктори, профессор З. М. Акромовнинг хизматлари катта. Муаллифлар уларга чуқур ҳурмат ва миннатдорчилик билдиришини ўзларининг бурчлари деб ҳисоблайдилар. Шунингдек, китоб матнини нашрга тайёрлашда катта ёрдам кўрсатган А. Э. Раҳмонов, Н. Давлатов ва У. Атажоноваларга ҳам ўз ташаккуримизни билдирамыз.

## Биринчи боб. ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ ГЕОГРАФИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАРИ

Жамият тараққиёти, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар фақат вақт (давр) давомида кечмайди, улар айни пайтда муайян жойда — маконда ҳам содир бўлади. Ижтимоий ривожланишнинг ана шу ҳудудий жиҳатлари география фанининг тадқиқод доирасига киради.

Бироқ жамият ривожин билан уни ўрганувчи фанларнинг тадқиқод объекти ҳам мураккаблашиб ва такомиллашиб боради. Бу табиий ва ўз-ўзича қонуний ҳолдир. Жумладан, иқтисодий географиянинг объекти аввалари маълум бир мамлакат ёки районнинг хўжалик ва аҳолиси, ишлаб чиқариш кучларининг жойланишидан иборат бўлган бўлса, кейинчалик у хўжалик ва аҳолининг ҳудудий таркиби ёки тизими, ҳудудий ижтимоий иқтисодий мажмуалар (комплекслар) шаклини олди. Шунга мувофиқ ушбу фаннинг вазифаси ҳам ўзгариб борди. Чунончи, илгари асосий эътибор қарерда нима борлигини ўрганишга қаратилган бўлса, ҳозирги кунда эса нима учун у ёки бу воқелик айнан шу жойда вужудга келганлигини илмий асосда изоҳлаб ва баҳолаб берилиши талаб этилади. Бундай қонуниятларни чуқур англаш фаннинг амалий (конструктив) аҳамиятини янада оширади. Чунки, у энди турли йирикликдаги ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг таҳлилидан уларнинг ташҳисига, ундан эса башорат ва бошқариш даражасига кўтарилмоқда.

Демак, жамият тараққиёти, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш ва жойланишидаги жараёнлар иқтисодий география объектининг ўзгаришига сабаб бўлади. Шунга мос равишда бу фаннинг тадқиқод предмети ва вазифалари ҳам такомиллашиб боради. Айни пайтда бундай эволюцион жараёнлар фан номини замон талабига мувофиқлашувига олиб келади. Бинобарин, анъанавий иқтисодий география аста-секин иқтисодий ва социал географияга, у эса ўз навбатида янада мураккаброқ ва мужассамроқ шаклга — ижтимоий географияга айланимоқдаки, бу ушбу фанин жаҳон миқёсидаги андозаларга мослаштиради.

Айтиш жонзки, мазкур фаннинг муайян бир барқарор, барчанни қаноатлантурувчи таърифи мавжуд эмас. Бунга сабаб — география фанининг кенг қамровлиги, объект ва номининг давр мобайнида ўзгариб туриши бўлиши мумкин. Шу билан бирга иқтисодий география таърифларининг кўпчилигида ишлаб чиқариш кучлари, уларнинг жойлашиш хусусиятлари таъкидланади. Бўлар ушбу фаннинг ўзак тушунчасига, аксиомасига айланиб қолган. Албатта, бу бежиз эмас. Чунки иқтисодиётнинг асосини ишлаб чиқариш кучлари, иқтисодий географиянинг моҳиятини эса уларнинг жойлашув хусусиятлари белгилаб беради. Қолаверса, ривожланиш фақат



аниқ бир жойда, маконда амалга ошади, шу боис жойланиш ривожланишнинг ҳудудий инъикосидир.

Масалала бундай ёндашув, назаримизда, иқтисодий географиянинг тарихий ривожланиши билан боғлиқ. Маълумки, ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштириш муаммолари даставвал Европада, хусусан Германияда немис олимлари И. Тюнен, А. Вебер, А. Леш, В. Кристаллер ва бошқалар томонидан амалиётда қўриб чиқилган. Бироқ, улар ўзларининг жойлаштириш (штандорт) ғояларининг натижасини «иқтисодий география» деб таърифлашмаган. Аксинча, бу масалалар кўпроқ ҳудудий иқтисод ёки геоиқтисод доирасида, иқтисодиёт фанининг бир қисми сифатида қаралган.

Ўйлаймизки, ҳозирги кунда ҳам фаннинг таърифида «ишлаб чиқариш кучларининг жойлашуви» иборасини қолдириш керак, зеро ҳар қандай жойлаштириш муайян бир ҳудудда амалга оширилади. Аммо фанимизнинг бугунги предмети учун бу кифоя қилмайди. Сабаби — у энди иқтисодийгина эмас, балки иқтисодий ва социал, ижтимоий география мақомини олмоқда. Шу вадан, бундай таъриф фаннинг номи билан мазмуни, сурати билан сийратини, шакл ва моҳиятини мувофиқлаштиролмайд.

Тўғри, «ишлаб чиқариш кучлари» энг аввало унинг субъекти, эгаси бўлган аҳолини ҳам ўз ичига олади. Лекин бу ерда аҳоли асосан ишчи кучи мазмунида, яъни иқтисодий категория шаклида назарда тутилади. Инсон, унинг ижтимоий ҳаёти, социал муносабатлари эса бу ибора қамровидан четда қолади. Бусиз фан илгаригидек иқтисодий, ишлаб чиқариш географияси бўлиб қолавереди.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда, иқтисодий ва социал география таърифини тахминан шундай бериш мумкин. **Иқтисодий ва социал география** мустақил фан сифатида турли мамлакат ва районларда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш ва жойланиш хусусиятлари ҳамда инсон ҳаёт фаолияти ва яшаш тарзининг ҳудудий жиҳатларини ўрганади. Қисқача қилиб эса ижтимоий географияни жамият ҳаёти ва фаолиятини ҳудудий ташкил этиш тўғрисидаги фан деб таърифлаш тўғри бўлади. Шубҳасиз, келтирилган таъриф ҳам мутлоқ аниқликка даъвогар эмас. Аммо, шу билан бирга аминимизки, у иқтисодий ва ижтимоий жабҳаларни ўз доирасига олган ҳолда, фаннинг туб моҳиятини ўзда акс эттиради ва уни тўла ифодалаб беради.

Берилган таърифнинг эга ва кесими, аниқловчиси ва тўлдирувчиси, яъни биринчи ва иккинчи даражали бўлаклари мавжуд. Чунинчи, агар ушбу ифодадан гапнинг эгаси — «турли мамлакат ёки район», «ҳудуд» тушунчалари олиб ташланса, у ҳолда географияга ўрин қолмайди. Демак, айнан ана шу иборалар ушбу таърифнинг географияга тааллуқлилигидан далолат беради.

Худди шундай «хусусият» (кесим) сўзи ҳам география учун ўта



муҳимдир. Чунки фаннинг асосий ва пировард мақсади ишлаб чиқариш кучларининг жойлашуви, инсон ҳаёт тарзининг турли районларидаги ўзига хос ва бетакрор хусусиятини очиб беришдан иборатдир (тарихда ҳам худди шундай — жамият тараққиётидаги турли даврлар хусусияти аниқланмаса, ушбу фан ўз моҳиятини йўқотади). Зеро, ҳамма жойда бор нарса географияда мутлақо бўлмаслиги керак. Агар ҳамма жой бир рангда текис, бир хил даражада бўлганда эди, географиянинг ҳам, қолаверса жамият ривожланишининг ҳам ўзи бўлмас эди.

Бизнинг таърифимиз қўпол бўлмаслиги ва кенгайиб кетмаслиги учун унга мажмуалар ёки комплекслар (тизимлар) ғояси киритилмади. Аслида эса иқтисодий ва социал география ўзи ўрганаётган воқеаликни муайян ҳудудда ва фақат алоҳида — алоҳида эмас, балки ўзаро алоқадорликда, яъни маълум бир ҳудудий тизимлар доирасида кўради.

Шу боис юқорида берилган таърифни янада мукаммаллаш тирса бўлади, яъни: «иқтисодий ва социал география ишлаб чиқариш кучларини турли мамлакат ёки районларда ривожланиш ва жойланиш хусусиятлари ҳамда инсон ҳаёт фаолияти ва яшаш тарзини ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизимлар доирасида ўрганади», деб ифодалаш мумкин.

Сатрлар остида иқтисодий ва социал географияни ижтимоий география деб аташга мойиллигимиз сезилиб турибди. Бу, биринчидан, фаннинг ўзини ички ривожланиш қонуниятлари, ундаги дифференциация ва интеграция жараёнлари билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, ушбу фан номини ривожланган мамлакатлардаги шаклига мувофиқлаштириш билан асосланади. Дарвоқе, кўпгина хорижий мамлакатларда фанимиз айнан шундай: ижтимоий, гуманитар ёки инсон географияси сифатида расман қабул қилинган. Бундан ташқари яна бир масалага эътибор берайлик. Маълумки географиянинг бош фалсафий масаласи табиат билан инсон (жамият) ўртасидаги муносабат ва алоқадорликни ўрганишдан иборатдир. Бу иккиликнинг бири — табиатни ўрганувчи фанлар туркуминин «табiiй география» деб юритилиши ҳеч кимда шубҳа қолдирмайди. Аммо унинг иккинчи бўлаги, яъни инсон ёки жамият масалаларини тадқиқ этувчи фанни бир сўз билан қандай ифодалаш мумкин? Аминмизки, бу ерда «иқтисод» сўзи ҳеч тўғри келмайди ва у табиатга муқобил тура олмайди. Иқтисод ва ҳаёт, иқтисод ва сиёсат бўлиши мумкин, бироқ табиат ва иқтисод бирлиги, жуфтлиги асло қовушмайди. Бинобарин, ана шу мантиқий мулоҳаза нуқтаи назаридан ҳам нотабiiй географик фанлар мажмуини инсон, жамият географияси ёки янада тўғрироғи ижтимоий география деб юритишга асос бўлса керак.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, иқтисодий ва социал географияни ижтимоий география шаклида ифодалаш фақат биз



киритган янгилик эмас, асло. Ҳатто собиқ Иттифоқда ҳам ушбу тушунча кўпчилик олимлар (Ю. Г. Саушкин, В. М. Гохман, С. Я. Ныммык, М. Д. Шаригын ва бошқалар) томонидан анча йиллар муқаддам ишлатилган эди.

Албатта, ҳар қандай фаннинг предмети, таърифи унинг асосий тамойилларини ўзида акс эттириши шарт. Чунки ўзининг методологияси ва методи, тадқиқод предмети ва принципларига эга бўлмаган фан мустақил фан ҳисоблана олмайди.

Ҳўш, география ва шу жумладан, ижтимоий географиянинг бош тамойиллари нималардан иборат? Фикримизча, бу ерда турли даражадаги асослар мавжуд, уларнинг айримлари фақат шу фанга тегишли бўлса, қолганлари умумилмий, фалсафий аҳамиятга эга.

Шубҳасиз, география фанининг энг биринчи тамойили унинг **ҳудудийлигидир**. Зеро, географияни ҳудудий муносабатларсиз, макон тушунчасисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Аммо, шу билан бирга, ҳудудга ўзига хос борлиқ сифатида турлича ёндошилади. Масалан, муҳандислик (**ерсозлик**) ҳамда район планировкасида кўпроқ ҳудудни ташкил этишга эътибор берилади. Бунда ер майдонининг ўзи маълум мақсадлар учун тайёрланади. Жумладан, уни барча инфраструктура шахобчалари билан жиҳозланган ҳолда саноатчилар учун ижарага бериш ёки сотиш мумкин.

Ижтимоий географияда анъанавий тарзда «ҳудудий ташкил этиш» ибораси қўлланилиб, у одатда мазмун ва шакллари бўйича ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга яқинроқ туради. Шу билан бирга оддий жойлаштиришдан фарқ қилиб, ишлаб чиқаришни, аҳоли ёки хўжалик тармоқларини ҳудудий ташкил этиш айни пайтда уни муайян мақсадга йўналтирилиши ва энг муҳими-бошқарилишини ҳам ўз ичига олади-ки, бу ушбу тушунчанинг илмийроқ ва амалийроқлигидан дарак беради. Бу ерда тизим (система) қондасига мувофиқ маълум бир воқеликни ташкил этиш аваламбор уни бошқариш ниятида амалга оширилади.

Маълумки, географлар нигоҳида ҳудуд қиёфаси ўзининг барча мавжудоти билан гавдаланади ва бир қарашда у тўла қамраб олинади. Бироқ, кўриб турилган ҳудудда ундаги бор элементлар (йўл, дарахт, уй, кишилар, транспорт ва ҳоказо) яқка-яқка ёки аксарият ҳолда муайян ҳудудий бирликда бўлади. Шу жиҳатдан қараганда ижтимоий географиянинг тадқиқот объектига кирувчи барча предметлар турли ҳудудий мажмуа шаклини ташкил этади. Чунончи, қишлоқ хўжалиги тармоқлари — экинзорлар ёки чорвачилик яйловлари, рекреация манзилгоҳлари, ўрмонзорлар ва бошқалар ареал (майдон) кўринишига эга. Саноат марказлари ва аҳоли пунктлари нуқта ёки тугун, транспорт йўллари, гидрографик шахобчалар эса тасмасимон (чизиқсимон) шаклида кўзга ташланади ва худди шу тарзда харитада тасвирланади. Бу ўринда бир сўз билан айтиш мумкинки, ижтимоий география ана шу майдон, чи-



зиқ ва нуқталарнинг жойлашуви, уларнинг ўзаро ва ташқи муҳит билан ҳудудий муносабатларини ўрганади. Бундан ташқари, ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишнинг шакли сифатида ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари (комплекслари, саноат тугунлари ва районлари), аҳолининг бундай ташкил этиш шаклларига эса турли тип ёки йирикликдаги қишлоқ ва катта-кичик шаҳарлар, шаҳар агломерациялари, конурбация ва мегалополислари кўрсатиш ўринли. Транспортда транспорт тугунлари, аҳолига хизмат кўрсатиш географиясидаги маиший комбинатлар ёки фан географиясидаги ҳудудий илмий тадқиқот мажмуалари ҳам ушбу соҳаларнинг ҳудудий ташкил этиш шаклларига киради.

Ҳудуд миқёсида ҳар хил катталиқ ва йўналишдаги муҳит вужудга келади. Жумладан, анча кенг бўлган иқтисодий ва мулкчиликнинг турли шакллари мавжуд бўлган рақобат муҳити, социал-иқтисодий ва нисбатан торроқ доирадаги социал муҳитни ажратиш мумкин. Муҳитларнинг ушбу кўринишлари билан шунга мос равишда ижтимоий географиянинг асосий қисмлари: иқтисодий, социал-иқтисодий ҳамда социал география шуғулланади (Солиев, 1995).

География фанининг иккинчи бир муҳим тамойили комплексликдир. Бироқ, бу ерда комплекс ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ёки ҳудудий ташкил этиш шаклини эмас, балки масалага, фан объекти ва предметига ёндашув маъносини англатади. Айни пайтда комплекслик география фани учун алоҳида усул (метод) ҳам эмас, аксинча, у фanning принципларидан бири бўлиб, унинг ўзига хос ва туб моҳиятини ифодалайди.

Шу билан бирга, баъзан «комплекс географик (ёки иқтисодий географик) тадқиқод» ибораси ишлатилади-ки, назаримизда бу ҳам ортиқча ёки хатоликдир. Чунки географик тадқиқод ҳамма вақт комплекс бўлади, бусиз у ўз моҳиятидан ажралиб қолади. Экологик ёндашув асосида ҳам комплекслик ётади-ва бу уни географик дунёқарашга жуда яқинлаштиради. Айрим ҳоларда «мажмуали географик тадқиқод» ҳам дейишади. Бу ҳам унча тўғри бўлмаса керак.

Комплекслик ўрганилаётган объектга атрофлича ёндашув, уни алоқадорликда кўришни тақозо этади. Шу маънода у тизимли (системали) қарашга ҳам яқинлашади. Аммо бу тамойилдан тўғри ва оқилона фойдалана олиш лозим. Акс ҳолда тадқиқот натижаси «ҳар соҳадан бир шингил», саёз, юзаки ва қуруқ бўлиб, баъзан ўзи нимани ўрганиш кераклиги ҳам сезилмай қолинади. Бинобарин, ушбу тамойил моҳиятини мисли дарахт шаклида тасаввур қилмоқ зарур: дарахт танаси ўрганилаётган асосий ҳодиса бўлса, унинг шох ва шохчалари шу муаммо билан бевосита алоқадор масалалар мажмуасидир. Бунда дарахт танаси ўта йўғонлашиб, шох-шаббасиз ва, аксинча, шохлар катталашиб, унинг танаси кўринмай қолмаслиги керак. Биринчи ҳолда комплексликнинг ўзи бўлмайди,



иккинчисида эса ҳаддан ташқари масаладан четга чиқиб кетиш аёндир. Масалан, боғдорчилик географиясида темир йўл транспорт ёки аҳолининг туғилишини чуқур ўрганиш асло талаб қилинмайди.

Демак, комплекслик ҳамма вақт маълум мақсад ва вазифа доирасида, барча ҳодиса ва воқеликни фақат ўрганилаётган масала атрофида ва у билан бевосита алоқадор бўлганинггина таҳлил этишни кўзда тутаяди. Қолаверса, комплекс — бу чолғу ансамбли эмас, яъни ҳамма мусиқа асбоблари бирдай, бир даражада чалинмай, аксинча, уларнинг қайси бири вақти — вақти билан баландроқ ва турли нотада жаранглаши лозим.

Худди шундай **ҳудудийлик** тамойилининг ҳам нозик жиҳатлари мавжуд. Бу ерда биз тадқиқод объекти — ҳудудни жуда катталашиб кетмаслигини назарда тутмоқдамиз. Чунки, бундай ҳолда ҳам тадқиқот натижаси юзаки, умуртқасиз бўлиб қолади.

Географияда, хусусан собиқ совет географиясида тадқиқот объекти — ҳудудни кенгроқ олишга анъанавий ҳолда интилиш зўр бўлган. Гўёки ҳудуднинг кенглиги тадқиқот даражасининг юқорилигини, долзарблигини англатган. Масалан, номзодлик диссертациясида бирор-бир вилоят ўрганилган бўлса, докторлик диссертациясида албатта ундан каттароқ, бутун бир йирик ўлка, ҳатто мамлакат, республикалараро иқтисодий район олинган. Натижада, тадқиқот оддийгина, «энига» кенгайган, холос. Ваҳоланки, докторлик ишида кўпроқ назарий масалаларни ўрганиш, янги илмий йўналишларни яратиш, муаммони чуқурроқ таҳлил этиш, қонуниятларни очиш ва уларни илмий жиҳатдан асослаш талаб этилади.

Дарҳақиқат, биз шу пайтгача катта ҳудудни «кичрайтириб» ўргандик. Энди эса бунинг акси, кичик жойни катталаштириб, йирик масштабни тадқиқотларни ўтказиш муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади. Дарвоқе, ривожланган хорижий мамлакатлар (Германия, Япония, АҚШ ва бошқалар) тажрибаси айнан шундан далолат беради.

Бу мамлакатларда, биздан фарқли ўлароқ, асосан микроиқтисодий, микрогеографик ёндошув устувор туради. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак — тадқиқотлар натижаси аниқ, пухта ва амалий жиҳатдан юқори бўлади. Тўғри, тадқиқот объекти сифатида каттароқ ҳудудни ҳам олиш мумкин. Лекин бундай ҳолда ҳудуднинг барча қисмини эмас, аксинча, муҳим муаммоларни унинг айрим ва турли нуқталари мисолида чуқурроқ таҳлил қилиш ва шу негизда ўрганилаётган объект ва унга ўхшаш жойларга хос бўлган умумий қонуниятларни асослаб бериш талабга мувофиқдир (рус тилида бундай ёндашувни метод ключей ёки метод глубокого бурения деб ҳам айтишади).

Шундай қилиб, ҳудудийлик ва комплекслик география фани учун ўта зарур. Бироқ улар ўз меъёрида бўлиши керак. Бошқача



қилиб айтганда, ушбу ёндашувлар ҳамма вақт аниқлик билан бирга олиб борилиши тўғрироқ бўлади. Профессор Э. Б. Алаев аниқликни (конкретликни) географиянинг алоҳида тамойили сифатида кўрсатади. Биз эса уни юқоридаги икки асосий тамойилнинг умумий махражи, мезони ёки «икки плюс бир» шаклида кўришни истар эдик. Чунки, муаммо қанча кенг ва чуқур, маълум бир мақсад доирасида атрофлича, ҳар тарафлама ва айни пайтда аниқ таҳлил этилса, унинг хулосалари ҳамма вақт юқори бўлади.

Иқтисодчи географ Н. Н. Баранский томонидан мамлакат, район ва шаҳарлар иқтисодий географик таърифининг тартиби (схемаси) ишлаб чиқилган. Айтиш жоизки, бу иш ҳанузгача ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Аммо кўриниб турибдики, бу ерда тап иқтисодий географик таъриф тўғрисида кетаяпти. Демак, асосий ургу (дарахт танаси) айнан иқтисодий масалаларга, ҳўжаликка ва унинг тармоқларини ҳудудий таркибига қаратилмоғи лозим. Қолган туташ масалалар эса (дарахт шохлари — табиий шароит, аҳоли ва меҳнат ресурслари кабилар) фақат шу асосий бош мақсадга хизмат қилмоғи даркор. Шунинг учун муайян бир масалани ўрганишда туб мавзу қолиб кетиб, бошқасига берилиб кетиш маъқул эмас. Масалан, аҳоли муаммоларини ўрганишда ер ости-ю ер усти сувлари, ёки саноатнинг қайси бир тармоғини тадқиқ этишда аҳолининг туғилиш, ўлиш каби соф демографик жараёнларига ўтиб кетилса, у ҳолда бундай комплексликдан воз кечиш лозим. Балким, география фанининг омма орасидаги нуфуз-эътиборига айнан ана шундай ишлар путур етказса керак.

Баъзан географ универсал, ҳозирги замоннинг қомусий олими бўлгиси келади, гўёки у ҳамма нарсани билади ва барча нарсаларга даъвогарлик қилади, ўзини дахлдор деб ҳисоблайди. Эҳтимол, бу ҳам ҳудудийлик ва комплекслик тамойилларидан нотўғри, чексиз фойдаланишнинг салбий оқибатидир. Сабаби — географ ҳудудга бошқалардан кўра кенгроқ ва кўпроқ қарайди, кузатувчан бўлади; масалани икир-чикиригача ўрганади, «дарахт эмас ўрмон», якка бир шахс эмас, «аҳоли» деб қарайди. Лекин айрим ҳолларда мазкур ёндашувларга аниқлик етишмай қолади, натижада бундай географ ҳамма нарсадан, умуман олганда, хабардор-у, аммо бирор-бир масалани аниқ ва чуқурроқ билмайди.

Айрим олимлар география фани қамровининг кенглигини таъкидлаб, уни «археологиядан идеологиягача» деб тўғри айтишган эди. Биз ҳам ўз навбатида географияни «мантиядан маърифат ва мафкурагача» шаклида таърифласак ўринли бўлар. Чиндан ҳам география бағри кенг фандир. Бироқ ҳозирги фанларнинг кенг турланиши (дифференциациялашуви) даврида ҳамма соҳани бир вақтнинг ўзида ва бирдай чуқур даражада ўрганиб бўлмайди; бу табиий ҳол, албатта. Бу ерда савол туғилиши мумкин: фақат бир масалани чуқур билиб, қолган масалаларни билмаслик яхшими



ёки ҳамма нарсадан умумий даражада хабардор бўлмоқми? Назаримизда бу иккиси ҳам кўнгилдагидек эмас. Шу боис муайян бир йўналишни чуқур билган ҳолда унинг атрофидаги муаммоларни ҳам кўп қаторда англаган, умумий фикрга эга бўлган афзалроқ. Кишининг маълум бир соҳага ихтисослашуви унинг етук мутахассис ва ушбу йўналишнинг мутасадди олими эканлигини билдиради. Аммо бундай ихтисослашув ўта тор, бир томонлама бўлмаслиги лозим. Шундай қилиб, географларнинг ажойиб ҳосият-хислатлари билан бир қаторда уларнинг айрим камчиликлари, «касб касалликлари» ҳам йўқ эмас. Мақсад — биз ўзимизга ҳос ва мос, бетакрор хусусият ва имтиёзимиздан, имкониятларимиздан тўлароқ фойдаланишимиз ва иллатлардан иложи борича холи бўлмоғимиз даркор.

Географиянинг икки асосий тамойили — ҳудудийлик ва комплекслиқдан сўнг тарихийлик туради. Бу принцип макон ва замон, замину замон бирлигидан келиб чиқади. Зеро, ҳар қандай ҳодиса маълум бир вақтда ва муайян бир жойда содир бўлади. Шунинг учун географияга тарих керак. Сабаби — ҳозирги мавжуд воқелик ўз-ўзича, бирданига вужудга келмаган. Шунинг учун бу воқелик қачон ва қандай шаронгда пайдо бўлган ва у қандай ривожланиш босқичларини босиб ўтган — буларнинг ҳаммасини ҳозирги борлиқдан келиб чиққан ҳолда аниқлаб олмасдан туриб асосий масалани ҳал этиб бўлмайди. Фақат ўтмишни таҳлил этиш орқали ҳозиргини баҳолаб бўлади, бу эса ўз навбатида келажакни, истиқболни илмий башорат этишга йўл очади.

Тарихийлик тамойилининг муҳимлигини Н. Н. Баранский ҳам таъкидлаган. Бу олим: «Мамлакат ва районлар иқтисодий географик таърифини шундай берингки, у оёғи билан ерга — геология, геоморфология ва тупроқшуносликка, танаси билан тарих орқали ўтиши (биз чиздик — А. С.), боши билан эса сиёсат ва мафкурага таяниши, тақалиши керак», деб уқтирган эди. Кўриниб турибдики, тарихийлик иқтисодий географик таъриф ва тавсифнинг асосий қисмини ташкил этади.

Айтиш лозимки, географияга қанчалик тарих керак бўлса, тарих учун ҳам география шунчалик зарур. Бироқ география тарихга, тарих эса географияга айланмасин. Шу боис географияда тарихий ёндашув ўтмишнинг барча майда-чудасини эмас, балки ҳозирги ҳолатнинг юзага келишида айнан қайси тарихий воқеа ва босқичлар сабаб бўлганини аниқлаши етарлидир. Масалан, агар республикамиз пойтахти Тошкент шаҳрини иқтисодий географик таърифламоқчи бўлсак, унинг илк бор вужудга келганидан кейин, сўнгги муҳим тарихий воқеалар инobatга олинса kifоя. Улар: ўтган асрнинг иккинчи ярмида (1865 й.) Туркистоннинг Россия томонидан босиб олиниши ва Тошкент Туркистон генерал губернаторлигининг пойтахти вазифасини бажариши, 1917 йил Социалистик инқилоб йили, 1924 йил Ўрта Осиё республикаларининг ташкил этилиши,



1930 йил Ўзбекистон Республикаси пойтахтининг Самарқанддан Тошкентга кўчирилиши, Иккинчи жаҳон уруши йиллари, 1966 йил Тошкентда ер қимирлаши ва, ниҳоят, 1991 йил Ўзбекистоннинг мустақилликка эришган йили. Ана шу бурилиш ёки тарихий воқеалар бугунги Тошкентга, унинг ҳудуди, ҳўжалиги ва аҳолиси, шаҳар қурилишига озми-кўпми ўз таъсирини ўтказган, из қолдирган. Қолган оралиқ воқеалар эса бизга айни пайтда унча зарур эмас. Бинобарин, уларни тарих фани учун қолдириш керак.

Географияда тарихийлик тамойили тарихий географиянинг ўрнини олмаслиги лозим. Бу ерда тарихий ёндашув ўрганилаётган ҳодисанинг ўтмишига қисқача сафар қилинишини англатади, тарихий география эса ўтмишнинг алоҳида поғонларида табиат ва, хусусан, ҳўжалик тармоқлари, аҳоли ва бошқалар қай даражада ривожланган ва қандай жойлашган каби масалаларни таҳлил этади ёки кўз ўнгимизда гавдалантиради. Шу билан бирга, тарихийлик географиянинг тарихи ҳам эмас. Чунки географиянинг тарихи деганда сўз кўпроқ географик кашфиётлар тўғрисида боради. Шундай қилиб, тарихийлик тамойили, тарихий география ва география тарихидан фарқ қилади, у бу ерда қўйилган мақсадга тўлароқ қандай эришни асосларидан бирини ифодалайди, ўтмишга бугунги кун нуқтан — назаридан эмас, балки, унга ўша давр ва муҳитдан келиб чиқиб баҳо бериш, мавжуд воқеаликка тарихий қарашни талаб этади.

Аслини олганда, тарихсиз география (географиясиз тарих) бўлмайди. Демак, улар бир-бирларини тўлдиради. Аммо уларни алоҳида-алоҳида қараш ҳам нотўғридир. Чунончи, немис олими А. Геттнер географияда тарихийликни инкор этган, у хронологияни рад этиб, хорологияни тан олган. Бу жиҳатдан у немис олими, файласуф И. Кант ғояларига асосланган. Албатта, бундай бир томонламалик ножоиздир. Ҳатто анъана бўлиб қолган «ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойланиши» ибораси ҳам бу иккиликнинг чамбарчас боғлиқлигини билдиради. Бу ерда агар ривожланиш тарих бўлса, жойланиш география демакдир. Ҳар қандай ривожланиш маълум бир ҳудуд доирасида амалга ошади, жойлашув эса ривожланишнинг ҳудуддаги аксидан бошқа нарса эмас.

География фанининг тамойилларидан яна бир экологик ёндашувдир. Экология ўзининг туб моҳиятига кўра организмларнинг ички ўзаро ва ташқи муҳит билан алоқадорлигини англатади. У бу жиҳатдан географик дунёқарашнинг мазмунига ҳам анча мос келади. Сабаби географияда барча воқеа ва ҳодисалар ўзаро ҳамда ташқи муҳит билан ҳудудий муносабатда кўрилади. Шу боис, экология маълум маънода географияга жуда яқиндир. Шунинг учун бўлса керак, баъзи олимлар бу икки тушунчани маънодош сифатида ишлатганлар. Масалан, Чикаголик Х. Бэрроуз «Инсов



экологияси ёхуд география» номли мақоласини (1923 й.) ёзган эди. Дарҳақиқат, географиядаги комплекслик тамойили экологик дунё-қарашга ўхшаб кетади. Ҳар иккисида ҳам ўзаро уйғунликда қараш, мушоҳада юритиш талаб этилади. Бироқ, экологик принцип аини пайтда фақат алоқадорликни эмас, балки пастдан юқорига томон занжирсимон боғлиқликни назарда тутати. Чунончи, иқтисодий ва социал географияда ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва ривож-лантириш, хом ашёни қазиб олиш, уни қайта ишлаш, тайёр маҳ-сулот яратишга қадар бўлган жараёнга экология ҳамроҳ бўлади; у аиниқса ушбу жараёнинг бош ва сўнгги (охирги) нуқталари, яъни табиатдан хом ашёни олиш ва тайёр маҳсулотни яратишда кўпроқ эътиборга моликдир. Айнан шу мазмунда қараганда эко-логик тамойилга Н. Н. Колосовскийнинг энергия ишлаб чиқариш цикллари ва И. В. Комарнинг ресурс цикллари тўғрисидаги ғоя-лари жуда қўл келади. Чунки бу ғоялар заминиди ишлаб чиқариш жараёнининг аввалги ва охирги нуқтасигача «бошдан оёқ» эколо-гик ёндашув ётади. Экологик тамойил, аиниқса, ишлаб чиқаришни ижтимоий ва ҳудудий ташкил этиш шакллари, хусусан, мужас-самлашув билан уйғунлашиб кетади. Масалан, қанча ишлаб чи-қариш мужассамлашуви юқори бўлса (корхона йирик ёки корхо-налар мажмуи бир жойда кўп бўлса), экологик вазият, одатда, бунинг акси бўлади. Демак, бу ерда «ривожланган» деган тушунча кўп ҳолларда экологик носоғлом маъноси билан ёнма-ён туради. Бир неча мисоллар келтирайлик: Бошқирдистон пойтахти Уфа шаҳ-рининг ўзиди 3 та йирик нефтни қайта ишлаш заводлари мавжуд; Украинанинг Мариуполь (Жданов) шаҳрида ёки Россиянинг Ново-кузнецк шаҳрида ҳам 3 тадан металлургия корхоналари ишлаб турибди. Бу жиҳатдан айтиш мумкинки, ушбу шаҳарлар ривож-ланган йирик саноат марказлари ҳисобланади. Лекин, аини пайтда бу шаҳарларнинг бир неча минглаб аҳолиси экологик ночор аҳвол-да бўлиши ҳам аёндыр. Худди шундай, ўзимизнинг Чирчиқ шаҳа-рини олайлик. У ўлкамиздаги дастлабки «социалистик шаҳар», чинакам саноат марказига айланган эди. Ўттизинчи йиллардан бош-лаб бу ерда турли йирик саноат корхоналари бирин-кетин қурилган эди. Аиниқса, бу ерда кимё заводлари кўпроқ жой олди. Устига-ус-так Чирчиқдан, собиқ СССРда «энг йирик» капролактама корхона-си ҳам жой олди. Шундай қилиб, бу шаҳар республиканинг йирик индустриал марказига, ривожланган райониға айлантирилди. Аммо, шў билан бирға, бу ерда яшайдиган 150 минглик аҳоли учун эко-логик муҳит ҳам бўзилди.

Афсуски, юзага келган ночор экологик вазият фақатгина Чир-чиқнигина эмас, балки у билан деярли туташиб кетган қарийб 2,5 миллионли азим шаҳар — Тошкент аҳволиға ҳам салбий таъ-сир кўрсатади. Агар биз Чирчиқ саноат марказининг географик жойлашганлигини, пойтахт Тошкент ва унинг агломерациясига



ёвнинг ҳам, ҳавонинг ҳам Чирчиқ томонидан (тоғ минтақасидан) келишини эътиборга олсак, у ҳолда географик кўрликнинг, ҳудудий саводсизлик ёки маданиятсизликнинг гувоҳи бўламиз.

Демак, экологик тамойил ҳам география учун ўта муҳимдир. Бироқ у асло ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга қарши турмайди. Аксинча, бу ерда жойлаштириш масалаларини кўпроқ барча омил ва шароитларни атрофлича инобатга олган ҳолда «етти ўлчаб бир кес» маъносидан, географик экспертиза асосида амалга ошириш ҳамда замонавий чиқиндисиз, экология нуқтани назаридан мақбул ва тоза технологияни жорий қилишни ҳисобга олиб ҳал этиш лозим. Шубҳасиз, мустақил мамлакат, унинг мустаҳкам миллий иқтисодиёти учун барча саноат тармоқлари, шу жумладан, кимё, металлургия ва бошқа корхоналар ҳам зарур. Аммо улар мумкин қадар тўғри ва ҳозирги замон технологияси билан жойлаштирилиши лозим.

Шу билан бирга экологик масалар фақат саноат географиясидагина эмас, балки улар қишлоқ хўжалик, аҳоли ва шаҳарлар, транспорт, рекреация, тиббий география каби йўналишларни ўрганишда ҳам асосий ўринда туриши керак. Бошқача қилиб айтганда, географик дунёқараш таг — томири, бутун вужуди билан экологик фикрлашга сингдирилмоғи шарт. Бинобарин, ҳудудийлик, комплекслик ва экологик тамойиллар асло бир-бирига зид бўлмай, аксинча, ёнма-ён туришлари талаб этилади (руслар бу ўринда «не вместо, а вместе» дейишади).

Ижтимоий географиянинг яна бир принципи демоцентризм ёки антропоцентризмдир. Чунки, барча ҳудудий иқтисодий муносабатлар асосида энг аввало инсон-моддий ва маънавий бойликларни яратувчиси ва айни пайтда уларнинг истеъмолчиси жой олади. Қолаверса, тарих, жамият тарихи ҳам инсонсиз бўлмайди. Бундан ташқари даставвал соф табиий маънога эга бўлган экология тушунчаси ҳам индустриялаштириш ва урбанизация туфайли социал ёки инсон экологиясига айланимқда.

Н. Н. Баранский инсонсиз географияга бор вужуди билан қарши ва «Инсонни унутибсиз!» деб хитоб қилар эди. Чиндан ҳам ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнининг марказида инсон туради. Бироқ, инсон аввалгидек, фақат ишлаб чиқариш кучи, унинг субъекти, ишчи кучи бўлмай, балки у ўз номи билан Буюк Инсондир. Шунинг учун инсон табияти, биогеографияси, яшаш тарзи, урф-ода-ти каби соф ижтимоий масалаларнинг ҳудудий жиҳатлари ҳам ўрганилиши лозим.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда, илмий-техника тараққиёти ва бошқаларда инсон омили, унинг талаб ва эҳтиёжи, дунёқараши муҳим ўрин тутади. Шу нуқтани назардан, демоцентриқ тамойил ишлаб чиқаришни ҳудудий таъкил этишда эътиборга олинмиши билан бир қаторда инсоннинг ўзи ҳам ўрганилиши аҳа-

миятдан холи эмас. Чуноъчи, унинг тили, дам олиши, даволанишига ўхшаш бевосита ишлаб чиқариш жараёнидан ташқарида ётган ва киши яшаши, тафаккури билан боғлиқ барча масалалар социология, этнография, психология фанлари қиррасида тадқиқ этилиши керак.

Шундай қилиб, ҳудудийлик, комплекслик, тарихийлик, экология ҳамда демоцентрик ёндашувлар ижтимоий географиянинг мустақиллиги ва мустаҳкамлигини, барқарор ва қатъийлигини таъминлайди. Шу билан бирга бу асосий принциплар алоҳида-алоҳида эмас, балки биргаликда кучли, таъсирчан бўлади. Улар ушбу фани ижтимоийлаштириш, сиёсийлаштириш, иқтисодийлаштириш ва маҳаллийлаштириш каби йўналишлар ёрдамида амалиётга татбиқ этилса, у янада самаралироқ натижалар беради.

Барча фанларда бўлганидек, география, шу жумладан, ижтимоий географияда дифференциация (турланиш) жараёни кетмоқда. Шу боис, мамлакатимизда жаҳоннинг илғор давлатларидаги бой тажрибалар, янги илмий йўналишлар ҳам жорий этилса, бўлажак ёш мутахассислар замон талаби даражасида тайёрланган бўлади.

География фанининг яна бир ажойиб ва бетакрор имтиёзи бор. Бу ҳам бўлса унинг интеграцион салоҳиятининг кучлилигидир. Қамрови кенг бўлган география жуда кўп фанлар билан «қўшничилик» қилади ва туташ мавқега эга. Улар жумласига тарих, биология, геология, социология, демография, иқтисодиёт, экология, психология, ҳуқуқшунослик, шаҳарсозлик, тиббиёт ва бошқалар киради.

Демак, география бу фанлар билан алоқада ва унинг кучи ҳам ана шунда. Бошқача қилиб айтганда, географлар учун турли фанлар қиррасида янги-янги йўналишлар ва ютуқларга эришиш имконияти мавжуд. Чунки география фани барча фанлар тизимида қулай «географик ўринга» эга, у марказда (махражда) ва шунинг учун қолган фанлар истаса-истамаса географияга тўқнашади.



## Иккинчи боб. ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ ГЕОГРАФИЯНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Ҳар бир фан ўзининг асосий тамойиллари, тушунча ва услуби ётига эга. Аввалги бобда кўрилган география фанининг тамойиллари ушбу фаннинг бош тушунча ва қонуниятларини, мақсад ва вазифаларини ёритишда асос бўлиб хизмат қилади. Маълумки, иқтисодий ва социал география, қолаверса, бутун география фанининг бирламчи тушунчаси райондир. У турли даражада ва йўналишдаги иқтисодий ва социал районлардан ёки мажмуалардан иборат. Бироқ, иқтисодий район ва унга мос келадиган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, кичик миқёсга эга бўлган социал районлардан анча кенгроқ бўлади. Чунки, иқтисодий алоқалар кишиларнинг мунтазам ижтимоий муносабатларига нисбатан каттароқ ҳудудда амалга ошади. Бу ўринда социал район ёки муҳит, ҳудудий мажмуа сифатида маҳалла, турли хил кишиларнинг жамоаси, муайян касб ёки ёшга мансуб аҳолининг ҳудудий бирлиги (социум) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Гарчи «район» географиянинг бош тушунчаси бўлса-да, у ўз навбатида ҳудудий меҳнат тақсимотини натижаси ҳисобланади. Ижтимоий меҳнат тақсимотини ҳудудий жиҳатини акс эттирувчи бу тушунча фундаментал аҳамиятга эгадир. Зеро, ҳудудий меҳнат тақсимоти хўжалик тармоқларининг турлича тарқалиши (тақсимланиши), жойларнинг маълум соҳага ва йўналишга ихтисослашуви, бир жойнинг бошқа жойдан иқтисодий тармоғига кўра фарқланишига олиб келади-ки, бусиз иқтисодий географиянинг ўзи ҳам бўлмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда ҳудудий меҳнат тақсимотини иқтисодий географик жараён, унинг натижасида шаклланган иқтисодий районлар, хўжалик тармоқларининг ҳудудий таркиби ва тизими, уларнинг ўзаро жойланиши ва ҳудудий муносабатларини иқтисодий географик вазият деб аташ мумкин. Ҳудудий меҳнат тақсимоти айни пайтда социал-иқтисодий маънога ҳам эга. Сабаб — ишлаб чиқаришнинг субъекти, уни амалга оширувчиси, «эгаси» авваламбор аҳоли, кишилардир. Аҳоли эса том маънода социал-иқтисодий тушунча ҳисобланади.

Шунингдек, ижтимоий географияда иқтисодий географик ўрин, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиби ва тизими каби тушунчалар бор-ки, улар ҳам ушбу фаннинг мазмун ва моҳиятини тўлароқ ифода-далаб беради. Бироқ шуни айтиш ўринлики, ижтимоий географиянинг мавжуд асосий илмий ғоялари кўпроқ унинг анъанавий ва ётакчи қисми иқтисодий ёки ишлаб чиқариш географияси دائрасида яратилган. Социал-иқтисодий географияга эса қисман ҳудудий меҳнат тақсимоти, шаҳарларнинг иқтисодий географик ўрни дахлдордир. Шу билан бира социал географиянинг бевосита ўзига хизмат қилувчи илмий ғоя ёки қонуниятлар ҳозирча камроқ. Улар со-

циология, психология, демография, этнография каби фанлар билан алоқадорликда яратилади. Мисол тариқасида бунга швед олим Т. Хегерстранднинг (Лунд мактабининг) вақт, даврий ёки жорий географиясини киритиш мумкин. Албатта, бошқа фанлар қатори ижтимоий географиянинг ривожланиши, энг аввало, диалектик материализм қонун ва категориялари билан боғлиқ. Бу ўринда қарама-қаршиликлар бирлиги, миқдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларга ўтиши, инкорнинг инкор қонуни, макон ва замон категорияси ва бошқалар, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга. Аммо барча фанларга хизмат қилувчи бундай қонуниятлар географияда ўзларининг ҳудудий жиҳати билан намоён бўлади.

Географияда айниқса икки ва ундан ортиқ объектларни, ҳодиса ва воқеликни диалектик бирлик, ўзаро алоқадорликда таҳлил этиш жуда муҳим ҳисобланади. Бу йўсинда геожуфтлар (геопаралар) тўғрисида сўз юритиш тўғрироқ бўлади. Масалан, тоғ ва текислик, қуруқлик билан сув, пастлик ва баландлик, шаҳар ва қишлоқ кабилар бундай иккиликларга, геожуфтликларга киради. Бинобарин, уларни алоҳида-алоҳида ўрганиш маълум маънода муқобил томондан ёндашувни тақозо этади. Чунончи, тоғ нималигини текисликда «туриб» англаш мумкин ва, аксинча, шаҳарнинг фазилатларини, унинг ўзига хос ижобий ва салбий томонларини чуқур ва тўғри англаш учун бир лаҳза бўлса-да, «қишлоқлик» бўлиб туриш ҳам керак. Худди шундай, қишлоқнинг ҳосияти, уларнинг бетакрор жиҳатлари шаҳар даражасидан яхши кўзга ташланади ва ҳ. к.

Шундай қилиб, қонун ва категория, асосий илмий гоя ва тушунчалар ҳар бир фан учун зарурдир. Уларни аниқлаш, ўрганиш, қўйилган туб мақсадларга эришиш, энг аввало, маълум восита ёки йўлларни, турли хил методларни талаб этади. Бу ўринда агар тамойилларга амал қилинса, методлар қўлланилади; тамойил ва усул биргаликда кўзлаган мақсадга эришишга кўмак беради, фanning ички ривожланиш қонуниятларини, унинг тактика ва стратегиясини таъминлайди, ифодалайди.

Ўз навбатида, методлар бевосита шу фанга хизмат қилувчи ёки барча фанларга тегишли бўлади. Масалан, география фанининг махсус методлари сифатида картографик, географик таққослаш, районлаштириш ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Айни пайтда статистик, цикллар усули, иқтисодий географик ўрин кабилар кўпроқ иқтисодий географиянинг ўзига хизмат қилса, қолганлари эса нафақат географияга, балки бошқа фанларга ҳам қисман тегишлидир.

## 2.1. УМУМГЕОГРАФИК МЕТОДЛАР

Ушбу мавзуга доир фикрларимизни картография методидан бошлашимиз лозим, чунки география фанининг муқаддимаси ҳам, хотимаси ҳам харита билан чамбарчас боғлиқ. Бу ерда ўрганила-



ётган ҳодиса ёки воқелик хариталар асосида таҳлил этилади ва тадқиқотнинг ўзи ҳам кўрилатган муаммоларга тааллуқли хариталар яратади. Илмий ишнинг харитадан бошланиб, харита билан тугаши ана шундан иборатдир.

Тўғри, барчанинг ҳам чиройли, юқори даражадаги харита чиzolмаслиги табиий. Аммо ҳар қандай географ картографик билим ва саводхонликка эга бўлиши, картография асосларини билиши ва турли хариталарни ўқий олиши шарт. Географ айти пайтда картограф бўлиши мумкин, бироқ ҳар қандай картограф географияни яхши билиши зарур. Географ ўзининг мақсад ва вазифасидан келиб чиққан ҳолда хариталар мазмўни («эскизи»), уларга тегишли статистик ишланмаларни тайёрлаб бермоғи лозим, картограф эса ўзининг бу соҳадаги маҳоратини ишга солиб, яхши хариталарни тузиб беради. Бу ўринда картография ёки аниқроғи — картографиялаштириш география учун метод бўлса, география картография учун назарий асос — методология бўлиб хизмат қилади. Бинобарин, социал-иқтисодий ва табиий географик картография мустақил ва муҳим картография фанининг алоҳида-алоҳида қисмлари ёки йўналишларидир. Агар уларнинг биринчисини иқтисодий ва социал географияга, иккинчисини эса табиий географияга киритилса, у ҳолда нотўғри бўлади ва картография фанининг салоҳияти камайтирилади, камситилади. Яхшиси — уларни ижтимоий ва табиий географияга қўйилган ўзига хос «кўприк» деб тасаввур қилиш маъқулроқ.

Хариталар кўпроқ, йирик миқёсли (масштабли) ва тематик, маълум соҳага йўналтирилган бўлади. Бундай хариталар аниқса илмий тадқиқот ишлари учун асқотади. Умумий ахборий мазмунга эга бўлган хариталар эса энг аввало ўқув жараёнида ишлатилади. Демак, хариталарга восита ва натижа сифатида, ўқув ва тадқиқот қўлланмаси шаклида қарамоқ талаб этилади. Биринчиси тайёр хариталар бўлса, иккинчиси эса муаллифнинг ўзи томонидан тайёрланмоғи талаб этилади.

Хариталарга барча ҳодиса ёки воқеликларни тушириш мумкин. Бу эса география фанининг мезони ҳам ҳисобланади. Чунки ҳудуд объект сифатида кўрилмаса ва уни харита ёки харита-схемаларда акс эттириш имкони бўлмаса, у ҳолда бундай тадқиқотнинг ўзи ҳам географияга тегишли эмас. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ижтимоий география доирасида хариталар асосан иқтисодий ёки социал-иқтисодий мазмунга эга. Масалан, саноат, қишлоқ хўжалик тармоқлари, транспорт, аҳоли, унинг миллий ва ҳудудий таркиби, шаҳарлар ва қишлоқлар тўри ва тизими каби хариталар кўп тузилган. Аммо социал географияга мансуб йирик миқёсли ва тематик хариталар анча оз. Бу ерда ҳам хариталар сони, тури ва мазмуни ижтимоий география қисmlарига тегишли реал ҳолатни акс этиб турибди.



2  
Шундай қилиб, хариталар тадқиқот усуллари қаторида биринчи ўринда туради. Бу эса география фанининг бош тамойили — ҳудудийликка мос келади. Айни пайтда географик таққослаш (қиёслаш) усули ҳам катта аҳамиятга эга.

Умуман, икки хил таққослаш мумкин: тарихий ва географик; биринчисида ўтмишнинг турли давлари «тик» қиёсланса, иккинчисида ҳудуднинг турли қисмлари таққосланади ва бу ҳамма вақт горизонтал йўналишда бўлади. Энг муҳими — таққослаш тарихда ҳам, географияда ҳам асосий ролни бажаради, чунки унинг ёрдамида ўтмишнинг (тарихнинг) ва ҳозирги куннинг (географиянинг), замон ва маконнинг, замин ва замоннинг бетакрор, ўзига хос хусусияти очиб берилади. Хусусиятсиз эса ушбу фанларнинг ўзи бўлмайди. Масалан, географияда бир жой иккинчи жойдан фарқ қилмаса, улар орасида ҳудудий тафовутлар кўринмаса, ҳар бир жойнинг ўзига хос хусусияти («башараси») аниқланмаса, у ҳолда бу ерда географияга ҳам ўрин йўқдир. Балким шу маънода, яъни жойнинг тасвири, ташқи кўринишини ифодалашда французлар пейзаж, немислар эса ландшафт атамаларини қўллаган бўлсалар ажаб эмас. В. П. Семёнов Тяньшанский шунга яқин «жойнинг образи» (шакли, тасвири) тушунчасини ишлатган.

Географик таққослаш ҳамма вақт ҳудудий ва икки кўринишда бўлади: ўхшаш ва ноўхшаш таққослашлар. Одатда, биринчиси анъанавийроқ, яъни бу ерда умумий ҳолатлари, кўлами, вазифа ва моҳияти монанд бўлган объектлар солиштирилади. Иккинчи ҳолда эса таққосланувчи объектлар ўзларининг катта-кичиклиги, вазифаси, моҳияти ва бошқа жиҳатларига кўра бир-бирининг тескариси (контрасти) бўлади. Шунингдек, бир-бирига мутлақо муқобил бўлган объектлар, масалан тоғ билан шаҳар, ботқоқлик билан саноат тугунини иқтисодий географик қиёслаб бўлмайди. Бундан ташқари табиий, сиёсий, иқтисодий географик объектлар ҳам ўзаро солиштирилиши нотўғри. Айтайлик, Африка ва АҚШ, Фарғона иқтисодий райони ва Афғонистон, Қизилқум чўли ва Ангрен-Олмалик саноат райони каби «жуфтликлар» асло таққослашга тўғри келмайди.

Албатта, таққосланувчи ҳодиса ва воқеаликлар турлича ёки ноўхшаш бўлиши мумкин. Бироқ, илмий нуқтаи назардан уларнинг умумий ҳолатлари бир-бирига яқин бўлгани мақсадга мувофиқ. Чунончи, иккита йирик шаҳар, иккита қишлоқ, иккита вилоят ва ҳоказоларни таққослаш ўринли. Лекин Тошкент билан Денов ёки Чустни, Ўзбекистон билан АҚШни солиштириш географик жиҳатдан унча мақбул эмас.

Масалан, Тошкент билан Боку солиштирилса бўлади, чунки бу шаҳарлар маълум ўхшашликларга эга (иккаласи ҳам «миллионер» шаҳар, собиқ Совет республикалари — ҳозирги мустақил, суверен давлатлар пойтахти). Таққослаш, бу шаҳарларнинг умумий жа-



ҳатлари айтилгандан сўнг, уларнинг географик ўрни, вазифаси (функцияси), ҳўжалигининг таркиби ва ихтисослашуви, ички тузилиши, муаммолари юзасидан олиб борилади. Бу ерда қиёслаш қанча «ичкарига» кирилса, таққосланувчи объектлар — Тошкент ва Боку шунча бир-биридан «қочади», узоқлашади, яъни фарқланади, улар ўртасидаги оралиқ масофа — тафовут шунча кенгайди ва ҳар бирига ҳос ва мос бўлган индивидуал (хусусий) жиҳатлари кўпроқ ва аниқроқ намоён бўлиб бораверади.

Таққослаш кўрилатган объектларнинг иқтисодий географик ўрнидан бошланиши бежиз эмас. Чунки, худди ана шу жойланиш ўрни таҳлилга калит сифатида хизмат қилади ва у орқали нима учун бу шаҳарлар айнан шу жойда вужудга келган, йириклашган ва нима сабабдан улар ҳўжаликнинг шу соҳасига ихтисослашган каби география учун муҳим ва ўта зарур бўлган саволларга жавоб топиб беришга имкон яратади. Бизнинг мисолимизда Бокунинг Каспий денгизи бўйида жойлашганлиги, Тошкентнинг Тангри Тоғ (Тян-Шань) этакларида, Чирчиқ воҳасида ўрнашганлиги уларнинг қолган барча хусусиятларини ойдинлаштиради. Агар Боку шаҳрига тарихий географик асос сифатида Каспий денгизи хизмат қилса, Тошкент учун эса Чирчиқ дарёси унинг ўтмиши-ю ҳозирги кунда катта аҳамиятга эга.

Географик таққослашнинг яна бир муҳим шарт-объектларнинг босқичма-босқич қиёсий тавсифи айни пайтда бир йўла («синхрон») олиб борилишидан иборатдир. Агар бизнинг мисолимизда аввал Боку, сўнг Тошкент шаҳарларининг иқтисодий географик таърифи мавжуд тартибга мувофиқ кўриб чиқилса, у ҳолда ҳақиқий таққослаш бўлмайди. Сабаби — бу ерда биз икки шаҳарнинг алоҳида-алоҳида таърифининг гувоҳи бўламиз, холос. Бинобарин, таққосланувчи объектлар бирданига, йўл-йўлакай кўриб борилиши керак. Шундагина уларнинг ҳар бирига ҳос ва мос белгиларини аниқлаш мумкин бўлади.

Демак, ҳудуд энг аввало, харита ёрдамида, унинг бошқа ҳудуддан фарқланувчи томонлари эса асосан таққослаш усули орқали аниқланади. Аммо, таққослаш ҳам харитасиз амалга оширилмайди, чунки кўрилатган объектлар фақат харитада ўз инъикосини топади.

Харита ва таққослаш услубларидан кейин ўз аҳамиятига кўра районлаштириш туради. Географик район ҳам маълум маънода умумлаштириш, ҳудудий гуруҳлашни билдиради. Район ҳудуднинг маълум бир қисми бўлиб, у ўзининг умумий, ўхшаш белгилари билан қўшни ёки тугаш жойлардан ажралиб туради. Худди шу маънода географик район маъмурий-бошқарув районларидан (ноҳия, туман ва ҳ. к.) тубдан фарқ қилади ва уларни асло чалкаштириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам иқтисодий географик районлаштиришни «иқтисодий ноҳиялаштириш» ёки «туманлаштириш» шаклида ўзбек тилига тўғридан-тўғри ўгириш кулгили ва айни



пайтда фанни таҳқирлашдир. Шу билан бирга, «умуман», барча соҳаларга тегишли бўлган район йўқ, аксинча маълум мақсадга қаратилган аниқ район мавжуд. Чунончи, саноат ёки саноат тармоқлари, қишлоқ хўжалиги, аҳоли жойлашуви, дам олиш (рекреация) каби районлар реал воқеаликда бор, аммо уларнинг ҳаммаси учун ягона район йўқ.

«Район» тушунчасига тегишли яна бир чалкашлик мавжуд. Бу унинг юқоридагиларидан кейинги учинчи хусусиятидир. Гап шундаки, район кўп босқичли, поғонасимон бўлади. Бинобарин, ҳамма вақт қайси даражадаги ва қайси йўналишдаги район, аниқ айтилиши зарур. Чунки, Фарғона водийси ҳам район, унинг ичидаги вилоятлар, Сирдарёнинг ўнг ва сўл соҳиллари, тоғ, тоғолди, текислик қисмлари, қуйи маъмурий бирликлар, уларнинг ички ҳудудий таркиби ва ҳоказолар ҳам райондир. Бироқ улар турли даражадаги ва йўналишдаги географик районлар ҳисобланади. География фаннинг бетақор ва жозибали хусусияти ҳам шундаки, у ҳар хил миқёсда фикр юритиш имкониятига эга. Бу фан вакиллари катта ичида кичикни, кичик орқали каттани тасаввур қила олдилар. Шу маънода район сиртдан ўз атрофидан ажралиб турса-да, у ички жиҳатдан мутлоқ бир хилликни англатмайди ва, аксинча, тафовутларга бой бўлади. Бундай чигал ва мушқул масалаларни ўрганишда тизим таркиб усули анча қўл келади. Шу боис географияда районлар ҳудудий таркиб, тизим-таркиб ва тизим тушунчаларига яқин туради. Зеро, ҳар қандай таркиб ундан каттароқ ҳудудий тизимнинг бир қисми ва, айти пайтда, шу ҳудудий таркибнинг («тизимчаннинг») ўзининг ҳам ички тузилмаси, район ва «райончалари», қисмчалари бор.

3 Район — районлаштиришнинг натижаси, районлаштириш эса илмий тадқиқот жараёни, воситаси, усулидир. Демак, районлаштириш географик ўрганишнинг эмас, балки кўпроқ тадқиқот методидир. Бу ерда ўрганилаётган мавзу моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ҳудуд бир-бирига ўхшаш бўлакларга (районларга) ажратилади ва уларга иқтисодий географик тавсиф берилади.

Районлаштиришнинг принцип ва омиллари ҳам ҳар хил бўлади. Масалан, иқтисодий районлаштиришда, энг аввало, иқтисодий ихтисослашув (саноатда-саноат тармоқлари, қишлоқ хўжалигида айрим тармоқларга ихтисослашув), социал-иқтисодий районлаштиришда, жумладан, аҳоли географиясида аҳоли зичлиги, аҳоли пунктларининг ҳудудий бирлиги район сифатида ажратилади. Социал географияда эса бундай районлар ҳудудий кўлами бўйича инада кичикроқ ва ихчамроқ бўлади. Социал районлар сифатида алоҳида маҳалла, микрорайон, мавзе ва даҳаларни кўрсатиш мумкин.

Район ёки районлаштиришнинг навбатдаги тўртинчи хусусияти



уларнинг ҳудудий шаклларида ўз ифодасини топади. Бу йўсинда ҳудудий районлаштириш ёки уни турли хил йирикликдаги қисмларга ажратиш билан ҳудуд доирасидаги реал районларни аниқлаш бир хил мазмунга эга эмас. Биринчисида мамлакат ёки вилоят ҳудуди тўла-текис бўлақларга (районларга) ажратилади. Чунончи, алоҳида иқтисодий район сифатида Қуйи Амударё — Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси — райони мавжуд. Шу билан бирга бу ўлкадаги ҳудуднинг (унга чекинаётган ва қуриб бораётган Орол денгизи акваторияси ҳам киради) барча қисми ҳам иқтисодий аҳамиятга эга бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, бу ердаги ҳозирча хўжалик тузилмасига эга бўлмаган жойлар ҳам район доирасига «ёппасига» киритилаверади.

Иккинчи турдаги районлар бутун мамлакат ҳудудини қоплаб олмайди. Уларга саноат районлари — саноат тугун ва мажмуалари, аҳоли районлари — шаҳар агломерациялари каби яққол шаклдаги ҳудудий бирликларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Худди шундай транспорт районлари ҳам «азонал» хусусиятга эга бўлади ва бутун муҳитни қамраб олмайди.

Ажратилган у ёки бу типдаги районлар шу соҳага тегишли ҳудудий мажмуларга кўпинча мос келади. Бу маънода Мирзачўл ёки Бухоро—Навоний (Қизилқум) иқтисодий районлари худди шу номли ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари шаклида айtilса бўлади. Аммо ҳудудий мажмуалар учун комплекс ҳосил қилувчи, районлар учун эса район шакллантирувчи омил ёки тармоқлар мавжуд. Ана шу тармоқлар жойлашган ёхуд уларнинг таъсир доирасидаги майдон, макон алоҳида район ёки мажмуа сифатида намоён бўлади.

Шу билан бирга географиядаги районлаштиришни қишлоқ хўжалиги, мевачилик ёки уруғчиликдаги районлаштириш билан ҳам чалкаштириш нодуруст. Бу ерда деҳқончилик ва мевачиликдаги уруғ ҳамда мева навларини табиий иқлим шароити мос келадиган жойларда экиш ёки ўстириш назарда тутилади.

Шундай қилиб, географияда ва, шу жумладан, ижтимоий географияда районлаштириш усули ҳам етакчи аҳамиятга эга. Зеро, районсиз географияни тасаввур қилиб бўлмайди, география фанининг тарихи, сирасини айтганда, районлар тарихи демакдир. Районлаштириш таҳлил этилаётган ҳудудни чуқур ўрганиш, унинг ички хусусиятларини аниқлаш, асл маънода географик билимнинг шаклланишида бош мезондир. Айни пайтда унинг конструктив (амалий) аҳамияти ҳам йўқ эмас; районлаштириш мамлакатнинг илмий асосланган минтакавий сиёсатини олиб бориш ва уни бошқариш учун зарур восита бўлиб хизмат қилади.

Кузатув методи ҳам география учун анъанавий аҳамиятга эга. Чунки географияни асосан бевосита кўриш, кузатиш, жонли мушоҳада юритиш орқали ўрганилса, тарихни кўпинча эшитиш билан



ўзлаштирилади. Шунинг учун география факультетининг ўқув жараёнида дала амалий машғулотларига катта ўрин ажратилади. Бу борада, айниқса, регионал ва халқаро саёҳатлар самарали натижа беради.

Турли хил кузатиш ва экспедициялар воситаси билан объект — қишлоқ хўжалиги, шаҳар, саноат корхонаси ва қишлоқ жойлар яқиндан ўрганилади. Масалан, бирор шаҳарга сафар этилса, уни атрофлича, ҳар томондан, турли чеккаларига чиқиб кўриш, танишиш керак. Агар саёҳат қилувчи шаҳар марказидаги меҳмонхонада узоқ муддатда тўхтаб қолса ҳам уни географик жиҳатдан ўрганиди, деб бўлмайди. Бунинг учун шаҳар тўғрисида, унинг ҳудуди, ички тафовутлари, ташқи қиёфаси бўйича тўла тасаввур ҳосил қилиш талаб этилади.

Аслини олганда географ йўлда ҳам, уйда ҳам, ишда ҳам географ бўлмоғи керак. У ҳар қандай шароитда ва ҳар қандай миқёсда ҳудудий бирикмалар, турли хил объектлар — йўллар, қишлоқ хўжалик экинлари, аҳоли манзилгоҳларининг ўзаро жойлашув хусусиятини бевосита кузатиши лозим. Баъзан географ ажойиб ҳудудий номувофиқликлар гувоҳи бўлиши мумкин. Уларга дам олиш музофотлари ва экологик жиҳатдан номақбул бўлган металлургия ёки кимё корхонасининг бир жойда борлигини, мактаб қарши-сида чорва фермаси ёки асаб касалликларини даволовчи шифохона мавжудлиги ва шунга ўхшаш антиқа географик ажойиботларни мисол тариқасида келтирса бўлади. Бундай географик ҳолатлар ва ҳудудий номувофиқликлар эса фақат жонли кузатув ёрдамида аниқланади. Аммо бунинг учун оддий кўришнинг ўзи кифоя қилмайди, аксинча, кўриш фаол мушоҳада ва таҳлил билан уйғунлашган ҳолда олиб борилиши керак.

## **2.2. АСОСАН ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ ГЕОГРАФИЯГА ХИЗМАТ ҚИЛУВЧИ МЕТОДЛАР**

Бу туркумдаги усулларга статистика, моделлаштириш, энергия ишлаб чиқариш цикллари, иқтисодий географик ўрин ва бошқаларни киритиши мумкин. Уларнинг орасида ижтимоий география учун (иқтисод ва аҳоли, кишилар уюшмаси учун) энг аввало статистика методи муҳимдир. Чунки бу фан ўз моҳиятига кўра ҳамма вақт статистик рақамлар билан иш тутади.

Статистика усули кўп учрашиб турадиган кўрсаткичлар: ўсиш, кўпайиш, процент (фоиз), промилле, индекс, коэффициент, гуруҳлаш ва бошқалар тўғрисида малака ҳосил қилишга ёрдам беради. Шунингдек, бу усул турли хил жадваллар, график ёки чизмалар, аҳоли зичлиги, демографик сифим, ўртача масофа каби кўрсаткичларни аниқлашда қўл келади. Бу борада статистика математика фани билан биргаликда қўлланилади. Бинобарин, ушбу усулни одатда, статистика-математика методи ҳам дейишади.



Тажриба шуни кўрсатадики, талабалар ва ҳатто айрим ҳолларда аспирантлар ҳам жадвал тузиш қоидаларини яхши билишмайди, ўсиш билан кўпайишнинг, «ўртача» билан «мода»нинг фарқига боришмайди. Масалан, айтайлик, аҳоли сони ёки саноат маҳсулоти сўнгги ўн йил давомида 156 фоизга ўзгарди. Савол туғилади: статистика тили билан бу рақам қандай ифодаланади — ўсишими ёки кўпайишими? Ушбу савол жавобини китобхонларга қолдирамиз.

Яна икки турдош нисбий кўрсаткич бор — процент ва промилле. Қайси ҳолларда процент ва қандай пайтда промилле қўлланилади? Бу масалани ҳам билиш ва уларни ўз ўрнида қўллаш керак. Маълумки, процент (цент, центнер—юз) юзликнинг маълум бир қисмини, промилле эса мингдан бир бўлагини англатади. Иккала статистик кўрсаткич одатда кўплик билан иш тутганда қўлланилса мақсадга мувофиқ бўлади. Албатта, улардан процент (фоиз) кўпроқ ишлатилади, промилле эса камроқ учрайди. У асосан денгиз ва океанлар сувининг шўрлиги, аҳолининг табиий ҳаракати — туғилиш, ўлиш, табиий кўпайишни аниқлашда қўлланилади. Промиллени ушбу ҳолатларда ишлатиш, энг аввало, қулай ва яхлитроқ, йирикроқ рақам ҳосил қилишни кўзда тутади. Фараз қилайлик, бир мамлакат ёки шаҳарда йиллик ўлим коэффиценти 6,5 промиллени ташкил этади. Агар бу рақамни процентга айлантирсак, 0,65 га тенг бўлади. Биринчи ҳолда у ҳар минг кишидан 6,5 кишини (статистикада шунга ўхшаш «ярим ва чораклар» ҳам мавжуд), иккинчисинда эса ҳар юз аҳолидан 0,65 кишининг вафот этишини билдиради. Кўриниб турибдики, биринчи кўрсаткич иккинчисига нисбатан ишлатишга қулайроқ. Айнан шу мақсадда баъзи ҳодисалар (масалан, олий маълумотли мутахассислар ёки врачлар, шаҳарлар ва қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг зичлиги 10 минг ва 100 минг бирликларга нисбатан ҳам олинади).

Мутлоқ ва нисбий рақамлар ҳам ўз мавридида қўлланиши лозим. Кўрилатган объект миқдоран кам бўлса мутлоқ, агар у кўп бўлса, нисбий кўрсаткич ишлатилиши маъқул. Масалан, ташкилот аъзолари атиги 9 киши, шундан мажлисда 6 киши қатнашди. Бу ҳолда вазиятни юқоридаги рақамларнинг ўзи қулай ифодалайди. Агар уларнинг ўрнига «мажлисга ташкилот аъзоларидан 66,7 фоиз киши келишди», деб айтиш ўринсиз бўлса керак. Бу мисолимизда вазиятни мутлоқ рақамда ёки бўлмаса улуш (ҳисса) кўринишида изохлаган ҳам қулайроқ, яъни «мажлисда ходимларнинг 2/3 қисми қатнашди» дейилса, тўғрироқ ва тушунарлироқ бўлади. Бироқ бундай қисм шаклидаги маълумотлар ҳам асосан рақам миқдори кўп ва саноқсиз, таҳлил этилаётган ҳодиса мураккаб ва тартибсиз бўлган ҳолатларда ишлатилса, янада тўғрироқ бўлади.

Бошқа бир мисол: 1989 йил Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати маълумотларга кўра, Ўзбекистонда 19 810 077 киши қайд этилган. Шундан 14142475 киши ўзбеклардан иборат. Уйлаймизки, бундай



қўпол, эслаб қолиш учун ноқулай бўлган йирик рақамлар яхлитланса, ёки улар ўрнига ушбу ҳолат нисбий кўрсаткичда ифодаланса, мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан, республика жами аҳолисининг 71,4 фоизи ўзбеклардан иборат — бу кўринишда вазият осор ва аниқ қабул қилинади.

Худди шундай, умумий ер майдонининг таркиби, чорва молларининг тури, аҳолининг ёш тузилиши, саноат ёки қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг қиймати бўйича тақсимланиши каби жуда кўп учрайдиган ҳолатларда нисбий кўрсаткичларни қўллаш керак. Шунга ўхшаш «ўрин» масалаларини ҳам тўғри ишлатиш лозим. Агар талабалар олимпиадасида ҳаммаси бўлиб 3 команда қатнашган бўлса, «фахрий учинчи ўринни олди», деб айтиш кулгули туюлади. Бинобарин, у ёки бу ўринни эгаллаш, одатда, кўпчилик бўлган шароитда кўрсатилиши тўғри бўлади.

Статистик усул тадқиқот доирасидаги барча маълумотларни турли манбалардан тўплаш, уларни умумлаштириш, қайта ишлаш ва таҳлил этиш каби мураккаб ва масъулиятли жараёнларни ўз қамровига олади. Айниқса, бу ерда ихчам ва бой мазмуни, ўқиб бўладиган даражадаги статистик жадвалларни тузиш катта аҳамиятга эга.

Жадвалларни тузиш, уларни ўқиш ва таҳлил этиш юксак савият ва маҳоратни талаб этади. Энг аввало, жадвал тузиш ўзига хос мезонларга асосланиш керак. Чунончи, унинг номи мазмунига мувофиқ келиши, жуда мураккаб ва қўпол бўлмаслиги лозим. Жадвал олдиндан қўзланган далил ёки исбот талаб қиладиган маълум мақсадни назарда тутиб яратилади. Шунинг учун уни тўғри келган, «пала-партиш», тартибсиз рақамлар билан тўлдириш, ўта мураккаблаштириш яхши эмас. Бундай ҳолда, худди харита ахборотини (юкини) ҳаддан ташқари оғирлаштиргандек, жадвалларни ўқиб, уларда қутилган хулосаларни чиқариб бўлмайди.

Статистик жадваллар оддий ва мураккаб, турли шакл ва мазмунда, сонли ва сўзли бўлади. Аммо қисқа ахборот учун ҳам атиги бир ёки икки қатордан иборат жадвал тузиб, уни мазмунидан кўра қўполроқ ном билан аташ мақсадга мувофиқ эмас. Яхшиси бундай шароитда фикрни матн тарзида баён қилган маъқул. Жадвал тузишдан асосий мақсад — маълум бир қонуният ёки хулосани исботлаш ҳамда бунинг учун тўплаган кўп сонли рақамларни тартибга тушириш, уларни ихчам ҳолда тасвирлаш ва фикр-мулоҳазаларни далиллар билан асослашдан иборат бўлмоғи лозим. Ана шундагина сўзсиз ва жонсиз рақамлар тилга киради, улар аъйийлик ва ҳаққонийлик хусусиятини олади (одатда, бундай фикр ва рақамлар «ўжар», қайсар бўлади ва уларни инкор этиб ҳам ёки истаган томонга ўзгартириб ҳам бўлмайди).

Шу билан бирга, юқорида таъкидлаганимиздек, қўпол, кўп сонли рақам ва маълумотлардан ташкил топган жадваллар тузишни



ҳам тавсия этмаймиз. Бу муаллифнинг билимдонлиги эмас, аксинча, унинг статистикадан беҳабарлигига ишорадир.

Иқтисодий ва социал географияда статистик жадваллар мазмунига кўра кўпинча таркиб ва тадрижий ўзгаришлар, динамик қаторларни ифодаловчи бўлади. Ўз навбатида, таркиб мазмунига эга бўлган жадваллар, тизим қондасига мувофиқ, тармоқ ва ҳудудий таркиб тўғрисида маълумот берувчи жадвалларга бўлинади. Масалан, саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, транспорт турлари, маиший хизмат кўрсатиш соҳалари, жиноят ёки касаллик турлари, аҳолининг миллий ёки ёши бўйича тақсимланиши каби маълумотлардан ташкил топган жадваллар шулар жумласидандир.

Иккинчи турдаги жадваллар эса у ёки бу воқеликнинг ҳудудлар бўйича бўлинишини ифодалайди. Чунончи, халқ хўжалик маҳсулоти ёки аҳоли сонининг мамлакат иқтисодий районлари, вилоят ва маъмурий туманлар бўйича тақсимланиши, жаҳон халқларининг турли қитъа ёки минтақалар доирасида жойланишига ўхшаш маълумотлар ана шундай жадвалларда берилади. Бу ўринда шуни айтиш жоизки, тармоқ ва ҳудудий таркибни акс эттирувчи жадвалларда, аynи пайтда ёнма-ён келаётган устунларда ёки қаторларнинг сурат-махражи шаклида мутлоқ ва нисбий рақамлар келтирилса, улар янада бой мазмунли ва таҳлилга қулай бўлади. Чунки таркиб ҳамма вақт у ёки бу ҳодисанинг ўрни, улушини англатмоғи лозим. Мураккаб жадвалларда эса бундай мақсадга дарҳол эришиб бўлмайдиган ва бунинг учун нисбий рақамлар ниҳоятда қўл келади. Шу билан бирга таркиб жадвалларини таҳлил этишда уларнинг ички қисмидаги рақамлар якуний йиғинди (сумма) кўрсаткичларига баробар бўлиши шарт. Агар улар нисбий сонларда берилган бўлса, сатрлар ёки устун кўрсаткичдаги рақамлар йиғиндисини 100,00 фоизни ташкил этмоғи лозим.

Динамик қаторлар ёки тадрижий ўзгаришларни билдирувчи жадваллар ҳам бой мазмунга эга. Бундай жадвалларда турли хил саноат, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, аҳоли сони, унинг миллий ва ёш таркиби, халқ хўжалигида бандлиги, жиноятчилар ёки касалликлар миқдорининг вақт давомида ўзгариб бориши ва шунга ўхшаш жуда кўп воқеликлар келтирилиши мумкин.

Ушбу кўринишдаги жадваллар ҳодисанинг ривожланишини тасвирласа, таркиб жадваллари уларнинг жойланишини ифодалайди. Шундай қилиб, биз бу икки турдаги ва мазмундаги жадваллар ёрдамида иқтисодий ва социал география учун муҳим бўлган у ёки бу воқеликнинг ривожланиши ва жойланиши, унинг маълум вақт ва замонда содир бўлиши ҳақида тўла тасаввурга эга бўламиз.

Жадвалларнинг мураккаб турлари аynи пайтда таркиб ва тадрижий ўзгаришларни уйғунлашган, умумлаштирилган ҳолда кўрсатади. Масалан, республика ва унинг вилоятлари бўйича пах-

та ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ёки ана шу ҳудудий бирликларда аҳоли миллий таркибини йилма-йил ўзгариб боришини акс эттирувчи жадваллар шулар жумласидандир.

Статистик жадвалларнинг тур ва шакллари жуда кўп. Биз бу ўринда асосан иқтисодий ва социал географияда анъанавий бўлган жадваллар турига тўхталдик, холос. Жадвалларнинг ташқи кўриниши ёки шаклига келсак, улар муайян шароит ва мақсад доирасида турличадир. Чунончи, жадвалларни горизонтал ёки вертикал (тик) тузиш мумкин. Уларнинг қайси шаклда келтирилиши маълумотлар тўплами, мажмуи ва қўйилган мақсаддан келиб чиққан тарзда белгиланади. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам жадваллар «эстетик» жиҳатдан чиройли, кўринишли бўлмоғи лозим. Шу мазмунда, тик шаклдаги жадвалларда асосий мақсадни инфодаловчи кенг (катта) устун ёнида атиги яна бир ёки икки тор устунини келтириш ва, аксинча, горизонтал жадвалларда бир ёки икки сатр маълумотлари билан қаноатланиш мақсадга мувофиқ эмас. Қолаверса, бундай жадваллардан воз кечиш маъқул. Қам мазмун, заиф жадваллар муаллифнинг бу масалани чуқур ўрганмаганлиги ёки унга тегишли факт ва рақамларни тўплай олмаганлигидан нашо-надир. Бундай жадваллар шунчаки тузилган ёки келтирилган бўлиши ҳам аҳтимолдан ҳоли эмас.

Жадвалларни тузиш билан бирга уларни атрофлича таҳлил эта олиш лозим. Бу ерда жадвал остидаги матнда барча келтирилган рақамларни яна ўз-ўзича такрорлаш ёки жадвалга умуман эътибор қаратмаслик нодурустдир. Иккала ҳолда ҳам жадвал ортиқча, унинг кераги йўқ.

Жадвални таҳлил қилишдан, уни «ўқишдан» асосий мақсад— қонун ва қоидалар тадрижий, жараёнлар, уларнинг сабаб ва оқибатларини аниқламоқ, асосламоқдир. Матиннинг чексиз рақамлар билан тўғридан-тўғри тўлдирилиши таомдан тез-тез тош чиқиб, киши тиши ва асабига тегувчи нохуш ҳолатни эслатади. Аммо мутлақо рақамсиз матн қуруқ, далил ва исботсиз гап бўлиб қолади. Шунинг учун ҳар қандай статистик жадвал турли томондан, юқоридан пастга, энига ва бўйига, тик ва горизонтал таҳлил этилиши керак; у гуёки, рентген нури воситасида кўрилиб, кўзда тутилган ходиса ёки воқеалик аниқ ва равшан аниқланиши лозим.

Баъзан курс ёки диплом ишларда, номзодлик ва докторлик диссертацияларда бир неча жадваллар қатор, уздуксиз, биринкетин келтирилади-ки, бу ҳам ўз навбатида номақбулдир. Зеро, ҳар қандай илмий иш оддий статистик тўпلامдан фарқ қилган ҳолда, энг аввало, фикрнинг мантиқий баён этилиши, тўғри, раvon, тўла ва мукаммал бўлган матнда изоҳланиши ва тавсифланиши билан баҳоланади. Шу билан бирга, қатор варақларни банд этувчи катта жадваллар ҳам ишнинг ички қисмида келтирилиши шарт эмас (уларни илова шаклида жойлаштириш яхшироқ). Бу ўринда жад-



валларнинг ишланганлик даражасига кўра бир неча турга бўлиш мумкин. Бевосита статистик ташкилотлардан кўчириб олинган жадваллар қайта ишланиши, умумлаштирилиши ва ихчамлаштирилиши керак. Қайта ишланган жадваллар қўйилган мақсадга қай даражада хизмат қилишига қараб матн орасида ёки иловада жойлаштирилади.

Жадваллар тузиш ва уларни таҳлил этиш билан бир қаторда турли хил гуруҳлашлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки чексиз, сонсаноқсиз рақамлар, авваламбор, маълум бир тартибга туширилиши керак.

Статистик гуруҳлаш ҳам турлича; баъзан келтирилган статистик рақамлар маълум андозадаги ёки интервалдаги гуруҳларга ажратилади ва бу гуруҳлар доимий, ўзгармас ҳарактерга эга бўлади. Чунончи, аҳоли сонини демографияда қабул қилинган ёш гуруҳларга ажратиш (0—4, 5—9, 10—14, 15—19... ва ҳ. к.) ёки меҳнатга лаёқатли ва лаёқатсиз ёшдагиларни аниқлаш шу тартибдаги жадвалларга мансубдир. Шаҳар ва қишлоқлар турини турли классларга — босқичларга ажратиш ҳам шу йўсиндаги жадваллардандир.

Демак, бу ерда тадқиқотчидан катта меҳнат талаб қилинмайди. Бу хусусда кўпроқ тадқиқот билан бевосита алоқадор бўлган, фикр ва мулоҳаза, таҳлил талаб этадиган гуруҳларни ажратиш, аниқроғи — уларни муаллифнинг ўзи томонидан яратиш аҳамиятлироқ ҳисобланади. Уларни эркин тадқиқот гуруҳлари ёки гуруҳлаштирилиши деб аташ тўғрироқ бўлади.

Тадқиқот гуруҳлари турлича йўсинда ажратилади. Бундай ҳолда чекка (максимум ва минимум, энг паст ва энг юқори) даражадаги рақамларни аниқлаш ва улар орасидаги фарқ-умумий интервални топиш ва бу оралиқ сонни истаган миқдордаги гуруҳлар сонига бўлиш керак. Одатда, воқеа ва ҳодисалар 3 гуруҳга бўлинади: кичик, ўрта ва катта; паст, ўрта ва юқори. Агар шундан келиб чиқсак, умумий оралиқ рақами 3 га бўлинади.

Яхшиси, бунини мисол тариқасида изоҳлайлик. Айтайлик, республика туманларида туғилиш ҳар минг кишига 6,6 дан 48,9 промиллегача. Мақсад турли даражадаги туғилишга эга бўлган туманлар гуруҳини ажратишдир. Бунинг учун оралиқ рақамни топиш талаб этилади ( $у\ 48,9 - 6,6 = 42,3$  га баробар) ва бу сон 3 га бўлиниши лозим ( $42,3 : 3 = 14,1$  ни ташкил этади).

Шундай қилиб, ҳар бир гуруҳ интервали 14,1 сонига тенг. Бизнинг мисолимизда биринчи гуруҳ-аҳоли туғилиши даражаси нисбатан паст бўлган туманларининг кўрсаткичи 20,7 промиллегача ( $6,6 + 14,1 = 20,7$ ) бўлиши керак. Иккинчи, ўрта даражадаги гуруҳ 20,7—34,8 ва, учинчи — туғилиш юқори даражадаги гуруҳ 34,8 промилле ва ундан катта рақамли туманлардан ташкил топади ( $34,8 + 14,1 = 48,9$ ).



Агар гуруҳлар сонини кўпайтириш талаб этилса, умумий оралиқ рақам шу миқдорга бўлинади. Ундай ҳолда ажратилган гуруҳлар, одатда, сифат даражаси эмас, балки оддий рақам-миқдор кўрсаткичли гуруҳлар мазмунига эга бўлади.

Статистика усулида «ўртача» сўзи ёки даражаси кўп қўлланилади: аҳолининг ўртача зичлиги, оиладаги фарзандларнинг ўртача сони, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача миллий даромад, ерларнинг ўртача шўрланганлик даражаси, бир йил ёки бир ойда ўртача ишлаб чиқариладиган енгил автомобиллар сони, қўйларнинг ўртача тирик вазни ва ҳ. к. Хуллас, «ўртача» ибораси ҳамма вақт ва ҳамма жойда ишлатилади ва у вазият ёки ҳодисанинг статистик турғун ҳолатини ифодалайди, тавсифлайди ва баҳолайди. Аммо географияда фақат ўртача кўрсаткич билан кифояланиш нотўғри, чунки у ҳудудий тафовутларни ўзида акс эттирмайди, аксинча, уларни ниқоблайди, текислайди. Шунинг учун ҳар қандай ўртача рақам, аслини олганда, бу география эмас. Масалан, Ўзбекистон Республикасида аҳолининг ўртача зичлиги ҳар 1 кв. км. майдонга 53 кишига тенг (1998 йил маълумоти). Бу албатта, миқдорий жиҳатдан тўғри ҳулоса берувчи яхши ахборий рақамдир. Бироқ у ҳеч ким яшамайдиган Орол денгизи акваторияси, аҳолиси ўта сийрак тоғли районлар, Устюрт платоси, Қизилқум чўлига ва айни пайтда аҳоли жуда тигиз ўрнашган воҳа ва водийларга, шаҳар ва қишлоқ жойларга ҳам тегишли бўлиб қолади. Ваҳоланки, мазкур кўрсаткич Навоий вилоятида атиги 6,7 ва Қорақалпоғистон Республикасида 8,6 кишига, Амдижон вилоятида эса 484,9 кишига баробар. Баъзи йирик шаҳар атрофидаги туманларда — Тошкент, Самарқанд ва Фарғона водийси катта шаҳарларига туташ районларда бу рақам янада катта ва у 600—700 кишини ташкил қилади. Қаранг, юқорида келтирилган ўртача рақам (53) ҳудуд бўйича нақадар кенг фарқланади, қанчалик унинг чекка «қанотлари» бир-биридан узоқ. Демак, ўртача кўрсаткичи бу маънода географияга зид ва унга хизмат қилмайди (худди шундай касалхонадаги беморларнинг суткали ўртача ҳароратини белгилаш ҳам ўта кулгили ҳолдир).

Ўртача кўрсаткич билан бирга статистик қаторда кўп учрайдиган («мода») рақамлари ҳам мавжуд. Улар гарчи ўртача кўрсаткичга яқин турса ва уларнинг шаклланишига катта таъсир қилса-да, бироқ унинг аниқ ўзи эмас. «Мода» кўрсаткичларини, яъни тез-тез учраб турадиган рақамларни белгилаш кўпроқ статистик қатор ниҳоятда дифференциациялашган, табақаланган, чекка рақамлар нисбатан кам учрайдиган ва бир-биридан узоқ жойлашган ҳолатларда қўлланилади. Худди картографияда бўлганидек, статистика услубида ҳам генерализация, умумлаштириш талаб этилади, ёки рақамлар яхлитланади. Одатда, яримдан (0,5 дан) ортиган рақам навбатдаги сонга, ундан пасти эса олдинги сон фойда-



сига ҳал этилади. Масалан, 6,6 ни 7 сонига, 6,4 ни 6 сонига яхлитласа бўлади. Бу ерда ўнлик даражасида умумлаштирилди. Халқаро статистик маълумотларда кўпинча рақамлар юзлик даражасида келтирилади: 6,67; 6,44; 6,81 ва ҳ. к. Уларни ўнлик қолтига келтириш қўйидагича бўлади: 6,7; 6,4; 6,8.

Баъзан статистик жадвалларни тузишда айрим рақамлар жуда паст, кам миқдорда ёки улар муаллиф томонидан топилмаганлиги бўлиши табиий. Бундай ҳолларда 0,0 (0,00) ёки кўп нуқта (...) қўйилади. Агар у ёки бу ҳодиса учун статистик маълумот реал воқеликка мутлақо тегишли бўлмаса, ундай ҳолда чизиқча (—) билан белгиланади. Масалан, талабалар орасида икки баҳога ўқувчилар йўқ ёки мазкур жамоа ҳўжалигида чўчқа боқилмайдиги ва ҳ. к.

Шундай қилиб, юқорида биз статистик усул таъриф-таъсифига нисбатан кўпроқ, устуворроқ аҳамият бердик. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки, биринчидан, иқтисодий ва социал география учун статистик усул ўта муҳим (статистик рақамлар ушбу фаннинг нон ва сувидир); иккинчидан эса тайёрланаётган мутахассислар ва ҳатто фан номзодларининг бу борадаги билим ва малакалари саёз, етарли эмас. Бинобарин, талабаларнинг статистик билимларини чуқурлаштиришга жиддий эътибор бериш шу куннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади.

Иқтисодий ва социал географияда демография, иқтисод, тиббиёт ва бошқа соҳаларга доир статистик маълумотлар қўлланилади. Улардан тўғри ва самарали фойдаланиш учун эса статистик жиҳатдан саводхон бўлмоғимиз, бу фанга онд назарий ва илмий адабиётларни чуқур билишимиз замон талабидир.

Иқтисодий ва социал географияда яратилган асосий илмий ғоя ва тушунчалар ҳам айни пайтда тадқиқот методлари шаклида ишлатилади. Бу хусусда районлаштириш, турли хил цикл назариялари (энергия ишлаб чиқариш цикллари, ресурс цикллар, географик цикл ёки конвейерлар), иқтисодий географик ўрин ва бошқалар эътиборда тутилмоқда.

Районлаштириш ҳақида юқорида қисман айтилган эди. Шунинча бир карра таъкидлаш жоизки, район-географиянинг бош, бирламчи тушунчаси —объектив ва ҳудудий бирлик, воқелик, уни илмий жиҳатдан ажратиш ва асослаш жараёни эса тадқиқот ёки ўрганиш усули, йўллари (тактикаси) ҳисобланади. Демак, районлаштириш ҳам гуруҳлаштиришнинг бир кўринишидир, аммо бу гуруҳ яхлитлик ва, албатта, ҳудудий умумийликка эга бўлиши шарт.

Географияда районлаштиришнинг юқоридан пастга ва, аксинча пастдан юқorigа томон амалга ошириш ёки классификациялаш мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси иқтисодий жиҳатдан районлаштирилса, бир бутун, географик яхлит миллий иқтисод маконидан бошлаб, уни йирик иқтисодий минтақалар (зоналар),



улардан асосий иқтисодий районлар, вилоятлар, вилоятлар таркибидаги районлар ва бошқа бундан ҳам кичик ҳудудий бирликлар ажратилади. Энг бирламчи бу ерда ҳўжалик корхонасидир; у районлар тўри — тизимнинг дастлабки элементи, бошқичи («О» цикли) бўлиб, шу мақсад доирасида бошқа бўлинмайди, парчаланмайди.

Пастдан юқори томон борилса, у ҳолда ана шу ҳўжалик корхонасидан бошлаб, ундан ҳудудий бирлик сифатида мураккаблашиб, кенгайиб бораётган турғуи бошқичлар белгиланади. Савол туғилиши мумкин: қайси ёндашув маъқулроқ Уйлаймизки ҳар иккиси ҳам ёмон эмас, бироқ уларни уйғунлаштирилган ҳолда қўллаш янада яхшироқ. Масалан, юқоридан пастга қараб ажратилган районлар (бу йўналиш кўпроқ қўлланилади) тўри-тизими тескари тартибда, яъни пастдан юқори томон синаб кўрилса, баҳоланса, албатта, бундай районларнинг ҳаққонийлиги, объектив мавжудлиги, бинобарин, уларнинг илмий асосланганлиги ҳеч шубҳа қолдирмайди. Худди шу йўсинда пастдан юқорига томон ажратилган районлар акс йўналишда текширилиб кўрилиши мақсадга мувофиқдир.

Районлартиришга қўйилган асосий мақсад — ўқув жараёнида ҳудудий тафовутларни, турли-туманликни чуқур ўрганиш, амалиётда эса ҳар хил кўламдаги ҳўжалик-ҳудудий бирликларни (иқтисодий ва социал географик тизимларни) тўғри шакллантириш, уларнинг ривожланишини бошқариш, мамлакатнинг минтақавий сиёсатини ишлаб чиқишдан иборатдир. Шу билан бирга районларни классификациялашдан ташқари уларни алоҳида типларга (типология қилиш) ажратиш ҳам катта илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Энергия ишлаб чиқариш цикллари назарияси таникли рус олими Н. Н. Колосовский (1947 й.) томонидан яратилган. Унинг асл моҳияти — ишлаб чиқаришни технология жараёни билан биргаликда кўришдадир. Шу боис, ушбу ғоянинг иқтисодий географияга тўғридан-тўғри алоқаси йўқ; чунки у ҳудудий борлиқ эмас, технологик жараён бирлигидир ва уни географик харитада, худди иқтисодий район ёки ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуасидек кўрсатиб бўлмайди. Шу хусусдан энергия ишлаб чиқариш цикллари абстракт-мавҳум таркибий бирлик ёки тушунча ҳисобланади. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, ушбу ғоя ўз замонасида ва ҳатто ҳозирги кунда ҳам барча иқтисодий географлар томонидан қўллаб-қувватланилмайди ва ундан фойдаланилмайди. Балки, бунга уни тушунишнинг бироз қийинчилиги ҳам қисман сабаб бўлиши мумкин.

Аммо мазкур китоб муаллифлари асло бундай фикрда эмас. Зеро, Н. Н. Колосовский энергия ишлаб чиқариш цикллари назариясини, энг аввало, иқтисодий районлар ҳўжалик тизимини таҳлил этиш, ўрганиш усули сифатида қараган (Солиев, Маллабоев, 1988).



Айнан шу нуқтаи назардан ёндошганда, унинг амалий аҳамияти жуда юқоридир.

Чиндан ҳам ҳатто бир вилоят доирасида барча хўжалик бирликларининг соми ва жойланишини, бунинг сабабини англаб олиш ниҳоятда қийин машғулот. Қолаверса, уларни ёд олиш, анъанавий номенклатур билимларга эга бўлиш географиянинг туб мақсади, моҳиятига зиддир. Энергия ишлаб чиқариш цикллари у ёки бу шаҳарда, туман ёки вилоятда нима учун айнан шу корхона, саноат ва қишлоқ хўжалик тармоқлари ривожланган ва жойлашган деган саволга аниқ жавоб беради. Демак, бу ерда факт-рақам ёдлаб олинмайди, бу муҳим эмас; аксинча, ҳодиса ёки воқеликнинг сабаби, уларнинг ривожланиш ва ҳудудий ташкил этишидаги қонуниятлар ўрганилади ва асослаб берилади.

Энергия ишлаб чиқариш цикллари — бу маълум бир хом ашё ва энергия негизида шаклланган ва асосий ишлаб чиқариш жараёни атрофида фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг технологик жиҳатдан турғун алоқадорликда бўлган муштараклигидир. Бу ғоянинг моҳиятини англаш учун, албатта, технология, ишлаб чиқаришнинг кооперациялаш ва комбинатлаш каби хусусиятларини яхши билиш зарур.

Мазкур ғоя (усул)нинг яна бир муҳим аҳамияти шундаки, у ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигига, чиқиндисизлигига таянади. Бу эса атроф-муҳитнинг тозалигини сақлаш, экологик муаммоларнинг олдини олиш ва хом ашё ресурсларидан тўғри, самарали фойдаланишга олиб келади. Н. Н. Колосовский энергия ишлаб чиқариш циклини районлар хўжалигини таҳлил ва ташҳис этишда муҳим ва қулай метод сифатида тавсия қилган эди. Дарҳақиқат, ушбу метод ҳудуд хўжалик тузилмасининг («занжирининг») нақадар тўлиқлиги, мукамаллигини кўрсатади. Худди шу мазмунда И. В. Комарнинг ресурс цикллари ҳам маълум аҳамиятга эга. Ушбу ғоя қазиб олинган минерал ёки бошқа хом ашёни тўла ва узлуксиз ишлов бериш занжири ва жараёнининг яна табиатга қай ҳолда қайтарилишини англатади.

Агрогеография соҳасида рус олими К. И. Ивановнинг географик конвейр ёки цикллар ғоясини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Бунда қишлоқ хўжалик маҳсулоти (айниқса, сабзавот, қарам, помидор, бодринг, кўкатлар)нинг йил бўйи мамлакатнинг турли районларида навбатма-навбат етиштирилиши ва шу асосда аҳоли эҳтиёжини мунтазам, доимо қондирилиб борилиши назарда тутилади. Масалан, айрим тез пишар маҳсулотлар энг аввал мамлакатимизнинг жанубий районларида, сўнгра унинг бошқа қисмларида конвейр шаклида етиштириб берилади. Айни пайтда кеч кузда ҳам яна ўша маҳсулотларни жанубий вилоятлардан саноат марказлари ва йирик шаҳарларга келтириш мумкин.

Географик конвейр ғояси мамлакат ёки районлар хўжалигини дав-

рий, мавсумий ташкил этилганлиги ва қишлоқ хўжалигини агро-иқлимий шароит билан боғлиқ эканлигини ўрганиш, тадқиқ этишда қўл келади. Шу боис уни ҳам биз китобхонларга тавсия этамиз.

Шаҳар, район, мамлакат ва бошқа ҳудудий бирликлар хўжалигининг таркиби ва жойланишини, ривожланиш даражасини ўрганишда уларнинг иқтисодий географик ўрнини билиш, таҳлил этиш ҳам жуда катта мазмунга эга. Иқтисодий географик ўринни алоҳида усул сифатида қўллашда, энг аввало, унинг турли даражали, қисмли ҳам тарихийлигини, вақт давомида ўзгарувчанлигини унутмаслик лозим. Шу билан бирга бу тушунчани авваламбор объектнинг ташқи, ўзидан сиртда ётган бошқа географик объектларга нисбатан ўрнашганлигини ва улар билан ўрганилаётган объектнинг ҳудудий иқтисодий алоқа ва муносабатларининг муҳимлигини яна бир қатим уқтирмоқчимиз. Демак, бунда тадқиқ этилаётган объектнинг (шаҳар, вилоят, мамлакат ва ҳ. к.) ички тузилиши айтиб ўтишда бизни қизиқтирмайди. Бироқ иқтисодий географик ўриннинг хусусияти, унинг давр мобайнида ўзгариб туриши объектнинг ички ҳудудий таркиби, ихтисослашуви ва бошқа жиҳатларига таъсир этмай қолмайди.

Ҳар қандай катта-кичик ҳудудий бирлиكنинг иқтисодий географик ўринни атрофлича таҳлил этиш унинг ўтмиши, ҳозирги ҳолатини ўрганиш ва баҳолашга, истиқболини белгилашда асос бўлиб хизмат қилади. Иқтисодий географик ўринни ўзига хос ўрганиш ва тадқиқот усули сифатида қарашнинг асл, туб моҳияти ҳам ана шундадир.

Биз илгариги ишларимизда иқтисодий географик ўрин тушунчасига батафсил тўхтаб ўтган эдик (Солиев, Маллабоев, 1988; Солиев, Маҳмадалиев, 1996). Бинобарин, у тўғрисидаги фикларимизни айрим мисоллар орқали тушунтириш билан қаноатланамиз. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятларини олайлик. Улар (Қўйи Амударё иқтисодий райони) мамлакатимиз марказий районларига нисбатан анча олинса жойлашган. Шунинг учун бу иқтисодий районнинг хўжалик тизими мумкин қадар комплекс ривожланиши керак. Чунки, барча керакли маҳсулотларни у ерга олиб бориш катта транспорт (йўл) харажатларини талаб қилади. Айтиб ўтишда бу ерда етиштирилаётган маҳсулот бошқа районларга олиб борилганда, юқори даражада рақобатбардор, сифатли ва харидорғир бўлмоғи шарт. Акс ҳолда ҳудудий ихтисослашувнинг ҳолати қолмайди.

Шу билан бирга Қўйи Амударё районининг Ўзбекистон Республикасининг чекка шимолий-ғарб қисмида, унинг Қозоғистон ва Россия Федерациясига чиқиш жойида ўрнашганлиги (ҳозирда бу мамлакатимизнинг узоқ ва яқин хорижга чиқувчи бирдан-бир йўли ҳисобланади) ўзига хос аҳамият касб этади. Жумладан, бошқа шароитлар қулай бўлган тақдирда, бу районда эркин иқтисодий



минтақа, бошқа давлатлар билан қўшма корхоналарни барпо этиш ва экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун зарур имкониятлар мавжуд. Аммо бу имкониятлар районнинг Орол бўйида жойлашганлиги, транспорт ва бошқа инфраструктура шохобчаларининг етарли даражада эмаслиги ҳамда экологик ҳолатнинг носогломлиги туфайли анча чекланади.

Соҳибқирон Амир Темурнинг Бухорон Шарифни эмас, Самарқандни ўзининг буюк империясининг дорулсалтанати (пойтахти) сифатида танлаб олиши, навқирон Навоий шаҳрининг тез ривожланиб, қисқа муддатда йирик саноат ва маъмурий марказга айланиши, жуда катта тарихий ўтмишга эга бўлган Хива, Шаҳрисабз, Гурота, Ромитан, Чуси, Гиждувон-Денов, Қосон қаои шаҳарларимизни ҳамон нисбатан кичик даражада қолиши ҳам энг аввало, уларнинг иқтисодий географик ўрни билан боғлиқ.

Бекободда Ўзбекистон ва Ўрта Осиёда ягона қора металлургия корхонасининг жойлаштирилиши, Қарши ёки Янгйерда қурилиш тармоғининг яхши йўлга қўйилганлиги ва, аксинча, Термиз ва Гулистон шаҳарлари — вилоят марказларининг сустроқ ривожланганлиги, Қоравулбозорда Франция билан ҳамкорликда улкан нефтни қайта ишлаш заводининг барпо этилиши ва бошқа жуда кўп мисоллар ҳам бу хусусдаги тасаввуримизни янада оойиғади ва унга ёрқин далил бўлиб хизмат қилади.

Хуллас, иқтисодий географик объект бор жойда унинг, албатта, иқтисодий географик ўрни ҳам мавжуддир. Чунки унинг узоқ ва яқин атрофида бошқа географик объектлар (тоғ, дарё, йўл, кон, чегара, шаҳар ва ҳ. к.) жойлашган бўлиб, улар ўрганилаётган борлиқнинг иқтисодий ривожланганлигига ўз таъсирини ўтказиб туради. Фақат мамлакат миқёсида сўз юритганда иқтисодий географик ўрин ундан кенгроқ сиёсий географик мазмунга эга бўлади ва у ўрганилаётган мамлакатнинг унинг атрофидаги давлатларга нисбатан жойлашганлиги, улар билан чегара ва сиёсий муносабатлари, жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрнини англатади. Сиёсий географик ўрин таҳлилини метод сифатида қўллаш, асосан, жаҳон мамлакатлари иқтисодий ва сиёсий географиясини ўрганишда яхши натижалар беради.

### 2.3. БОШҚА МЕТОДЛАР

Кўпгина фанларда бўлганидек, географияда ҳам моделлаштириш усули кенг ишлатилади. Моделлаштиришда ҳодиса ёки воқелик умумлаштирилиб, маълум бир кўринишда акс эттирилади. Қурилиш, архитектура ва лойиҳа-конструктор моделларидан фарқ қилиб географик моделлар воқеликнинг айнан ўзининг қиёфасини кичрайтирилган кўринишда эмас, балки уни шартли белгилари орқали ифода этади. Шу нуқтан назардан қараганда, турли масштаб ва мазмундаги карталар географик моделларнинг энг мукам-



мал шаклидир. Шунингдек, математик формулалар, график ва жадвалларда ҳам фикр, ҳодиса ёки жараён «миниатюра» кўринишида ўз аксини топади.

Иқтисодий ва социал географияда қўлланиладиган графикларнинг тури ҳам ҳар хил. Чунончи, улар тик тўғри бурчак (ёки очик шаклдаги график), устунсимон, воронкасимон, пирамидасимон, конус, халқа, айлана, учбурчак, тўртбурчак (квадрат), кубик каби кўринишларда бўлиши мумкин. Тадқиқотчининг вазифаси ана шу ҳар хил бўлган графиклардан тўғри ва ўринли фойдаланишдан иборатдир. Одатда фақат бир кўринишдаги чизмалар билан ишни тўлдириш муаллифнинг бу хусусдаги билимсизлигини англатади.

Муаммонинг моҳият-мақсадига қараб турли хил графикларни танлаб олиш ва уларни ўқиб бўладиган даражада ихчам, чиройли чизиш лозим (бу ўринда геометриядан олинган билимлар ҳам керак бўлади). Масалан, агар у ёки бу жараён, айтайлик, аҳоли сони, унинг миграцияси, табиий ҳаракати-туғилиш ва ўлиш ҳодисалари, халқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг вақт давомида ўзгариб боришини очик график усули ёки устунсимон кўринишда тасвирлаш маъқулроқ. Бундай динамик графикларда мутлоқ ва нисбий сонлардан фойдаланилади.

Агар бирор ҳодиса ёки воқеликнинг таркибий хусусиятларини кўрсатиш талаб этилса, у ҳолда айлана ва квадрат шакллари қўллаш мақсадга мувофиқ (масалан, ер фондининг тузилиши, аҳолининг миллий таркиби ва ҳ. к.). Бу ерда айлана секторларга, квадрат юз катакчадан иборат бўлган тўғри тўртбурчакларга ажратилади, айланада  $1^{\circ}$ — $3,6$  фозга тенг килиб олинади ва улар ҳар бир соҳага мос равишда турли рангда бўялади.

Пирамидасимон графиклар кўпроқ демография ва аҳоли географиясида-аҳолининг ёш таркибини тасвирлашда ишлатилсада, уларни бошқа пайтларда ҳам қўллаш мумкин. Бунинг учун кўрилатган ҳодиса табақаланиш, иерархиялик (босқичли) хусусиятга эга бўлса кифоя. Чунончи, шаҳар ёки қишлоқлар сонини уларнинг катта-кичиклигига қараб поғонасимон шаклда акс эттирилса, у ҳолда тадқиқ этилатган ҳудудда қайси гуруҳдаги аҳоли пунктлари кўп ёки кам ривожланганлиги яққол намоён бўлади.

Графикларнинг юқоридагилардан ташқари яна жуда кўп оддий ва мураккаб шакллари мавжуд. Улардан фойдаланиш ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, бунинг учун авваламбор тегишли статистик материалларни тўплаш ва уларни қўйилган мақсадга мувофиқ қайта ишлаш талаб этилади. Демак, бу ўринда график усули статистик методнинг давоми, унинг амалиётда янада аниқроқ акс эттирувчи воситаси бўлиб хизмат қилади.

Бундан ташқари, бошқа фанларда бўлганидек, иқтисодий ва социал географияда ҳам классификация ва типология усулларида кенг фойдаланилади. Улар гуруҳлаштиришнинг районлаштиришга



ўхшаш айрим-айрим шакллариدير. Шу билан бирга класс (босқич) — ва типлар бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Масалан, классификацияда (бу тушунча даставвал биология фанида швед олими К. Линней томонидан қўлланилган, кейинчалик у бошқа фанларда, жумладан, геология ва географияда ҳам ишлатилиб келинган) энг аввало тадқиқ этилаётган ҳодиса ёки воқеликнинг миқдор кўрсаткичлари этиборга олинади. Классификация объектларнинг поғонасимонлиги ва иерархиялигини кўрсатиб беради. Объектларнинг алоҳида типларига ажратилиши эса асосан уларнинг моҳияти, бажарадиган вазифаси (функцияси), ихтисослашуви ва йўналишини англатади. Бошқача қилиб айтганда, тип — бу объектнинг ташқи кўриниши, «башараси» ва унинг ижтимоий ҳамда ҳудудий меҳнат тақсимои натижасида шаклланган йўналишини акс эттиради.

Фикримиз равшанроқ бўлиши учун яна мисолларга мурожаат қиламиз. Шаҳар ва қишлоқлар катта, ўрта ва кичик классларга бўлинади, махсус тадқиқотларда эса шаҳарлар тўри 8 та класс ёки босқичга ажратилади. Шаҳарларнинг ихтисослашуви, бажарадиган вазифаси эса уларнинг функционал типларини билдиради: пойтахт шаҳар, вилоят маркази, туман маркази ва ҳ. к. маъмурий сиёсий функция; саноат, транспорт, дам олиш, фан марказлари ва бошқалар шаҳарларнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги функционал типларидир.

Қолаверса, шаҳар ва қишлоқлар ҳам аҳоли пунктларининг асосий типларидир. Районлаштиришда саноат, қишлоқ хўжалик, рекреация, тоғ-кон саноати каби районлар типи мавжуд. Шундай қилиб айтиш мумкинки, объектларнинг даража бўйича табақаланиши вертикал, уларнинг типлари горизонтал хусусиятга эга, яъни бу ерда классификация маълум бир тизимдаги объектларнинг пастдан юқорига ёки аксинча қатор тартибда жойланишини англатади, типология эса турли йирикликдаги объектларнинг умумий ўхшашлигига қараб ажратилган гуруҳларни билдиради.

Ўрганилаётган ҳодиса миқдор жиҳатдан кўп бўлса (айтайлик, шаҳар ёки қишлоқлар, саноат тармоқлари ёки корхоналар) уларни авваламбор айрим гуруҳларга бўлиш талаб этилади. Чунончи, уларни катта-кичиклиги ва ташқи шакли, вазифасига кўра ажратиш лозим бўлади. Ана шу ҳолда таҳлил этилади ва сўнгра умумий хулосалар чиқарилади. Бундай ёндашув эса мантиқан гнесологик қонуниятларга мос келади.

Мураккаб объектларни — тармоқ ёки ҳудудий бирликларни таҳлил ва ташхис этишда уларни башорат қилишда тизим-таркиб усули самарали натижа беради. Бу усул барча фан ва дунёқарашга тегишли бўлиб, у умумийлик билан ҳусусийлик, бирлик билан кўплик ўртасидаги муносабатни ифодалайди. Энг муҳими шундаки, тадқиқ этилаётган объект тизим ва аynи пайтда унинг таркибий



қисми шаклида намоён бўлади. Бу эса унинг «очиқ» ёки «ёпиқ» эканлигидан келиб чиқади. Масалан, енгил саноат географияси ўрганилганда уни тизим сифатида ҳам, таркиб шаклида ҳам таҳлил этилса бўлади. Агар ушбу саноат тармоғига «ёпиқ» тизим кўринишида ёндошсак (аслида, бу ерда уни айнан шундай қараш талаб этилади), у алоҳида тизим даражасига эга бўлади. Аммо мазкур саноат тармоғини фақат шу даражада ўрганиш қониқарли натижа бермайди. Бинобарин, уни алоҳида қисмлардан (тўқимачилик, пойафзал, тўқув, трикотаж ва ҳ. к.) ташкил топганини ва уларнинг ўз навбатида турли корхоналардан — фабрикалардан иборат эканлигини инobatга олиш ва таҳлил этиш лозим. Шу билан бирга енгил саноатни бир лаҳза бўлсада «очиқ» тизим кўринишида ҳам тасаввур қилмоқ керак. Бу ҳолда енгил саноат мамлакат саноатининг, қолаверса, миллий иқтисодиётнинг таркибий қисми эканлигини гувоҳи бўламиз.

Маълумки, ҳар қандай тизим-таркиб, энг аввало, икки ҳолда, яъни тармоқ ва ҳудудий кўринишда бўлади. Ҳудудий тизим-таркибга мисол: мақсад Фарғона иқтисодий райониини ўрганиш. Демак, у ёпиқ тизим, унинг биринчи даражадаги таркибий қисмлари Андижон, Фарғона, Наманган вилоятлари, иккинчи даражадагилари эса вилоят ичидаги маъмурий қишлоқ туманлари ва шаҳарлар, учинчи даражадаги қисмлари — туман ичидаги хўжаликлар ва ҳ. к. Бироқ бу йўсинда тадқиқот объектнинг фақат ички тузилишига «кириб» борилади. Ваҳоланки, у «Хитой девори» билан чегараланмаган ва бинобарин, ўзидан каттароқ бўлган ҳудудий-иқтисодий бирликнинг таркибий қисмидир. Шу боис, юқорига нисбатан қарашни ҳам унутмаслик керак. Тадқиқот объектига юқоридан қаралса, у бошқа бир тизимнинг таркибий қисми, «пастдан» эса у яхлит тизимдир. Аммо ҳар қандай тадқиқот объекти унга даставвал, алоҳида тизим сифатида ёндашувни тақозо этади, унинг бошқа бир тизимнинг қисми эканлиги эса қўйилган мақсад нуқтан назардан иккинчи даражали масала ҳисобланади.

Тизимлар, таркибий қисм ёки компонентлар (қуйи даражадаги тизимчалар, подсистемалар)дан, улар ўз навбатида элементлардан ташкил топади. Элементлар бирламчи бўлиб, улар тадқиқот мақсадидан келиб чиққан ҳолда бошқа бўлинмайди, парчаланмайди. Агар улар янада қисмчаларга тақсимланса, у ҳолда бошқа мазмундаги тизимга ўтиб кетилади.

Юқоридаги мисолимизнинг ҳар иккисида ҳам элемент сифатида саноат ёки хўжалик корхоналари хизмат қилади. Албатта, улар ҳам ички, таркибий тузилишга эга (цех, бригада ва ҳ. к.). Аммо бундай тарада иқтисодий географик тизим ишлаб чиқаришнинг ташкилий-бошқарув тизимига айланиб қолади.

Шундай қилиб, тизим-таркиб усули ўта мураккаб, лекин шунга мувофиқ ундан фойдаланиш жуда самаралидир. Бинобарин, тизим



(система) концепциясини қатъийлик ва собитқадамлик билан ўргатиш ҳамда уни кўрқмай амалиётда қўллаш керак. Зеро, ҳар қандай яхши, сермахсул йўл ҳеч вақт оддий ва осон бўлмайди.

Шунингдек, тизимларнинг ички ва ташқи, вертикал ва горизонтал алоқалари бирлигини, уларнинг мустақиллиги ва бошқарувчанлиги, барқарорлик ва бошқа хусусиятларини унутмаслик керак. Иқтисодий ва социал географияда ушбу методдан (аслида у методлар методидир) фойдаланишда турли даражада тармоқ тизим — таркибидан ҳудуд тизим — таркибига ва, аксинча, ҳудудий таҳлилни тармоқ таркиби билан муштарак уйғунлаштирилган ҳолда татбиқ этиш ниҳоятда муҳимдир. Бу эса тадқиқотчидан кенг ва қамровли фикрлашни, турли миқёсда мушоҳада юритишни ва катта маҳоратни талаб қилади.

Тизим-таркиб таҳлили хўжалик ва унинг тармоқларини ҳудудий ташкил этилиши билан чамбарчас боғлиқ. Шу боис у мамлакатнинг ҳудудий сиёсатини ишлаб чиқаришда ҳам зарур. Аммо тизим тушунчаси шунчаки оддий сўз эмас, уни ҳамма вақт ва етган жойда ишлатиш тўғри бўлавермайди, чунки унинг, юқорида таъкидлаганимиздек, ўзига хос мезон ва меъёрлари бор.

Районни биз ҳудудий гуруҳлаштиришнинг типик ва мураккаб шакли деб айтдик. Район ҳудудий таркиб ва тизим шаклида география фанининг асл моҳиятини ўз ичига олади. Шу билан бирга ҳар қандай гуруҳ тизим бўлавермайди; бу ўринда гуруҳ, агар уни аҳоли мисолида қарайдиган бўлсак, у кишиларнинг ҳудудий бирлиги ёки социумини (Алаев, 1983), турли ёш, жинс, миллат, касб ва эътиқодга эга бўлган аҳолининг бир жойда тўпланганлиги, муассамланганлигини ифодалайди. Кишиларнинг ҳудудий бирлиги жамоа деб аталади. Бироқ жамоа жамият эмас. Жамият мураккаб, уюштирилган тизим шаклида бўлиб, у ўзининг базис ва устқурмасига, бошқарув ташкилотларига эга. Жамоа эса кишиларнинг баъзан тасодифан, фақат маълум мақсад бўйича бир жойда йиғилганлигидир. Масалан, бекатда ёки бозорда тўпланганларни ҳам жамоа деб аташ мумкин. Улар, яъни бир-бирларига нотаниш шахслар, транспорт воситасини кутиш, сотиш ёки харид қилиш, намоз ўқиш мақсадида тўпланишган, ҳолос.

Айрим ҳолларда, соф демографик жараёнларни ҳам ҳудудий тизим сифатида талқин этиладики, бу назаримизда хатодир. Жумладан, туғилиш ёки ўлишнинг ҳудудий тизимини ажратиш, умуман, тизим тушунчасини чуқур англамасликка ишора ҳисобланади. Туғилишнинг ҳудудий бирлиги фақат туғруқхонада бўлиши мумкин, вафот этганларнинг ҳудудий умумийлиги эса ҳаммага маълум. Шунингдек, аҳоли миграциясини ҳудудий тизим шаклида кўрсатиш ҳам ўринсиздир, чунки бу жараённинг ўзи бир жойда эмас, балки ҳудудлараро миқёсда содир бўлади.

Тизим-таркиб усулига мақсадга дастурли ёндашув ени дастур—

мақсад (программно-целевой подход) ёндашув моҳията яқин туради. Илмий тадқиқотларда қўйилган бош мақсад ва уни турли даража ҳамда мураккабликдаги вазифаларининг таркиб тизими ушбу усулга асосланади. Бунда энг паст, қуйи босқичда ўрин олган вазифани ҳал этиш учун катта маблағ, куч ва вақт сарфланмайди, аммо уни ечмасдан туриб навбатдагисига ўтиб бўлмайди («кичик калит катта эшикни очади»). Шу боис вазифалар мажмуини бирин-кетин пайдарпай ҳал этиш талаб этилади, биринчисининг ечими иккинчисига, иккинчисиники учинчи даражадаги вазифани бажаришга йўл беради ва ҳ. к.

Вазифалар ва улар мазмунининг муҳимлиги, долзарблиги турли даражада бўлган муаммоларни акс эттиради ва уларнинг устуворлиги ҳар хил бўлади. Бинобарин, мазкур усулни айрим ҳолларда ақсадга муаммоли ёндашув деб юритилади. Бу ерда бош мақсад — стратегия, фаолият натижаси, вазифалар эса тактика, пировард мақсадга эришиш воситаси, жараёнидир. Шу билан бирга бош мақсад ҳам турли поғонадаги мақсад ва мақсадчаларга бўлинади ва уларни шу тартибда дарахт шаклига, унинг бўйи, танаси ва шохларига ўхшатиш мумкин.

Албатта, ҳар қандай вазифани ижобий ҳал этиш ва туб мақсадларга эришиш ўз-ўзича бўлмайди. Бунинг учун моддий ва молиявий имкониятлар ва энг муҳими маълум муддатдаги вақт талаб этилади (вақт катта ва бебаҳо бойлик, ресурсдир). Демак, қўйилган мақсад ва вазифаларни ечиш ушбу масалани молиявий, ашёвий, ташкилий ва бошқа томондан уюштирилишини тақозо этади. Бу тадбирлар мажмун эса дастурни ташкил қилади. Шу боис мазкур усул мақсадга дастурли ёндашув деб номланади.

Амалиётда илмий асосланган дастурларни тузиш, айниқса, мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, долзарб муаммоли масалаларни ечиш учун жуда муҳимдир. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини босқичма-босқич бозор муносабатларига ўтказиш ва мослаштириш, ёқилғи-энергетика, йўл ва дон мустақиллигига эришиш, қишлоқ инфраструктурасини шакллантириш ва бу жойларга саноатни олиб кириш, меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, Орол муаммоси каби жуда кўп ва мушкул масалаларни ҳал қилишда олдиндан ишлаб чиқилган дастурлар лозим бўлади.

Худди шундай, илмий тадқиқотларни бажариш — курс ва диплом ишларини, номзодлик ва докторлик диссертацияларини ёзиш мақсадга дастурли ёндашув ёрдамида амалга оширилади. Бунинг учун ишнинг мақсади ва вазифаси, мундарижа — режаси тузилиб, унинг барча бандлари кўзда тутилаётган моҳияти дастур шаклида келтирилиши керак. Пухта тайёрланган дастур-илмий ишнинг ўз вақтида ва қиёмида бажарилишининг гаровидир. Қолаверса, инсон ҳам ўзининг кундалик фаолиятини муайян мақсад доирасида таш-



кил этади ва уни маълум тартибда олиб боради. Демак, мақсаддастур методи нафақат илмда эмас, балки оддий ҳаётда ҳам қўлланилади.

Ҷанимизда, ҳусусан, аҳолининг яшаш шароити ва турмуш тарзи, унга турли хил хизмат кўрсатишнинг реал ҳолати, социал ва экологик муаммоларни тадқиқ этиш ҳамда ҳаққоний баҳолашда анкета усулининг аҳамияти беқиёсдир. Бунинг учун аввал ишнинг мақсад ва вазифалари аниқ белгиланади ва сўнгра пухта ўйланган савол варақаси ёки саволнома тузилади. Саволлар туркуми ўта қисқа ёки жуда мураккаб ҳам эмаслиги, уларга жавоб берувчилар (респондентлар) учун тушунарли бўлмоғи керак. Айни пайтда респондентларнинг берилган саволларга муносабати ҳам мумкин қадар лўнда ва аниқ бўлиши анкеталарни қайта ишлашда муҳимдир. Айрим саволларга жавоб беришда ўзига мос келган сўзларнинг тагига чизиш қўлайроқдир. Иқтисодий ва социал географияда, жумладан аҳолининг демогеографик жиҳатдан тадқиқ этишда туғилиш, миграция каби масалалар ўрганилиши талаб этилади. Бунда статистик маълумотларга кўра жонли сўров, бевосита кишиларнинг ўзлари билан бўлган мулоқот ниҳоятда самарали ва тўғри натижалар беради. Чунончи, онлани «режалаштириш» ёки онлада нечта фарзанд бўлишини, аҳолининг миграция (кўчиб кетиш, кўчиб келиш)га лаёқати, муносабатини аниқлашда анкета усули татбиқ этилади. Шунингдек, аҳолига тиббий, маданий-манший савдо ва бошқа турдаги хизмат кўрсатиш даражасини ўрганиш ва баҳолашда социал-демографик тадқиқотлар сўров воситаси билан олиб борилади. Ҳозирги пайтда юзага келган экологик вазиятни таҳлил ва ташҳис қилиш ҳам кўпроқ ушбу усул орқали бажарилади.

Табиики, қўйилган муаммони ўрганишда барчани (агар тадқиқ этилаётган объект кўпчиликини ташкил қилса) сўраш ва жавоб варақасини тўлдириш имконияти йўқ. Бинобарин, аҳолининг маълум қисми: иккидан бири, учдан бири, тўртдан бири, бешдан бири, ўндан бири ва ниҳоят йигирматадан бири сўралиши кифоя. Бунда анкета — сўров усули юқоридагиларга мос равишда 50, 33, 25 20, 10 ва 5 фонзлик саралаш даражаларида ўтказилади.

Аммо, сўралганларнинг миқдор улуши, уларнинг жавоблари тадқиқ этилаётган ҳодисанинг умумий ва «ўртача» ҳолатини тўғри баҳолашга мувофиқ бўлиши шарт. Буни фанда сўровнинг тааллуқлилик даражаси (репрезентативлиги) деб аталади. Мазкур кўрсаткичнинг меъёрида бўлиши учун сўровга ҳар хил манзилларда яшовчи, турли ёш, миллат, касб эгалари жалб этилмоғи мақсадга мувофиқдир (уларнинг фамилияси, исми-шарифи бу ўрнида асло шарт эмас).

Анкета усулининг юқоридаги «жонли» шаклидан ташқари унинг бошқа кўринишлари ҳам мавжуд. Масалан, бирор бир корхона ёки олий ўқув юртининг социал-демографик хусусиятларини аниқ

лаш, меҳнат ресурслари таркибини таҳлил этишда кадрлар бўлимидаги картотекалар (маълумотномалар) ўрганилади. Бу ерда ҳам картотекалар танлов усулида ва «номсиз» таҳлил этилади. Картотека-анкеталарни ўрганиш ва таҳлил этиш натижасида ишчи ёки талабаларнинг ёши, миллати, қаерда туриши, туғилган жойи, маълумоти, қаердан келганлигига ўхшаш саволларга жавоб олинади. Тўпланган маълумотлар алоҳида жадвал ва диаграммаларда акс эттирилса, тадқиқотнинг далилийлиги янада ошади.

Қўйилган саволларга респондентларнинг жавоблари, реал вазиятни ҳолисона баҳолашлари ўзига хос эксперт усулига яқин туради. Бу усул муаммога мутахассис ва мутасадди кишиларнинг тақризчи, экспертларнинг бегараз муносабатларини билдиради. Шу нуқтаи назардан бажарилган курс ва диплом ишларининг, диссертацияларнинг муҳокама этилиши ва ҳимоя қилинишида расмий ва норасмий тақризчилар (оппонентлар) эксперт сифатида қатнашадилар.

Муаллифнинг ўзи ҳам бажарган ишларига эксперт даражасида баҳо бериши мумкин. Айтайлик, шаҳар ёки туманларнинг истиқболдаги ривожланиш имкониятларини аниқлаш учун уларнинг ҳоли ашё ва меҳнат ресурслари, транспорт ва ижтимоий инфраструктура, иқтисодий географик ўрни, экологик ҳолати ва бошқа шарт-шароитлари тадқиқотчи томонидан баҳоланади. Бундай баҳолаш беш ёки ўн баллик тизимда бажарилади ва олинган натижа бошқа жойда сақланади. Маълум вақт ўтгандан сўнг, яъни қўйилган баҳолар муаллифнинг хотирасидан чиққандан кейин юқоридаги шарт ва шароитлар, омиллар қайтадан (олдингисига алоқадор бўлмаган ҳолда) баҳоланади. Шундан кейин турли вақтларда амалга оширилган бир масаланинг икки вақтдаги баҳоланиш натижалари таққослаб кўрилади. Агар қайси шаҳар ёки туманга у ёки бу омилга берилган баҳо бир-бирига айнан мос келса, у ҳолда вазият қатъий ва тўғри баҳоланган бўлади.

Аслида эксперт усули амалиётда фан ва техника ривожланиши, оламшумул ва умумбашарий, муҳим ва долзарб муаммоларни ўрганишда кенг қўлланилади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётнинг бозор муносабатларига қачон тўла ўтиши, Орол денгизи сатҳини сақлаб қолиш мумкин ёки мумкин эмаслиги, урбанизация жараёнининг истиқболдаги даражаси, экологик муаммоларни ҳал этиш имконияти ва йўллари аниқлашда эксперт баҳолаш усулидан фойдаланиш қўл келади. Бунинг учун кўрилаётган масалага дахлдор, мутасадди кишилар — олим ва мутахассислар жалб этилади (улар бир-бирини танишлари шарт эмас) ва улардан тарқатилган анкетага жавоб олинади. Жавоб натижалари умумлаштирилади ва «ўртача» вазият аниқланади. Шунга қараб масалани янада чуқурроқ, равшанроқ ўрганиш ва яқиний ҳулосалар чиқариш учун экспертларга янгидан, аниқлик даражаси



янада юқорироқ бўлган навбатдаги анкета (саволнома) тарқатилади. Худди шу тарзда эксперт сўровлари токи якуний ҳулоса чиқарилганга қадар бир неча босқичда ўтказилиши мумкин.

Фан ва техника тараққиёти тажрибасида эксперт усулининг жуда кўп шакллари ишлатилади. «Дельфи» методи ҳам шулар жумласидандир. Бунда эксперт белгиланган муаммога ўз фикрлаш ва вазиятни реал баҳолаш қобилияти (интуицияси)дан келиб чиққан ҳолда шахсий муносабатини, ўзгаларнинг обрў ва мансаби, таъйиқ ва таъсиридан мутлақо ҳоли, эркин шароитда аниқ ифода-лаб беради. Масалан, шу йўсинда АҚШда олтмишинчи йилларда «Ренд корпорейшн» уюшмаси ташкил этилган бўлиб, у мамлакатдаги мавжуд турли заҳираларнинг миқдори ва қанча муддатга ет-шини баҳолаб берган. Кўпчиликка маълум бўлган «Рим клуби» ҳам глобал муаммоларни ўрганиш ва баҳолашдаги фаолиятида эксперт усулидан қўллашнинг энг юқори намунасини кўрсатган.

Ҳодиса ва воқеликларни башорат этишда нисбатан осон ва од-дийроқ булган экстраполяция усули ишлатилади. Бу усулда кела-жак (перспектива) ўтмиш (ретроспектива) ва ҳозирги вазиятдан келиб чиқади. Шу мазмунда, уни генетик, тарихий усул деб ҳам-юритилади. Экстраполяция методида келажакда ҳам яқин ўтмиш-даги ҳолат, жараён сақланиб қолиниши фарз қилинади. Бунда ке-лажак, яъни башорат (прогноз) муддатининг ўтмиш даврига им-кони борица мос келиши мақсадга мувофиқдир. Ўтмиш ва истиқ-болнинг даврий кўрсаткичлари эса тадқиқ этилаётган ҳодисанинг моҳиятидан, унинг қайта тикланиш циклидан келиб чиқади. Чунон-чи, демографик прогнозлар экстраполяция усулида 10—15 йил муд-датга мўлжаллаб бажарилса, уларнинг реаллиги, ҳақиқийлиги ан-ча юқори бўлади. Демак, бунинг учун ўтмишдаги жараён ҳам худ-ди шунча (10—15 йил) муддатни қамраб олмоғи лозим; ўтмишни кўп олиб нисбатан қисқа даврга прогнозлаш мумкин, лекин, аксин-ча эмас-қисқа ўтмишга асосланиб узоқ муддатни башорат қилиш нотўғри ва ҳақиқатдан йироқ бўлади. Чунки, бундай шароитда баҳоланган ҳозирги вазият турғун, барқарор бўлмаслиги, «қонъ-юктура» ҳолида бўлиши табиийдир.

Курс ва диплом ишларини бажаришда, жумладан, аҳоли сонин-нинг ўсиши, қишлоқ хўжалиги ёки саноат тармоқларининг ривож-ланиши каби масалалар экстраполяция усули ёрдамида амалга оширилади. Бунда ўтган йиллардаги ўсиш ёки кўпайиш суръати (темп)и асос қилиб олинади ва ана шу миқдор кўрсаткичи башо-рат йиллари учун «тарқатилади». Башорат йилма-йил бажарилади, биридан иккинчисига кўчирилиб, суриб борилади (сабаби — бу йилдаги маълум нисбий кўрсаткичнинг мутлоқ миқдори олдинги йилдан фарқ қилади).

Демографияда аҳоли башорати кўпроқ ана шу усулнинг мурак-каб шаклида — «демографик суриш методи» воситасида амалга

оширилади ва бундай башоратнинг натижаси, аниқлик даражаси анча юқори бўлади. Бу ерда башоратни нисбатан узоқроқ муддатга мўлжаллаш (бир авлод умрига тенг даражада) имконияти туғилади ва шу йили туғилганларнинг ўртача умр кўриш даври ҳам илмий асосда аниқланади.

Бироқ ҳар қандай прогноз — башорат эҳтимолликдан холи эмас ва у мутлоқ аниқликка асло даъвогарлик қилмайди. Башоратнинг асосий вазифаси — тадқиқ этилаётган воқелик ёки ҳодисанинг яқин, ўрта ва узоқ келажакдаги тахминий ҳолатини аниқлашдан иборатдир. Шу ўринда экстраполяция усулининг муҳим бир камчилигини қайд этиш лозим. Бу ҳам бўлса, унинг фақат объект ички имкониятларидан келиб чиқиши ва ташқи омилларни ҳисобга олмаслигидир (шунинг учун уни айримлар «кўр» усул дейишади). Аммо, шунга қарамай, экстраполяция методининг аҳамияти катта ва уни қўллаш анча қулай, осон. Қолаверса, башорат қилишнинг бошқа усулларида ҳам маълум даражада экстраполяция элементи мвжуддир.

Шу билан бирга фақат келажак эмас, балки ўтмиш ҳам ҳозирги кун нуқтан назардан экстраполяция қилинади. Бундай ретроспективани ўрганиш айниқса тарих, археология (қадимшунослик) фанларида кўп қўлланилади.

Шундай қилиб, иқтисодий ва социал географик тадқиқотларни бажаришда турли хил усул ва воситалардан фойдаланилади. Тадқиқотчидан эса ана шу методларни, ўзининг олдига қўйган мақсад ва вазифалари доирасида тўғри ва самарали қўллаш талаб этилади. Фақат биргина усулдан фойдаланиш кифоя қилмайди, бинобарин, улар биргаликда катта самара беради.



## Учинчи боб. ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАР БУЙИЧА МЕТОДИК КЎРСАТМАЛАР

Ушбу фан доирасида ўрганиладиган мавзулар сони ва йўналишлари жуда кўп ва серқиррали. Чунки бундай тадқиқотлар алоҳида соҳалар (иқтисодий, демографик, ижтимоий, сиёсий, тарихий ва ҳ. к.) бўлиши билан бирга улар маълум ҳудуд миқёсида олиб борилиши мумкин. Чунинчи, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва уларнинг тармоқлари, аҳоли, унинг табиий ва механик ҳаракати, шаҳар ва қишлоқ жойлар, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси кабиларнинг ҳар бири алоҳида географик тадқиқот объекти ва предмети бўла олади.

Шу билан бирга ҳозирча унча анъанавий тус олмаган дин, тиббиёт, урф-одат, ҳаёт тарзи, жинойт географиясига ўхшаш долзарб йўналишларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, маданий, тарихий, сиёсий географияга доир мавзулар ҳам махсус тадқиқотларни талаб қилади.

Алоҳида-алоҳида туркум соҳалардан ташқари уларнинг ҳудудий бирикма ва мажмуалари, турли даражадаги иқтисодий районлар тарихи, тавсифи ва тақдири географик тадқиқотларнинг аввалги қаторларида туради. Айни пайтда мамлакатимизнинг геосиёсий макен ва жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрни, ташқи иқтисодий ва маданий алоқаларни, ягона иқтисодий макон ва эркин иқтисодий минтақаларнинг шаклланиш муаммолари, хорижий давлатлар билан қўшма корхоналар қуриш географиясини ўрганиш ва бошқалар изланувчилар учун қизиқарли тадқиқот объекти бўлиши шубҳасиздир.

Соҳавий ва ҳудудий географик изланишлар, албатта, ҳозирги иқтисодий ва сиёсий вазият ҳамда мамлакатимиз олдида турган муҳим вазифаларни ҳисобга олган ҳолда бажарилиши керак. Бу борада, айниқса, Ўзбекистон Республикасининг сиёсий мустақиллиги, миллий иқтисодиётнинг шаклланиши ва унинг бозор муносабатларига ўтиш хусусиятларини ўрганиш катта аҳамиятга эга.

Мамлакатнинг ёқилғи, дон ва йўл мустақиллигига эришуви, қишлоқ жойларида ижтимоий инфраструктурани жорий этиш ва бу ерларга саноатни олиб кириш, экологик муҳитни яхшилаш, инсон манфаатларининг устуворлигини таъминлаш каби дастурий вазифалар ҳам эътибордан четда қолмаслиги лозим.

Энди қуйида айрим соҳаларни географик ўрганиш бўйича қисқача методик кўрсатма ва маслаҳатлар берилади.

### 3.1. АҲОЛИНИ ГЕОГРАФИК ЎРГАНИШ.

Иқтисодий ва социал ёки умумжаҳон анъаналарига мос равишда ижтимоий география фани тизимида аҳоли ниҳоятда муҳим ва марказий ўринни эгаллайди. У, баъзи олимлар таъбири билан айтганда, ушбу фanning ички ўзак бўлаги, қаноти сифатида хиз-

мат қилади. Шу боис иқтисодий ва социал географияда аҳолига эътибор доимо кучли бўлган. Ҳатто жаҳон географиясида ҳам вазият деярли шундай: маълумотларга қараганда, географияда ба-жарилаётган жамики илмий ишларнинг чорагидан кўпроғи айнан ана шу аҳоли муаммоларига тўғри келади.

Аҳоли — маълум бир ҳудудда жойлашган кишилар бирлиги, жамоасидир. Бинобарин, халқимиз уни «аҳл» кўринишида ҳам ишлатиб келишган: туман аҳли, шаҳар аҳли ва ҳ. к. Шу билан бу ерда яшовчи халқларнинг якдиллиги, дўстлиги, аҳиллиги таъкидланган. «Халқ» аҳоли тушунчасидан биров фарқ қилади, у этнографик маънога яқин туради, фуқаро эса кўпроқ ҳуқуқий, сиёсий мазмунга эга. «Шахс» тушунчаси асосан фалсафа, социология фанида ишлатилади.

Аҳолининг рус тилида «население» деб юритилишида озроқ камчилик, тушунмовчилик мавжуд. Чунки «население» сўзи кенгроқ, биологик маънога эга бўлиб, у фақатгина аҳолига, кишилар мажмуасига тегишлигина эмас. Чунончи, қушлар, ҳайвонлар аҳолиси, популяцияси деб айтиш ҳам мумкин. Ана шу чалкашликни барта-раф этиш мақсадида рус илмий адабиётларида «народонаселение» (яъни, людское, а не животное население) тушунчаси қўлланилади, бу мазмун ва моҳиятига кўра тўғрироқдир. Бироқ, ўзбек тилида аҳолини бошқача талқин қилишга эҳтиёж йўқ, зеро у ҳамма вақт кишилар бирлигини англатган.

Аҳоли жуда қамрови кенг, мураккаб объект-тизим ҳисобланади. Моҳиятан у тўла маънода социал-иқтисодий категориядир. Аҳоли муаммоларининг турли қирралари билан қатор фанлар, шу жумладан, демография, этнография, тарих, социология, иқтисод, тиббиёт ва бошқалар шуғулланади; бу ягона умумий бўлган объектда барча фанларнинг ўзига хос алоҳида жиҳатлари, томонлари, фақат улар-нинггина қизиқтирадиган ва, бинобарин, тадқиқот доирасига мос тушадиган қисмлари мавжуд.

Юқоридаги фанлар қаторида аҳолини ўрганишда географиянинг ҳам ўзига муносиб ўрни бор. Бу ҳисса, балким, бошқа фанларга кўра кўпроқдир. Аҳоли туғилади, ўқийди, ишлайди, уйланади, оилалар бўлади, фарзанд кўради, дам олади, даволанади, вафот этади ва ҳ. к. Унинг, аниқроғи — Ҳазрати Инсоннинг «дунёси» бор, у том маънода яшайди, турмуш шароити ва тарзи, эътиқоди, моддий ва маънавий ҳаёти, урф-одатига эга. Ана шу серқиррали аҳоли билан тугаш бўлган муаммоларнинг ҳудудий жиҳатларини география ўрганади. Зеро, юқоридаги воқеалар (табiiий ва нотабиий, сиёсий иқтисодий ва ижтимоий ҳодисалар) фақатгина қачон ва маъ-нотан рақат доирасидагина эмас, балки қаердадир, муайян географик муҳитда, ҳудуд — маконда содир бўлади. Шу нуқтан назардан қа-раганда, география аҳолини ўрганишда юқорида тилга олинган фанлар натижаларини умумлаштирувчи вазифасини ҳам ўтайди.



Демак, аҳолини «соф», махсус географик ўрганишдан ташқари, уни қўшни, турдош фанлар қиррасида ҳам тадқиқ этиш мумкин. Бу эса фanning ривожланишидаги муҳим ижобий хусусияти, ички имконияти ва фазилатига ишорадир. Аммо бу ерда ниҳоятда эҳтиёткорлик талаб этилади, акс ҳолда география қолиб қўшни фанга, бир қирғоқдан бошқасига ўтиб кетиш хавфи бор. Агар ана шу меъёр ва мезонларга риоя қилинса, турли хил фанлар усулларида фойдаланиш туфайли самарали натижаларга эришилади ва бундай тадқиқотларнинг амалий аҳамияти ҳам беқиёс салмоқли бўлади.

Масалан, аҳолининг иқтисодиёт фани қиррасида ўрганилиши унинг, энг аввало, меҳнат фаолиятига устувор эътибор берилишини тақозо этади. Шунинг учун бу йўналишда асосан меҳнат бозорининг шаклланиши ва улардан фойдаланишнинг ҳудудий жиҳатлари тадқиқ қилинади. Худди шундай, социология фани қиррасида аҳолини ўрганишда, авваламбор, унинг шахс сифатида шаклланиши, ҳаёт фаолияти, яшаш шароити ва тарзи, касб — ҳунари ва ҳ. к. лар маълум ҳудудий бирликлар доирасида таҳлил этилади. Бундай ёндошувни социография ёки социогеография деб аташ ўринли. Бироқ бу тор маънодаги социал географиядир, кенг тарзда эса у, юқорида таъкидлаганимиздек, ижтимоий (гуманитар, инсон) географиясига мувофиқ келади.

Аҳолини ўрганишда география фани айниқса демография билан яқин туради. Агар демография аҳолини биосоциал категория сифатида унинг табиий ва миграция ҳаракатларини тадқиқ этса география ана шу муаммоларга, энг аввало, макон жиҳатидан, ҳудудий тафовутларни аниқлаш нуқтаи назаридан қарайди.

Демографик томонларни ўрганишда икки ҳолатга эътибор қаратмоқ лозим. Гап шундаки, бу ерда баъзан геодемография тушунчаси ишлатилса, бошқа ҳолларда демогеография деб юритилади. Хўш қайсиниси тўғри? Аслини олганда иккала тушунча ҳам қўлланишга тўла ҳақли. Аммо уларни ўз ўрнида, мавридида ишлатган маъқулроқ.

Ушбу луғавий муаммони ҳал этиш учун тизим-таркиб ғоясига мурожаат қиламиз. Маълумки, ҳар қандай тизим (таркиб) асосан икки кўринишда бўлади: бири тармоқ, соҳа тизими бўлса, иккинчиси ҳудудий ёки геотизимдир. Турли хил шароитда улар бирламчи ёки иккиламчи ва, демак, тизим ёки таркиб мақомида келиши мумкин. Бу ерда бири гапнинг эгаси бўлса, иккинчиси у унинг кесими вазифасини ўтайди.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда қўйилган муаммо ечимига қайтайлик. Чунончи, демогеография деганда бирламчи «демо», яъни туб демографик жараёнлар назарда тутилади. Мазкур тушунчанинг иккинчи қисми эса ана шу жараёнларнинг ҳудудий тафовутлари, фарқланишини англатади. Масалан,

аҳолининг туғилиш жараёнини ўрганиш ишнинг асосий мақсади бўлса, у ҳолда бу соҳа тизими шаклида кўринади. Бироқ, ўз-ўзидан маълумки, бу жараён ҳамма жойда ҳам бир хил эмас, у ўзининг ҳудудий таркиби ва хусусиятига эгадир. Бинобарин, бу ерда ҳудуд масаласи соҳа, тармоқ тизимига нисбатан иккиламчи, таркиби шаклида намоён бўлади.

Геодемография эса кўрилган ҳолатнинг аксидир; бунда улар ўз ўринларини алмаштиришади, яъни ҳудуд-тизим, демографик жараён-таркиб вазифасини олади. Агар биз Наманган вилояти аҳолисини ўрганмоқчи бўлсак, унда содир бўлаётган демографик жараёнларни инobatга олишимиз даркор. Бошқача қилиб айтганда, бу ерда вилоят аҳолисининг ўсиши ва жойланишига таъсир этувчи табиий ва механик ҳаракатларни таҳлил қилиш талаб қилинади.

Шу билан бирга таъкидлаш лозимки геодемографик ёндашув маълум босқичда демогеографияга ва, аксинча, демогеографик тадқиқот геодемографик таҳлилга ўтиб туради. Келтирган мисолимизда Наманган вилояти туманларида аҳолининг табиий ҳаракатини ўрганиш геодемографик тадқиқотнинг демогеографик таҳлилга ўзгаришини билдиради.

Албатта, географик тадқиқотларда ўзимизнинг фанимизга устувор урғу бериш мақсадида бундай йўналишларни «геодемография» деб аташ тўғрироқдир. Моҳиятан у «регионал демография» тушунчасининг ўзгичасидир (худди регионал иқтисод, геоиқтисодга ўхшаш). Ўз навбатида, касби демограф бўлган мутахассислар улар қизиқтирган муаммонинг ҳудудий томонини ҳам ўрганишлари керак. Бу йўсинда уларга географик ёндашув жуда қўл келади ва бажарилган ишни мазмунан демогеографик тадқиқот сифатида баҳолашлари мумкин.

Аҳолини асосан географик жиҳатдан ўрганишда ҳам икки йўналиш мавжуд. Биринчисида аҳолига унинг ўсиши, ёши ва жинси, миллий таркиби масалаларига кўпроқ эътибор берилса, иккинчисида бу жараёнларнинг натижаси — аҳоли пунктлари, шаҳар ва қишлоқлар тўри туради. Рус тилида бу ҳолат «расселение» атамаси билан ифодаланади. Ўзбек тилида ҳозирча унга айнан мос келувчи тушунча йўқлиги сабабли, уни тахминан ёки шартли равишда аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларининг жойланиши, уларнинг катта-кичиклиги, ўзаро ҳудудий муносабатлари маъносидан ишлатилган тўғри келади.

Турли йирикликдаги шаҳар ва қишлоқлар, уларнинг мураккаб тизимлари аҳолининг ҳудудий ташкил этиш шакллариidir. Унинг ижтимоий ташкил этилишидаги шакллар эса ҳар хил ёш, жинс, миллат, элат, касб-ҳунарга мансуб кишилар уюшмаси бўлиб, уларга макон жиҳатдан умумийлик шарт эмас.

Шундай қилиб, биз юқорида аҳолини ўрганишда демографик жараёнларнинг муҳим ўрин тутишини таъкидладик. Бу хусусда



иқтисодий масалалар ҳам анчагина анъанавий хусусиятга эга бўлса, қолган «қирравий» йўналишлар унча ривожланмаган. Биз бу ерда аҳолини социология, психология, тиббиёт ва бошқа фанлар билан ҳамкорликда таҳлил этилишини назарда тутмоқдамиз.

Дарҳақиқат, ўтган йиллар ва шўролар даврида аҳоли иқтисодий география учун (қолаверса, мамлакат раҳбарияти учун ҳам), энг аввало, ва асосан меҳнат ресурси, ишчи кучи, яъни иқтисодий категория сифатида талқин қилинар эди. У ишлаб чиқаришнинг эгаси субъекти даражасида баҳоланарди, холос. Ваҳоланки, аҳоли — кишилар бутун умрлари давомида фақатгина ишламайдилар, балки улар айни пайтда ўзлари яратган моддий ва маънавий бойликларни истеъмол ҳам қиладилар. Афсуски, фанимизда ана шу инсоний, ижтимоий жиҳатлар деярли ўрганилмаган; ўсимлик, ҳайвонот географияси бор-у, аммо, таажжубки, энг олий мавжудод — Инсон географияси йўқ! Шунинг учун фанимиз ҳамон иқтисодий бўлиб қолмоқда.

Аҳолининг меҳнат ва ҳаёт фаолияти албатта маълум бир табиий ва ижтимоий муҳит доирасида кечади. Бу эса ҳар қандай жамият социал-иқтисодий тузилмасининг ўзагини, асосини ташкил этади, яъни барча ижтимоий, сиёсий-иқтисодий жараёнлар марказида энг аввало табаррук Инсон туради.

Ана шу объектив ҳолатни ҳисобга олган тарзда кўпгина хорижий мамлакатларда биз учун анъана бўлиб қолган иқтисодий, иқтисодий ва социал география, яъни нотабиий географик фанлар туркуми Инсон, гуманитар, ижтимоий география деб юритилади. Бундай фanning бош мақсади жамият ҳаётининг ҳудудий ташкил этилишини ўрганишдан иборатдир.

Демак, инсон географияси бу аҳоли географияси эмас, бу ерда биринчиси иккинчисига нисбатан анча кенгроқ. Шунинг учун, инсон ёки ижтимоий географияга доир масалаларни ўрганиш навбатдаги вазифалар бўлиб, уларнинг ечилиши ушбу фanning янада ривожланишига, унинг мавқеи ва нуфузини жаҳон даражасига яқинлаштиришга олиб келади.

Энди бевосита аҳолини географик ўрганиш масалаларига қайтайлик. Маълумки, бундай тадқиқотлар даставвал аҳолининг ўсиш ва жойланиш муаммоларининг таҳлил этилишини назарда тутди. Табиийки, аҳоли сони вақт давомида ўзгариб туради, унда тадрижий силжишлар юз беради-ки, уларни географик жиҳатдан изоҳлаш катта аҳамиятга эга. Бунинг учун ўрганилаётган ҳудуд аҳолисининг яқин ўтмиш давридаги миқдор кўрсаткичларни статистик маълумотлар асосида таҳлил этилади, ўсиш ва кўпайиш суръатлари, унинг ўртача, энг паст ва энг юқори даражалари атрофлича ўрганилади, сабаблари, омил ва жараёнлари илмий жиҳатдан аниқланади.

Одатда, географик тадқиқотларда аҳолининг ўтмишдаги (ретро-



спектив) ривожланиш даврини 15—20 йил билан чеклаш кифоя қилади. Айнан шу кўламдаги тарихий давр ҳозирги вазиятни тўғри баҳолаш ва уни тахминан шунча йилга башорат қилиш учун замин яратади.

Аҳолининг ўсишини ўрганишда унинг табиий ва механик ҳаракатларига мурожаат қилинади. Шу мақсадда туғилиш, ўлиш, табиий кўпайиш, шунингдек, аҳолининг кўчиб юриши — миграция жараёнининг миқдори, интенсивлиги, миграция қолдиғи кабилар батафсил таҳлил этилади. Буларнинг натижасида аҳоли кўпайишидаги икки асосий омил — табиий ва механик ҳаракатнинг ўрни, ҳиссаси кўрсатилади. Механик кўпайиш ёки камайишда фақатгина аҳолининг келди-кетдиси эмас, балки ана шу тадқиқот объектининг маъмурий-ҳудудий жиҳатдан ўзгариш оқибатлари ҳам инобатга олинади.

Шу билан бирга табиий ҳаракатни географик ўрганишда умумий демографик кўрсаткичлар таҳлили билан қаноатланган маъқул. Масалан, аҳоли туғилиши, ўлиши ва табиий кўпайишининг якуний кўрсаткичлари кифоя. Яна болалар (1 ёшгача) ўлими, ўртача умр кўриш даври кабиларни ҳам ҳисобга олиш мумкин. Аммо, махсус демографик жараёнлар: фарзандлар туғилиш оралиғидаги вақт, туғилиш ва ўлиш сабаблари, oilанинг ўртача ҳажми, oilани «режалаштириш», oilа қуриш ва ажралиш, турли ёшдаги оналарнинг фарзанд кўриш миқдори, фарзанд кўриш даврининг давомийлигига ўхшаш масалаларни географик тадқиқотларда батафсил ўрганиш шарт эмас. Агарда улар ҳам инобатга олинса, у ҳолда география (ҳатто демогеография ёки геодемография) қолиб кетиб, соф демографияга ўтиб қолинади ва тадқиқот натижалари маълум мақсад доирасидан четга чиқиб кетади.

Аҳоли ўсишини яхши тасвирлаш ва далиллар билан исботлаш учун ҳар хил статистик жадваллар, график ва диаграммалар тузилиши мақсадга мувофиқдир. Бундай қўшимча материаллар иш матнини янада бойитиши ва илмий асосланишининг муҳим шарти ҳисобланади.

Таъкидлаш лозимки, географик тадқиқотларда аҳолининг жойлашув масалаларига жиддий эътибор берилади. Чиндан ҳам бу масала ҳар қандай географик ишларнинг марказида туради. Сабabi — аҳолининг жойланиши, зичлиги география фанининг бош фалсафий муаммоси бўлган табиат ва жамият, табиат ва инсон масаласига келиб тақалади. Аҳоли зичлиги ва жойлашувининг кўрсаткичлари айни пайтда ана шу ҳудуднинг демографик ва экологик сифминини аниқлашга ёрдам беради, улар жойнинг мавжуд салоҳиятидан қай даражада фойдаланишини ҳам акс эттиради.

Географик тадқиқотнинг чуқур ва аниқ бўлиши учун аҳолининг умумий ва ўртача зичлик кўрсаткичлари билан чегараланиб қолиши етарли эмас. Чунки, маълум даражадаги бундай кўрсаткич



чўлга ва воҳага, тоғ ва текисликка, сув ва қуруқликка ҳам бирдай дахлдор бўлиб қоладики, бу асло географиянинг белгиси ҳисобланмайди. Шу боис тадқиқотда аҳоли зичлигининг ҳудудий тафовутлари, унинг турли реал географик районларда — тоғ ва тоғ-олди, текислик, воҳа ва водийларда, шаҳар атрофидаги миқдори кўрсатилади, буларнинг сабаб ва қонуниятлари очиб берилади.

Аҳолини географик ўрганишда унинг ёш ва жинсий, миллий таркиблари ҳам таҳлил этилмоғи зарур. Бироқ бу каби демографик ва этнографик масалалар, энг аввало, ҳудудий томондан кўриниши керак. Шу билан бирга уларни тадқиқ этиш ва тегишли хулосалар чиқариш асосан аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, меҳнат ресурслари ва бозорининг шаклланиши нуқтан назаридан олиб борилгани маъқул. Айни пайтда турли миллатга мансуб бўлган аҳолининг ҳудудий таркиби, яъни этногеографик масалаларни ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга.

Аҳолининг жойланиши, албатта, махсус харита ва графикларда тасвирланиши керак. Аммо, бундай ҳар хил кўринишдаги кўргазма материаллари бир-бирларини такрорламаслиги, аксинча, тўлдиришлари мақсадга мувофиқдир.

Географик тадқиқотларда аҳолининг шаҳар ва қишлоқ жойларида тақсимланиши ҳам таҳлил этилмоғи лозим. Бунда аҳолининг неча фоизи шаҳар ёки қишлоқларда истиқомат қилиши (умумий урбанизация даражаси), шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг ўсиши ва кўпайишини қиёсий ўрганиш назарда тутилади. Шунингдек, шаҳар ва қишлоқлар тўри ва тизими, уларнинг катта-кичиклиги, турли вазифалар бўйича тақсимланиши, аҳоли манзилгоҳларининг зичлиги, улар ўртасидаги масофа каби масалалар ҳам қисман ўрганилади. Ушбу муаммоларни чуқур ва атрофлича таҳлил этиш эса айнан уларга бағишланган махсус тадқиқотлар доирасида амалга оширилади.

Аҳоли сонининг ўсиши ва жойланишини таҳлил ва ташҳис этиш уни башорат қилишга асос бўлиб хизмат қилади. Бу вазифа, илгари қайд қилганимиздек, турли усуллар ёрдамида ва ҳар хил кўринишда (вариантда) бажарилади. Тахминан 10—15 йилга (ўрта муддатга) мўлжалланган демографик башоратнинг ҳозирги ҳолатга нисбатан ўзгаришининг суръат ва сабаблари, унинг район ва бошқа даражасидаги тадрижий вазияти тавсифланади.

### 3.2. ГЕОУРБАНИСТИКА

Геоурбанистика ёхуд шаҳарлар географияси аҳоли ва аҳоли манзилгоҳлари ва, умуман, иқтисодий ва социал географиянинг энг ривожланган йўналишидир. Шаҳарлар бошқа иқтисодий географик объектларга қараганда ўзининг яхлит, дарҳол кўзга ташланиб туриши билан фарқланади. Бунинг сабаби — уларнинг ишлаб чиқаришни, ижтимоий-иқтисодий воқеликни ҳудудда, географи-

харитада ўзига хос тасвирланишидир. Маълумки, иқтисодий хариталарда асосан уч ҳудудий шакл кўрсатилади: қишлоқ хўжалик соҳаларига, нуқта ва тугунлар (тугунчалар) эса саноат марказлари, шаҳарларни акс эттиради. Бинобарин, айтиш мумкинки, иқтисодий ва социал географиянинг асосий тадқиқот объекти ана шу учлик, ҳудудий ёки географик геометрия ҳисобланади; уларнинг ҳар бирини ва улар ўртасидаги ҳудудий — иқтисодий муносабатларни таҳлил этиш бу фаннинг туб масаласидир.

Шаҳарлар географияси иқтисодий ва социал географиянинг энг «омади юришган», фаол ва етакчи тармоғи саналади. Бу объектив ҳақиқатни шаҳарлар билан шуғулланувчи бошқа мутахассислар ҳам тан оладилар ва эътироф этадилар. Хўш, шаҳарлар географиясининг бундай ютуғини боиси нима? Авваламбор, таъкидлаш лозимки, шаҳарлар ҳудудий бирликдир; иккинчидан, улар мураккаб социал-иқтисодий категория; учинчидан, шаҳарларда атроф-муҳит, мазкур ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий фаолияти мисли ойнада аксини топгандек яхлит мужассамланади; тўртинчидан, шаҳарлар ҳар бир давлат, ҳудуд, иқтисодий ва социал географик тизимнинг таянч нуқталари, «устунлари» бўлиб хизмат қилади. Шаҳарлар — бизнинг ўтмишимиз, ҳозирги кундаги қудратимиз ва истиқболда ривожланиш қувватимиздир, улар ердаги чинакам порлоқ юлдузлардир.

Дарҳақиқат, шаҳарлар жуда ҳам мураккаб мавжудод бўлиб, улар серқиррали вазифаларни бажаради. Сиёсий жиҳатдан олсак, ҳар қандай давлат ўзининг шаҳарлар тўри ва, айниқса, пойтахти (дорулсалтанати) билан кучлидир. Бежиз эмаски, ҳар қандай, уриш-юришлар муваффақияти ва зафари душмanning шаҳар ва қалъаларини забт этишда, бўйсиндиришда ўз исботини топган. Демак, қадимда шаҳарлар бутун юртга, мамлакатга, бойликка нисбат берилган. Уларни турли мамлакат ёки «иқлимларда» турлича аташган: қубба, мадинат, пол, полис, болиғ, бозор, таун, град, пур, бург, вил ва ҳоказолар айни пайтда шаҳарлар географиясининг кенглигидан далолат беради. Бундан кўрииб турибдики шаҳарлар давлатларнинг сиёсий ҳаётида, уларнинг жаҳон ҳамжамиятида, геосиёсий тузилмасида муҳим рол ўйнайди.

Шаҳарларнинг қудрати уларда мужассамланган иқтисодий салоҳият билан белгиланади. Шаҳарлар, энг аввало, қишлоқ хўжалиги бўлмаган тармоқларнинг ҳудудий ташкил этиш шакли сифатида иқтисодий жиҳатдан самарали, сердаромад, ҳаракатчан (динамик) йўналишларини ўзида мужассамлаштирган. Шу боис ҳар қандай мамлакат миллий иқтисодиётининг таркиби, ривожланганлик даражаси ва халқаро меҳнат тақсимотидаги ўрни ундаги шаҳарлар тизими, урбанизация жараёни билан тавсифланади. Шу билан бирга шаҳарларнинг илмий-техникавий, маданий салоҳият-



лари ҳам салмоқлидир.

Шаҳарлар бозор иқтисодиётига ўтишда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Уларда мавжуд бўлган банк-молия тизимларини бозор инфраструктураси маъносида таърифлаш мумкин. Бинобарин, мутақил мамлакатимизнинг сиёсий ҳаёти ва унинг бозор муносабатларига ўтиш даврида шаҳарларнинг аҳамияти беқийсдир. Шаҳарларда замонавий тармоқлар, илғор технология жорий этиш имконияти катта; хорижий сармоядорлар ҳам асосан шаҳарлар ва, айниқса, инфраструктура тизими мукаммал шаклланган марказларни танлашади. Шаҳарларда товар айирбошлаш, пул обороти (айланиши) фаол бўлади. Буларнинг барчаси шаҳарларга янгича қарашни тақозо этади.

Шаҳарни ўрганишнинг маданий-маънавий, диний, тарихий жиҳатларини ҳам унутмаслик лозим. Қадимда, хусусан, дини исломда шаҳарларга ойдек нисбатан берилган, улар дорул, байт-ул, шариф каби иборалар билан улуғланган. Агар даштий ёвузлар шаҳарлар ривожланишига қарш бўлган бўлсалар мусулмон оламида шаҳарлар барпо этиш ва уларни юксалтиришга катта эътибор берилган. Ўтмишда шаҳарларнинг гоҳ авж олиши, гоҳ тушкунликка учрашиши маданият (цивилизация), ижтимоий ривожланишнинг доимий йўлдоши бўлган ва ана шундай даврий нотекисликлар тарих босқичларини белгилаб берган. Шунинг учун юртнинг тарихи, тавсифи ва тақдири кўп жиҳатдан унинг шаҳарлари билан боғлиқдир.

Ҳар қандай шаҳарлар азалий ва абадий муқаддас жойлардир. Чунки бу жойларда буюк авлиё ва алломалар қабри мавжуд. Кўпгина шаҳарлар ана шундай фазилатга эга. Бу борада Макка ва Мадина, Бухоро, Туркистон, Самарқанд, Хива, Тошкент, Термиз, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Чуст каби шаҳарларни тилга олиш kifоядир.

Шаҳарларимизнинг ҳосиятли тупроғи, еру суви дунёга машҳур алломаларни берган. Улар эса исму шарифлари билан ўз навбатида тугилган ва яшаган шаҳарларини дунёга машҳур қилишган, абадийлаштирган.

Шаҳарларнинг муқаддаслиги қадамжойлар ва мазорлар билан боғлиқ бўлган; қабристонлар шаҳарларнинг ўтмиш сирлари тарихини сақлайди, улардаги бозорлар эса юрт ижтимоий ҳаётини «миниатюрада» мужассамлаштиради. Бинобарин, шаҳарлар шу ўлка, диёрнинг иқтисодий ва социал, ижтимоий географиясини кўзгусидир.

Халқимиз ҳаётида бозорлар азалдан муҳим ўрин тутган; бозори бор жой шаҳар ҳисобланган (ҳозир ҳам Хитойнинг Уйғуристонида кичик шаҳарлар, район марказлари баъзан бозор деб юритилади). Бозорлар мамлакатнинг турли шаҳарларида ҳафтанинг деярли барча кунларида навбатма-навбат уюштирилган, айниқса, чоршанба, пайшанба, жума ва якшанба кунларида бозорлар ниҳоятда гавжум

бўлган. Шу боис шарқ бозорларининг шаҳар ҳосил қилувчи вазифаси уларнинг шаҳар ҳалқигагина эмас, балки бутун атроф аҳлига хизмат қилишида кўринган. Шаҳарликлар учун бозорлар ҳар куни ва бир жойда муқим, барқарор бўлса, қишлоқ аҳлига эса бозор ҳар куни ва ҳар жойда бўлган. Бозор кунини онла аъзолари зориқиб кутишган, шу кунга мўлжалланган маълум мақсадларини режалаштиришган; бозор болажонларга совға берган, оилага рузғор юмушларини бажарган, оила ва қўни-қўшни, маҳалла учун аҳборот ўчоғи вазифасини адо этиб келган.

Юртимизга турли мақсадда ташриф буюрган саёҳатчилар, мусофирлар ва бошқалар, энг аввало, шаҳарларимизнинг бозорларини таърифлашган, шаҳарнинг катта-кичиклиги, мамлакат ва юртда тутган мавқеини бозор ҳажми, унда савдо-сотиқ қилинадиган товарлар, матолар географияси билан баҳолашган. Шу сабабдан шарқ маданияти ва тарихини бозорларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бизнинг «бозор» атамамиз Буюк ипак йўли орқали Европага, улардан эса Америка қитъасига ҳам кириб борган.

Халқимиз ҳаётида бозорлар ҳозир ҳам муҳим ўрин тутади. Агар мазор ва қабристонларда қадриятимиз мустаҳкамлиги, ўтган авлодга муносабатимиз ўз аксини топса, бозорлар юрт бойлиги ва бутлиги, халқ фаровонлигининг кўзгисидир. Бинобарин, шаҳарларни иқтисодий ва социал географик ўрганиш қадамжой ва бозорларга ҳам ҳақли равишда катта эътибор беришни талаб этади.

Юқорида келтирилган шаҳарларнинг қисқача таърифи уларни ўрганишнинг ниҳоятда серқиррали, қизиқарли ва айни пайтда масъулиятли эканлигидан далолат беради. Бу жумбоқ ёки калавада географлар ҳамма вақт ўзинга хос ва бетакрор ўринлари билан ажралиб туради; географик тадқиқот учун шаҳарларнинг, энг аввало, ҳудудий тизим, ҳудудий иқтисодий ва социал мажмуа, динамик, ҳаракатчан воқелиги муҳимдир.

Давлатлар ва иқтисодий районларни ўрганишда, ўлкашуносликда бу ҳудудларнинг умумий таърифидан шаҳарларга ўтилади, яъни шаҳарлар мамлакатлар ички тузилиш, хўжалик таркиби ва ҳудудий тафовутларни билиб олишда таҳлил қилинади. Демак, бундай анъанавий йўналишда шаҳарлар ўлка, ҳудуд иқтисодий таърифининг поёнидан, якуний бўғинидан ўрин олган. Бироқ бу масалани аксинча, муқобил равишда ҳам ҳал этиш имконияти бор: шаҳарларнинг жамият ҳаёти ва унинг социал-иқтисодий тузилмасини аниқ ва асосий ҳудудий шакли эканлигидан келиб чиққан ҳолда мамлакат тавсифини унинг шаҳарларидан бошлаш мумкин.

Шаҳарлар мамлакат ва иқтисодий районлар географиясида ўрганилиши билан бир қаторда улар алоҳида тадқиқот объекти бўлиб ҳам хизмат қилади. Бу борада, яъни шаҳарларни иқтисодий географик ўрганиш тартиби ҳақида илмий ва услубий адабиётларда кўпгина таниқли олимларнинг кўрсатмалари мавжуд. Албатта,



шаҳарларни ўрганиш, авваламбор, уларнинг тарихи, келиб чиқиши, генетик хусусиятларини таҳлил қилишдан бошланади. Натижада, асосан тарихий манбаларга таянган ҳолда, ўрганилаётган шаҳар ёки шаҳарларнинг нима учун айнан шу жойда ва ўтмишнинг айнан шу босқичида вужудга келганлиги ёритилиб берилади.

Шаҳарларни ретроспектив ўрганиш тарихий тамойилга биноан бажарилади: қўйилган мақсад нуқтан назаридан ўтмиш маълум тарихий даврларга бўлинади ва ҳар бир даврнинг шаҳар (шаҳарлар) шаклланиши ва ривожланишига бўлган таъсири тадқиқ этилади. Аммо илгари қайд қилганимиздек, бу ерда тарихнинг «икирчикирига» ўтиб кетилмайди, география тарих учун эмас, аксинча, тарих географияга хизмат қилиши керак.

Мамлакатимиз шаҳарларини ўрганишда уларни бунёд этилганлигидан бошлаб, ҳозирги кунгача босиб ўтган йўлидаги асосий тарихий, даврий воқеалар қисқача кўрилиб чиқилади ва улар мавжуд борлиқдан келиб чиққан ҳолда баҳоланади. Бошқача қилиб айтганда, шаҳарларнинг тарихи улар вужудга келган ва ривожланиб кетган давр нуқтан назаридангина эмас (бу асосан тарихнинг вазифаси), балки уларнинг ҳозирги вақтдаги ҳолатидан келиб чиқиб таҳлил қилинади. Тарихий география учун эса ҳар бир ҳодиса ўша даврдан келиб чиққан ҳолда таҳлил этилиши ва баҳоланиши лозим. Зеро, Гераклит айтганидек, «айни бир оқимга бир вақтнинг ўзида икки марта тушиб бўлмайди». Чунки, иккинчи марта кирганда оқим (сув) ҳам, унга тушувчи ҳам илгаригисидек эмас, ўзгарган бўлади.

Ўзбекистон шаҳарларини ўрганишда, уларнинг қадимий ва бой тарихидан ташқари, Рус ва Советлар империяси даврлари ҳам кўриб чиқилади. Шундан сўнг шаҳарлар шаклланиши ва ривожланишидаги мамлакатимизнинг мустақиллиги даврига алоҳида эътибор бериш лозим.

Ўрганилаётган шаҳар ёки шаҳарлар тарихига кўра уларнинг генетик типлари ажратилади, «янги» ва «эски» шаҳарлар гуруҳи аниқланади. Эндиги шароитда янги шаҳарларни собиқ советлар даврида вужудга келганлари билан асослаш нодурустдир. Қолаверса, «янги шаҳар» тушунчасининг ўзи ҳам нисбийдир. Кенг маънода, юртимизнинг янги тарихига мувофиқ, «янги шаҳарлар» деб уларнинг Туркистон Россия томонидан забт этиб олинган (XIX аср иккинчи ярми) даврдан сўнг пайдо бўлганларини айтиш мумкин. Бундай шаҳарлар туркумига Фарғона (Янги Марғилон, Скобелев), Когон (Янги Бухоро), Тўрткўл (Петроалександровск)лардан бошлаб кейинги йилларда вужудга келган барча шаҳарлар кирилади. Шу маънода собиқ СССР даврида барпо бўлган шаҳарлар (Навоий, Зарафшон, Ширин, Дружба, Маржонбулоқ, Толимаржон, Янгиер ва бошқалар) ҳам янгилар қаторига киради. Аммо, иқтисодий ва социал география нуқтан назаридан қараганда, бутун-



лай «бўш» ёки ўзлаштирилмаган жойларда ҳамда кейинги қисқа даврда аҳолиси ва ҳўжалиги кескин ривожланган, ташқи қиёфаси тубдан ўзгарган манзилгоҳларни том маънодаги янги шаҳарлар деб аташ тўғрироқдир.

Шаҳарлар географиясини ўрганишдаги навбатдаги босқич уларни катта кичиклиги бўйича табақалаштириш (классификациялаштириш)дан иборатдир. Бу ерда қўйилган мақсад ва тадқиқ қилинаётган объект хусусиятидан келиб чиқиб, шаҳарлар тўри аҳоли сони бўйича турли даража ёки классларга ажратилади. Энг аввало, улар уч гуруҳга: катта, ўрта ва кичик шаҳарларга бўлинади, махсус тадқиқотларда эса янада кенгроқ классификация қўлланилади.

Табийки, катта ёки кичик шаҳар тушунчаси ҳам нисбийдир. Масалан, Тошкент даражасидан ҳатто азим Самарқанд ёки Наманган ҳам кичик шаҳардир (японлар «шаҳар нима?» саволига «шаҳар — бу Токиодир», деб жавоб беришган экан). Айни пайтда мамлакатимиз қишлоқ жойлари, ичкарисидан қараганда туман маркази, аслида кичик шаҳар ҳам улар учун катта, улкан кўринади. Мисол учун Қашқадарёнинг Қамаш ёки Чироқчи тумани қишлоқлари аҳлининг нигоҳида шаҳар — бу энг аввало Қамаш ва Чироқчидир, Қарши, Самарқанд, Тошкент эса улар учун ниҳоятда улкан, азим шаҳар ҳисобланади.

Демак, шаҳарларни миқдорий жиҳатдан турлича баҳолаш аниқгина сунъийликка эга экан. Бироқ бундай қараш, олатда, олдий халқ, ҳаётини ва анъанавий, кундалик андозаларига мос келади, холос. Илмий изланишларда эса ҳар бир тадқиқот объекти учунгина эмас, балки мамлакат миқёсида расмий равишда қабул қилинган маълум андозаларга амал қилиш керак. Бу айни пайтда турли вилоятлар шаҳарларини қиёсий географик ўрганишда ҳам қўл келади.

Ана шу фикр мулоҳазаларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон шаҳарларининг катта-кичиклигига қараб қуйидагича белгилаш мумкин: катта шаҳарлар аҳолисининг сони 100 минг кишидан зиёд, ўрта шаҳарлар 50—100 минг ва кичик шаҳарларда улар 50 минг кишигача бўлади. Бундан ташқари, тадқиқот ишларида кенгроқ табақалар қабул қилинган: 1-босқич — 10 минггача, 2-босқич 10—20 минг, 3-босқич 20—50 минг, 4-босқич 50—100 минг, 5-босқич 100—250, 6-босқич 250—500, 7-босқич 500—1000 (миллион) ва 8-босқич бир миллиондан ортиқ аҳолига эга бўлган ёки «миллионер» шаҳарлар. Ўзбекистонда ҳозирча 500—1000 минг кишилиқ шаҳарлар бўлмаслиги сабабли (1998 йил маълумотида кўра, мамлакатимизда 121 шаҳар ва 113 шаҳар типидagi посёлка ёки шаҳарча мавжуд) 7-босқич, яъни 500 ва ундан зиёд аҳолиси бор шаҳарлар даражаси билан қаноатланса ҳам бўлади. Худди шундай Андижон, Наманган, Самарқанд вилоятлар шаҳарлар географиясини ўрганишда юқори босқич 6-чиси (250 минг ва ундан ортиқ) ҳисобланса,



Жиззах ёки Навоий вилояти учун 5-босқич (100 минг ва ундан зиёд) кифоя қилади. Агар Сирдарё вилояти шаҳарлари тадқиқот объекти бўлса, у ҳолда энг юқори поғонада Гулистон, яъни 4-босқич 50 минг кишидан ортиқ шаҳарлар гуруҳи туради, холос.

Шаҳарларни табақалаштириш уларнинг мамлакат шаҳарлар тўри ва тизимида тутган ўрнини, мавқеини ифодалайди. Шу маънода «иерархия», яъни уларнинг босқичли, поғонасимон эканлиги ҳақидаги тушунчалар қўлланилади. Н. Н. Баранский шаҳарларни «қўмондонлар ҳайъати», уларнинг ҳам турли бўлинма ёки қўшинларга мос қўмондонлари борлигига ўхшатган — туман маркази, вилоят маркази, мамлакат пойтахти шулар жумласидандир.

Шаҳарлар занжирини, уларнинг аҳолиси сонига кўра тақсимланиш тизимининг узлуксизлиги ва мунтазамлигини Зипфа-Стюарт қондасига биноан кўриб чиқиш мумкин. Бу гоёга мувофиқ мамлакат ёки районлар шаҳарлари босқич кўламига қараб бирда, маълум тартибда ва оралиқда жой олишади: иккинчи шаҳар биринчи шаҳар аҳолисининг тенг ярмини, учинчи шаҳар биринчининг учдан бирини, тўртинчиси эса унинг чорагини ва ҳоказо ташкил этиши керак. Бироқ бу қоида кўпроқ мавҳум (абстракт) характерга эга бўлиб, амалда у жуда оз ҳолларда ўз исботини топган. Шунга қарамай уни қўллаб кўриш фойдадан ҳоли эмас. Масалан, республикамиз пойтахти Тошкент унинг «иккинчи» шаҳри бўлиши Самарқанддан деярли 5,5 марта ёки Самарқанд Тошкентдан шу даражада кичик, Наманган билан Чуст, Андижон билан Шаҳрихон ўртасида ҳам «оралиқ масофа» анча узоқ.

Шаҳарлар келиб чиқиши ва уларни классификациялаш натижалари махсус статистик жадвал, диаграмма, график ва хариталар ёрдамида тасвирланиши шарт. Жумладан, шаҳарлар табақаланишини пирамида шаклида кўрсатиш ҳам ниҳоятда мақбул усул ҳисобланади. Чунки бундай тасвирда мамлакат ёки вилоятнинг қайси бўғиндаги шаҳарлари кўп ёки кам, кучли ёки заифлиги ва ушбу муаммони ҳал этиш йўллари, манбалари яққол кўринади. Айни чоғда бу ҳолат мамлакат ёки район хўжалигининг ҳудудий муассамлашув хусусиятини ҳам аёк эттиради.

Шаҳарлар миқдорий даражалари билан бирга улар сифат кўрсаткичлари, бажарадиган вазифалари (функциялари) бўйича ҳам бир-бирларига ўхшаш эмас. Маълумки, жуда кўп шаҳарлар турли мақомдаги маъмурий марказ вазифасини ўтайдилар. Улар орасида кўпчиликни туман марказлари, ундан камрогини — вилоят ва фақат биттаси эса мамлакат маъмурий — сиёсий, яъни пойтахт функциясини бажаради.

Хўжалик жиҳатидан ёндошганда, жуда кўп шаҳарлар саноат ва транспорт маркази, айримлари дам олиш (рекреация), фан марказлари ҳисобланади. Шаҳарларнинг бажарадиган вазифаси, ихтисослашувини аниқлашда асосан банд бўлган аҳоли таркиби



таҳлил этилади. Шунга кўра саноат, транспорт ёки фан-техника марказлари ажратилади. Саноат шаҳарлари ичида кўп тармоқли саноат маркази, оғир ёки енгил саноат, «ресурс шаҳарлар» каби функционал типлар белгиланади. Агарда ана шундай шаҳарлар тоифалари уларнинг катта-кичиклиги, босқичлари билан биргаликда кўрилса, тадқиқот янада чуқур ва самаралироқ бўлади.

Ўрганишлар натижасида шаҳарлар иқтисодий географиясининг энг муҳим қонунияти ўз исботини топади. Бу ҳам бўлса шаҳарларнинг бажарадиган вазифаси — ихтисослашуви, функцияси уларнинг катта ёки кичиклигини белгилашидир.

Шаҳарларни ўрганишда уларнинг иқтисодий географик ўрни, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва ҳудудий ташкил этиш шакллари алоҳида эътибор бериш керак. Бу борада айниқса ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви, ихтисослашуви, кооперация ва комбинатлашувини, саноат тугуни ва мажмуаларини тадқиқ қилиш муҳимдир. Бундай иқтисодий масалалар статистик усуллар, ҳисоб-китоблар ёрдамида аниқланади, шаҳар кўрсаткичлари бошқа шаҳарлар ва мамлакатнинг ўртача ҳолати билан таққосланади. Жумладан, мужассамлашув ва ихтисослашув коэффициент ва индекслари, тармоқларнинг турланиши (диверсификацияси), аҳоли жон бошига тўғри келадиган саноат маҳсулоти, ривожланганлик даражаси ва бошқалар ҳисоблаб чиқилади.

Маълумки, ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш даврида ишлаб чиқаришнинг юқори даражада мужассамлашуви, йирик корхоналарни қуриш кўп жиҳатдан мақбул эмас. Шу сабабдан бугунги шароитда саноатни жойлаштириш асосида шаҳарларнинг вужудга келиши ва уларнинг кескин ривожланиши нисбатан кам учрайдиган ҳолатдир. Бундан улкан қўшма корхоналар қурилаётган Асака ва Қоровулбозор шаҳарлари мустаснодир.

Шу билан бирга, азалдан мавжуд бўлган кичик шаҳарлар муаммоси ҳозирги кунда бошқача маъно касб этади. Бундай шаҳарларнинг бирдан-бир ижобий имконияти уларда меҳнат ресурсларининг кўплиги, қишлоқ районларига яқинлигидир. Бироқ кичик шаҳарлар молиявий жиҳатдан заиф, ўз-ўзларини бошқаришлари қийин ва давлат ёрдамига муҳтож. Унинг устига мазкур шаҳарларда малакали ишчи-ходимлар оз, замонавий инфраструктура тизими тўла шаклланмаган. Бу ўринда кичик шаҳарларимизга катта муаммолар хос, деб айтишимиз мумкин.

Ана шундай шароитда хорижий сармоядорлар кўпроқ катта шаҳар муҳитини истайдилар, қўшма ва кичик корхоналар қуриш имкониятлари ҳам бундай шаҳарларда кенгроқ. Демак, эндиги шароитда катта шаҳарларда кичик корхоналар кўпроқ яратилмоқда, кичик шаҳарларда эса, агар улар моддий ва молиявий қўллаб-қувватланилса, йирик саноат корхоналари ҳам қурилади. Аммо барча кичик шаҳарларни бундай ривожлантириш мумкин эмас: вақт



ҳам, капитал маблағ, шароит ҳам етишмайди. Бинобарин, кичик шаҳарларнинг айримларигина танлаб олинади ва улар ўсиш қутби ёки маркази сифатида ривожлантирилади. Бундай шаҳарларни ажратиб олиш эса уларнинг кўп омилли таҳлил этилиши ва баҳоланиши (иқтисодий географик ўрни, меҳнат ва хом ашё ресурслари, экологик ҳолати, транспорт ва бошқа инфраструктураси, функцияси, катта-кичиклиги ва ҳ. к.) асосида амалга оширилади.

Шаҳарларни иқтисодий географик ўрганишда уларнинг транспорт функциясига ҳам алоҳида эътибор берилади. Шаҳар ва транспорт йўллари ўзаро чамбарчас боғлиқ: бири иккинчисисиз бўлмайди, йўллар шаҳарларга келади, шаҳарлардан йўллар кетади. Хуллас, шаҳарлар ва йўллар мамлакатнинг иқтисодий асоси, «қовурғаси» ҳисобланади.

Шунингдек, шаҳарларнинг социал функциялари, фан ва таълим тизими, маданияти, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари, экологик вазияти, аҳолисининг ўсиши каби масалалар ҳам ўрганилади. Шу ўринда пойтахт шаҳарларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Чунки ҳар қандай мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеи, халқаро ва дипломатик алоқалари, сиёсий ҳаёти, энг аввало, унинг пойтахти билан боғлиқ. Бошқача қилиб айтганда, оламшумул ва умумбашарий муаммолар хусусида расмий сўз юритилганда, одатда давлатларнинг пойтахти номидан гапирилади. Шу бонс, пойтахт шаҳарларнинг «юки», масъулиятлари ниҳоятда вазмин: улар бир томондан мамлакатни ҳудудий-сиёсий жиҳатдан ташкил қилиш, бошқариш вазифасини адо этса, иккинчи томондан бундай марказлар давлатни жаҳон миқёсига муносиб равишда олиб чиқиши керак. Айнан ана шу маънода ҳар қандай давлат ўз тақдирини пойтахтга топширади.

Ўзбекистон Республикаси сиёсий мустақилликка эришуви муносабати билан унинг пойтахти — Тошкент жаҳон геосиёсий тўзилмасининг субъектига айланди. Авваллари Тошкент собиқ Иттифоқ пойтахти — Москва соясида қолган бўлса, энди у дунёдаги барча мамлакатлар билан тўғридан-тўғри муомала қилади. Демак, пойтахт шаҳарлар ривожланишига алоҳида эътибор берилиши қонуний ҳолдир. Сабаби — юртимизга келганлар, авваламбор, унинг пойтахтига қараб баҳо бериб кетадилар. Шу нуқтан назардан мамлакатимиз шаҳарларининг сардори, карвонбошиси, дорулсалтанати Азим Тошкент шаҳрининг мустақиллик шарофати билан қисқа вақт ичида қиёфасини тубдан ўзгартириши қувончли ҳолдир.

Пойтахтлар билан бир қаторда вилоят марказлари, йирик саноат шаҳарлари, қадимий шаҳарларни ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга (чунки ҳар қандай пойтахт ўз атрофи, ўлкалари билан кучли). Шу ўринда шаҳарлар географияси билан шаҳар географиясини фарқ қила олиш керак. Биринчисида мамлакат ёки вилоятларнинг шаҳарлар тўри, таркиби ва тизими тадқиқ этилса, иккинчисида



алоҳида олинган бир шаҳар ўрганиш объекти шаклида намоён бўлади. Бундай микрогеографик, йирик масштабли тадқиқотлар бизда, афсуски, ҳозирча кам бажарилган (хорижий давлатларда эса бу йўналиш анча илгарилаб кетган). Ваҳоланки, шаҳарлар ички географиясини, ҳудудий тузилишини ўрганишнинг муҳим амалий (конструктив) жиҳатлари мавжуд. Ушбу йўналишдаги тадқиқотлар анъанавий иқтисодий географик ўрганишларни социал географик изланишларга яқинлаштиради, лойиҳалаштириш ва шаҳар-созликда, уларни режалаштиришда жуда қўл келади. Бундай ишларни бажаришда диаграмма, статистик, жадвал ва графиклардан ташқари маҳсус социологик усулларни, анкета-сўровлар ўтказишни унутмаслик керак.

Шаҳарлар функциясининг таҳлили улардаги демографик жараёнларни ўрганиш билан тўлдирилиши мақсадга мувофиқ. Зеро, шаҳарларнинг ривожланиши амалда улардаги аҳоли миқдори, унинг ўсиш суръатларида ўз аксини топади. Шунинг учун шаҳарлар аҳолиси сонининг динамикаси, табиий ва механик ҳаракати, ёш ва жинсий, миллий таркиблари қисқача кўриб чиқилади, тадқиқотлар натижалари жадвал, график ва карталарда тасвирланади.

Геоурбанистикада шаҳарларнинг катта-кичиклиги, зичлиги, улар орасидаги масофа, урбанистик ва ҳудудий-урбанистик таркиб ҳам ўрганилади. Шунингдек, шаҳар манзилгоҳларининг ҳудудий ташкил этилишидаги мураккаб шакллар — шаҳарлар агломерациялари мамлакат ёки вилоят шаҳарлари географияси доирасида ва шу билан бирга алоҳида тадқиқот объекти даражасида кўрилиши керак.

Урбанистик таркиб деганда шаҳарлар тўри ва таркиби, катта шаҳарларнинг мавжудлиги ва мавқеи тушунилади. Ҳудудий урбанистик таркибда эса мамлакат турли район ва вилоятларининг ҳар хил босқичдаги шаҳарлар ва хусусан, йирик марказлар билан таъминланганлик даражаси назарда тутилади.

Шаҳарлар ривожланиши урбанизация жараёни билан биргаликда ўрганиб борилади. Аммо бу оламшумул ҳодиса мамлакат тарихи, анъаналари, ишлаб чиқаришнинг тармоқлар таркиби, муҳассамлашуви ва ҳудудий ташкил этиш шаклларида келиб чиққан ҳолда баҳоланиши зарур. Шу жиҳатдан ёндошганда Ўзбекистоннинг урбанизация жараёнида ҳам ўзига хос ва мос, бетақрор йўли бўлмоғи табиийдир. Бинобарин, илгаригидек, урбанизация соҳасида барча мамлакатларга хос умумий андозалар асосида «мусобақа» қилиш, аллақандай давлат даражаларига албатта ва қандай бўлмасин етиб олишдек беҳуда уринишларни унутиш керак. Модомики бизнинг ўтмишимиз ва маданиятимиз авваламбор сугориш деҳқончилиги, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик билан боғлиқ экан, урбанизациянинг ўтмиши, ҳозирги ҳолати ва қолаверса, унинг истиқболини ҳам шу нуқтаи назардан қараш тўғрироқдир.



Ана шуни эътиборга олиб, мамлакатимизда қишлоқ жойларга нисбатан ўтказилаётган сиёсатнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаш жоиздир. Қишлоқлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ўзгартириш борасидаги муҳим ислохотлар, замонавий инфраструктура тизимини шакллантириш, бу жойларга саноатни олиб кириш, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини яхшилаш урбанизация жараёнининг ўзига хос, «ичкаридан» ривожланишини билдиради, унинг миллий ва регионал хусусиятларини ифодалайди.

Шу билан бирга, урбанизациянинг низолатда мураккаб ва серқиррали, ижобий ва айрим салбий хусусиятларга эга бўлган объектив жараён эканлигини эътиборга олиш зарур. Табиийки, мураккаб ҳодиса ҳеч вақт фақат битта, ягона кўрсаткич билан тўла қамровли аниқланмайди. Бинобарин, барчага маълум бўлган урбанизациянинг умумий демографик кўрсаткичи билан (ҳудуд аҳолисининг неча фоизи шаҳарларга тўғри келиши) қаноатланиш нодурустдир. Шу бонс уни шаҳарларнинг катта кичиклиги, йирик шаҳарлар ва шаҳар агломерацияларига ўхшаш мураккаб ҳудудий тизимлар, қишлоқ-шаҳар миграцияси, жумладан, шаҳарлар атрофидаги теб-ранма миграция, «қишлоқ урбанизацияси», қишлоқ аҳлининг «шаҳарчасига» яшаши каби кўрсаткичлар билан бирга баҳолаш лозим. Шаҳарларнинг географик ўрганишда фақатгина илмий адабиётлар ёки хариталар кифоя қилмайди. Бунинг учун ўша шаҳарларни мумкин қадар бевосита кўриш маъқул. Кўрганда ҳам шаҳар марказидаги меҳмонхонада яшаб кетишнинг ўзи етарли эмас. Бунинг учун шаҳарнинг турли томонларини бевосита кузатиш, чор атрофи билан танишиш ва шу асосда унинг ҳудудий кўлами ва ички тафовутлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилмоқ зарур.

Айни пайтда фақат шаҳарнинг ўзини алоҳида олиб қараш, уни ёпиқ тизим шаклида фараз қилиш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Бу эса мантикий жиҳатдан ҳам тўғри эмас. Чунки ҳар қандай шаҳар ўз атрофисиз, қишлоқ жойларсиз, мутлақо ажралган ҳолда вужудга келмайди ва ривожланмайди. Шаҳарлар, мисли тоғ рельефидек, иқтисодий харитада ўзига хос чўққиларни акс эттиради ва бу нуқталар фақат атроф-муҳит, маълум ҳудуд даврасидагина яққол кўзга ташланади. Ушбу объектив борлиқдан келиб чиқиб, шаҳарлар ёки шаҳар географиясини, уларнинг барпо бўлиши, ҳозирги кун ва келажакнинг атроф жойлар билан биргаликда ўрганилади. Зеро, айнан ана шу ҳудуд имконияти, қудрати ва салоҳияти туфайли бу шаҳар бўртиб чиққан, юксалган.

### 3.3. САНОАТ ГЕОГРАФИЯСИ

Ҳар қандай мамлакат иқтисодиётининг салоҳияти, аввало, унинг таркибидаги саноат ишлаб чиқаришининг ривожланганлиги билан белгиланади. Шу сабабдан ҳам иқтисодий географик тадқиқотларда саноатни ўрганиш алоҳида ўрин тутати. Ўз навбатида, саноат ша-



ҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланиши, урбанизация жараёни, транспорт ҳамда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг шаклланишида асосий омил бўлиб хизмат қилиши ушбу тадқиқот йўналишининг аҳамиятидан дарак беради.

Саноат ҳам бамисоли санъатдир. Маълумки, санъат-бадий ва тасвирий санъатда табиий борлиқ, ҳодиса ва воқелик сунъий равишда ўз шаклини, кўринишини ўзгартиради. Масалан, актёр ўзи бажараятган образга мослашса, тасвирий ва амалий санъатда воқелик умумлаштирилган ҳолда суратга, расмга туширилади. Худди ана шу оддий мисолга ўхшаб саноатда ҳам табиатдан олинган турли хил хом ашё қайта ишлаб жараёнида ўз шаклини ўзгартиради ва истеъмолга тайёрланилади.

Жамият тараққиёти билан истеъмол буюмлари ва маҳсулотларига бўлган талаб-эҳтиёж аста-секин ортиб боради. Натижада, қишлоқ хўжалиги-чорвачилик ёки деҳқончилик маҳсулотлари етишмай қолади. Бу авваллари ҳунармандчилик ва косибчиликни, кейинчалик эса саноат ишлаб чиқариши ва ундаги кооперация шаклининг дастлабки кўриниши — мануфактурага замин ясайди. Мануфактуранинг ривожланиши ҳозирги замон индустриясига кўчадики, бу жамият тараққиётида янги даврга мувофиқ келади. Саноатнинг бундай тарихий, анъанавий ривожланиб бориши асосан тўқимачилик тармоғи негизида амалга ошади. Қолган тармоқлар, жумладан, машинасозлик ва металлургия саноатининг дастлабки шаклланиши кўпроқ ана шу тўқимачилик саноатининг талаблари билан боғлиқ бўлган.

Шу ўринда айтиш лозимки, миллий иқтисодиётнинг шаклланиши ва унинг бозор муносабатларига ўтиш даврида тўқимачилик саноатининг устувор даражада ривожлантирилиши муҳим аҳамиятга эга. Бунинг қатор сабаблари бор: мазкур саноат ишлаб чиқариш жараёни унча мураккаб эмас, унинг шаклланишига катта капитал маблағ сарфланмайди (ишлаб чиқариш фондларининг қиймати нисбатан паст), бундай корхоналар тез қурилади, уларнинг ривожланиши учун хом ашё ва ишчи кучи барча жойларда мавжуд. Булардан ташқари, тўқимачилик саноатининг яна бир ажойиб хусусияти бор: унинг маҳсулоти ҳамма учун ва ҳамма вақт керак, уларнинг нархи ҳам анча арзон. Шу боис ушбу саноат тармоғининг айланиши, даромад ҳосил қилиш имконияти кенг бўлади.

Мамлакатни индустриялаштиришдаги бундай жараёни эволюцион йўл деб аташ мумкин. Жаҳоннинг қатор ривожланган мамлакатларида синаб кўрилган тажрибалари айнан ана шу йўналишнинг мақбуллигидан далолат беради. Шу объектив ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда республикамизнинг турли вилоятларида тўқимачилик саноатини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Жумладан, қисқа вақт давомида хорижий инвесторлар ҳамкорлигида Қорақалпоғистон Республикаси, Самарқанд, Қашқадарё, Ан-



дижон, Наманган, Хоразм, Тошкент вилоятларида замонавий технология билан жиҳозланган корхоналар қурилиб, ишга туширилди. Энг муҳими — бунинг учун мамлакатимизда хом ашё (пахта ва пилла толаси) бисъёр, меҳнат ресурслари мўл ва халқимизнинг бу хусусдаги кўникма ва ишлаб чиқариш малакалари ҳам бой.

Географияда саноатни ўрганиш асосан икки, бир-бирини тўлдирувчи йўналишларда олиб борилади. Биринчиси — бу тармоқлар йўналиши бўлиб, унда кўпроқ соф иқтисодий масалаларга аҳамият қаратилади ва тармоқларнинг таҳлили уларнинг ҳудудий ташкил этилишини ёритилиши билан уйғунлаштирилади. Демак, бу ерда тадқиқот «тармоқ-ҳудуд» тартибида амалга оширилади.

Иккинчи йўналиш иқтисодий география ва айниқса, унинг район йўналишига мос тушадиган ҳудудлар доирасида амалга оширилишидир. Бу ерда геотизм олдинги ўрнида туради ва илмий иш «ҳудуд-тармоқ» йўсинида олиб борилади. Қуйида ана шу йўналишга доир баъзи бир методик кўрсатмалар берилади.

Бирор ҳудуд саноатини ўрганиш, аввало, ушбу вилоят ёки районнинг иқтисодий географик ўрни, мамлакат саноат ишлаб чиқариши ва миллий иқтисодиётида тутган мавқеини кўрсатишдан бошланади. Тадқиқот объекти мамлакат меҳнат тақсимоотида саноатнинг қайси тармоқларига ихтисослашганлиги айтиб ўтилади.

Сўнгра, ишнинг асосий қисмида ҳудуддаги мавжуд табиий шароит ва ресурсларга саноат ишлаб чиқариши нуқтаи назаридан баҳо берилади, нимага қулай, ноқулайлиги кўрсатилади. Бу борада фақат у ёки бу табиий бойликнинг географиясини ёритиш етарли эмас. Бинобарин, конларнинг захиралари, қазиб олишнинг техник-иқтисодий асослари ва, айниқса, уларнинг ҳудудий бирикмалари батафсил ўрганилиши лозим. Масалан, айтайлик, коксланувчи кўмирнинг темир руда конлари билан ўзаро яқин жойлашуви ёки рангли металллар захираларининг жўшқин тоғ дарёлари билан бир ҳудудда мужассамлашуви ушбу саноат тармоқларини ташкил этишда ниҳоятда муҳимдир.

Албатта, саноат ишлаб чиқариш учун минерал хом ашё сифатида турли хил конлар ва уларнинг ҳудудий бирикмалари етакчи аҳамиятга эга. Бироқ, шу билан бирга, ҳудуднинг бошқа табиий шароитларига ҳам бироз бўлсада эътиборни қаратмоқ зарар қилмайди. Шу жиҳатдан тадқиқотда ер усти тузилиши — рельефига ҳам баҳо берилиши керак. Рельеф фақат саноатни ҳудудий ташкил этишга таъсир қилмайди; у билан фойдали қазилмалар тури ва таркиби боғлиқ. Чунки, турли хил маъданлар ер юзасининг истаган жойида вужудга келавермайди ва бу геохимик қонуниятлардан маълум-у равшандир.

Тадқиқот ишининг навбатдаги бандида социал-иқтисодий омиллар таҳлил қилинади. Бу ерда, энг аввало, аҳоли ва меҳнат ресурслари кўриб чиқилади. Аҳоли истеъмолчи сифатида, меҳнат ре-



сурелари эса ишчи кучи нуқтаи назаридан ўрганилади, аҳоли сонининг ўсиши ва жойланиши, унинг ёш ва ҳудудий таркиби қисқача тавсифланади. Шу билан бирга аҳоли билан боғлиқ бошқа демографик жараёнлар, унинг табиий ҳаракатини бу мавзу доирасида тадқиқ қилиши асло шарт эмас.

Аҳоли географияси масалалари саноат ишлаб чиқариши ва уни ҳудудий ташкил этиш мақсадлари билан уйғунлаштирилади. Бу хусусда, айниқса, шаҳарлар тўри ва тизими, уларнинг катта — кичиклиги, бажарадиган функциялари ва иқтисодий географик ўрнига аҳамият берилади. Сабаби — шаҳар манзилгоҳлари аксарият ҳолларда саноат асосида вужудга келишган ва улар ўз навбатида янги саноат корхоналарини жойлаштириш имкониятларига эга.

Саноатни ҳудудий ташкил этиш ва ривожлантириш омиллари орасида транспорт ва бошқа инфраструктура элементларининг таъсири катта. Шундан келиб чиқиб, тадқиқот объекти — ҳудуднинг транспорт тўри ва тизими, унинг зичлиги ва бошқа иқтисодий географик хусусиятлари таҳлил этилади. Бу борада фақатгина темир ва автомобил йўлларигина эмас, балки транспортнинг бошқа турлари-қувур ва электрон транспорти ҳам ҳисобга олиниши керак.

Районнинг географик ўрни, унинг табиий ресурслари ҳамда социал-иқтисодий шароитлари ўрганилгандан сўнг, саноат тармоқларининг шаклланиш ва ривожланиш тарихий жараёни қисқача кўриб чиқилади. Аммо таҳлил асосан ҳозирги борлиқ нуқтаи назаридан олиб борилади ва шунинг учун бу ерда тарихни ҳаддан ташқари «чуқур» олиш зарурияти йўқ (бу тарихий география бўлиб қолади).

Тарихий таҳлилда районнинг асосий саноат тармоқлари ва унинг етакчи корхоналари қачон ва нима учун айнан шу жойда ўрнатилганлиги изоҳлаб берилади. Шу билан бирга махсус статистик ҳисоб-китоблар ва жадваллар ёрдамида саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиш жараёни, ўсиш ва кўпайиш суръатлари кўриб чиқилади.

Саноатнинг ҳозирги ҳолати, унинг тармоқлар таркиби алоҳида таҳлил этилади. Ихтисослашган етакчи тармоқлар статистик далиллар асосида кўрсатиб берилади, саноат тармоқ тизимидаги ўзгаришлар ва уларнинг сабаб-оқибатлари аниқланади.

Бу ерда саноат тармоғининг фаол ёки фаол эмаслик даражасини кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Масалан, агар мамлакат ёки қайси бир район саноати асосан хом ашё — минерал захираларни қазиб олиш, тоғ-кон саноатига ихтисослашса, енгил саноат фақат пахта тозалаш заводларидан, машинасозлик — қишлоқ хўжалик, йўл машиналарини таъмир қилишдан иборат бўлса, табиийки бундай ҳолда саноат ишлаб чиқариши мукамал, такомиллашган мажмуа шаклида бўлмайди. Шу боис саноат ишлаб чиқаришидаги турли тармоқлар, уларнинг технологик занжири бамисоли кўп қаватли



бинодек қад кўтарса, ҳом ашё қазиб олиниб, у тайёр маҳсулот даражасигача қайта ишланса, шубҳасиз, бундай ҳудуднинг саноат мажмуи юксак ва ривожланган ҳисобланади. Чунончи, енгил саноатда сифатли газламалар ва кийимлар ишлаб чиқариш, машинасозликда прибор, радио, телевизор, ҳисоблаш машиналари, компьютер, видеотехника ва бошқа замонавий маҳсулотларни яратиш саноат ривожланганлигининг асосий кўрсаткичларидандир.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида саноат корхоналарининг катта-кичиклиги, мужассамлашув даражасига кўра тақдир қилиниши ҳамда уларни мулкчиликнинг турли шакллари, давлат ва нодавлат секторлари бўйича тақсимланишини ўрганиш катта мазмун касб этади. Айниқса, кичик ва қўшма корхоналар, хусусийлаштириш жараёнларини ёритиш ва баҳолаш муҳимдир.

Тадқиқот давомида саноат корхоналари уч асосий кўрсаткич бўйича гуруҳлаштирилади, уларнинг ялпи маҳсулот, ишлаб чиқариш фондлари ва саноатда банд бўлган ходимлар сонига кўра бўлиниши кўриб чиқилади.

Шу билан бирга, саноат ривожланишини ўрганишда муҳим бир масалага эътибор қаратмоқ лозим. Маълумки, собиқ Иттифоқнинг парчаланиши ва шу туфайли горизонтал (республикалараро) иқтисодий — кооперация алоқаларининг бузилганлиги сабабли кўпгина саноат тармоқлари, айниқса, оғир саноат корхоналарининг фаолияти сезиларли даражада сусайиб қолди ва ҳатто у тўхтаб қолди. Иккинчидан, ўтиш даврида иқтисодий барқарорсизликнинг бўлиши табиий ҳолдир. Шу боис таққослаш усулини маҳсулот қийматига кўра қўллаш нодурустдир. Чунки, нарху наво ҳозирча турғун эмас, ўзгарувчан. Бинобарин, баъзан саноат ишлаб чиқаришининг ривожланишини маҳсулотнинг натурал шакли асосида солиштириб кўриш маъқулроқдир.

Шунингдек, «ялпи саноат маҳсулоти» кўрсаткичи ҳам ҳозирги кунда ўз аҳамиятини йўқотмоқда. Сабаби — агар илгари умумий миқдорий кўрсаткичларга эътибор берилган бўлса, ҳозир эса уларнинг сифати, истеъмолчиларга тарқатилиши, рақобатбардор ва харидоргирлиги муҳимдир. Шу нуқтаи назардан саноат корхоналарининг экспорт учун ҳамда кенг халқ истеъмол молларини ишлаб чиқаришини алоҳида ҳисобга олиш керак.

Саноат тармоқларининг таърифини тадқиқот объекти учун устувор аҳамиятга эга бўлган йўналишларидан бошламоқ зарур. Бунда ҳар бир саноат тармоғининг асосий иқтисодий кўрсаткичлари, уларнинг йирик корхоналари ва географияси батафсил кўрсатиб берилади.

Индустрия тармоқлари географиясида уларни жойлаштириш омиллари таҳлилига алоҳида урғу ўрин берилади. Бу хусусда тадқиқотчининг ривожланган мамлакатлар тажрибасига, уларда ишлаб чиқилган ва амалиётда синаб кўрилган илмий ғоялардан ха-



бардор бўлмоғи керак. Булар жумласига А. Вебер, А. Лёш ва бошқа немис иқтисодчилари томонидан яратилган штандорт ва иқтисодий ландшафт назариялари, француз иқтисодчилари ва айниқса Ф. Перрунинг қутбий ривожланиш ғояси, америкалик олимларнинг ҳудудий иқтисод ва тармоқлараро баланс (В. Леонтьев) илмий ишланмалари киради.

Ҳап шундаки, эндиги шароитда анъанавий социалистик дунёқараш, барча соҳалар ва ҳудудларда тенгликка эришиш, ишлаб чиқаришни режали ва пропорционал жойлаштириш, ҳудудлар ривожланиш даражасини баробарлаштириш, социалистик мусобақа ва қўшимча мажбурият, эришилган натижадан келиб чиқиб планлаштириш каби тушунчалар ўз аҳамиятини йўқотди. Уларнинг ўрнига кўп табақали иқтисодиёт, мулкчиликнинг турли шакллари ва унинг давлат тасарруфидан чиқариш, якка монополияликка қарши кураш, соғлом рақобат муҳитини яратиш, эркин иқтисодиёт минтақаларини шакллантиришга ўхшаш биз учун янги бўлган масалалар долзарб бўлиб қолмоқда. Агар авваллари саноат корхоналарининг жойлаштирилиши ва ривожлантирилишини бевосита давлат режалаштирган бўлса, энди эса бу муаммолар давлат томонидан махсус механизмлар асосида билвосита бошқарилиб, тартибга солиб борилади.

Саноат тармоқларининг ривожланиш ва жойланиш хусусиятларини ўрганишда унинг ижтимоий ташкил этиш шакллари-муассамлашув, ихтисослашув, кооперация ва комбинатлашни, уларнинг турли саноат тармоқларидаги ўзига хос хусусиятларини чуқур англаб олмоқ зарур. Шу мақсадда муассамлашувнинг корхона, шаҳар ва ҳудуд даражасидаги кўрсаткичлари, унинг бир шаклини қолганлари билан муносабати ва мувофиқлашувини, ушбу объектлар жараёнининг ижобий ва салбий томонларини билиш талаб этилади (Солнев, 1995). Ихтисослашувининг уч кўриниши, унинг кооперация ва комбинатлаш билан алоқадорлиги ҳамда саноат ишлаб чиқаришининг техник-иқтисодий асосларини ҳам ўрганиш лозим. Бу хусусда тор ихтисослашув, якка ҳокимликнинг камчиликлари, турли ҳудудий кўламда комплекс (ҳар томонлама) ривожланиш қонуниятлари ва афзалликларини фарқ қила олиш зарур.

Саноат тармоғини иқтисодий географик ўрганишнинг асосий мақсади турли тармоқларнинг ўзига хос хусусият ҳамда уларни ҳудудий ташкил этишдаги иқтисодий, табиий, экологик ва техник омиллар, қонуниятларни аниқлашдан иборатдир. Масалан, электрэнергетиканинг энг муҳим хусусияти унинг маҳсулотини жамғариб, тўплаб бўлмаслиги, ушбу тармоқнинг мажмуа ҳосил қилиш (бошқа саноат корхоналарини «ўзига тортиш») қобилиятида ўзифодасини топади. Шунингдек, қора металлургия саноатини ҳам ашё-темир рудасининг миқдорига қараб турлича жойлаштирилишини, рангли металлургиянинг электр энергиясини кўп талаб қили-



шини, машинасозлик саноатини қора металлургия базаси, малакали ишчилар ва район ишлаб чиқариш ихтисослашувига кўра турлашини, химия саноат корхоналарини бошқа тармоқлардан фарқли ўлароқ эркин жойлаштириш хусусиятига эга эканлигини ва айни пайтда унинг экологик омил билан «ҳисоблашувини» унутмаслик керак.

Ҳозирги пайтда саноат ишлаб чиқаришини ҳудудий ташкил этишдаги анъанавий омилларнинг таъсири сезиларли даражада сусаяди ва бунинг эвазига инфраструктура, экология ва, айниқса, истеъмол омилининг аҳамияти ошади. Бинобарин, у ёки бу жойда маълум саноат корхонасини жойлаштириш фақатгина мавжуд шароитлар билангина эмас, балки уларнинг маҳсулотига эркин бозордаги талаб билан белгиланади.

Тармоқлар таркибини ўрганиш тармоқлараро мажмуаларни аниқлаш ва тавсифлаш билан ниҳоясига етади. Масалан, агросаноат машинасозлик, ёқилғи-энергетика каби мажмуалар таҳлил этилади, махсус чизма (схема)лар ёрдамида уларнинг технологик жараёни ва алоқадорлиги кўрсатилади. Шу мақсадда илгари таъкидлаб ўтган Н. Н. Колосовский энергия ишлаб чиқариш цикллари ва И. В. Комарнинг ресурс цикллари ғоясини амалда қўллаш яхши натижаларга олиб келади ва саноат тармоқларини ҳудудий ташкил этиш қонунчилигини аниқлашга имкон беради.

Географик тадқиқот объекти сифатида, саноат тармоқларидан ташқари, алоҳида саноат корхоналарини ҳам ўрганиш мумкин. Бунда асосий эътибор мазкур корхонанинг нима учун айнан шу жойда қурилиши, унинг хом ашё ва тайёр маҳсулотни тарқатиш географиясига қаратилади. Шунингдек, корхонанинг кадрлар бўлимидаги маълумотларига асосланиб, унинг ишчи ходимларини шаклланиши, уларнинг социал-демографик таркиби таҳлил этилади. Албатта, бундай тадқиқотлар учун район ва мамлакат аҳамиятига молик йирик корхоналарни танлаш маъқулроқ. Чунончи, хорижий давлатлар билан ҳамкорликда барпо этилаётган қўшма корхоналар ҳам ўрганилса айни муддао бўлади.

Саноат ишлаб чиқариши географияси том маънода унинг ҳудудий таркиби ва тузилмасидир. Шунинг учун саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий ташкил этилишини, район ва шаҳарлар бўйича тақсимланишини ўрганиш изланувчи фаолиятининг марказий ўринларидан жой олади. Агар объект мамлакат бўлса, саноатнинг ҳудудий таркиби вилоятлар кесимида, агар у вилоят бўлса — туман ва шаҳарлар даражасида таҳлил олиб борилади.

Саноатнинг ҳудудий тизими унинг жойлаштирилишини натижасидир. У тармоқлар таркибига нисбатан биров инерт, барқарор ва кам ўзгарувчан, аммо тармоқлар тизимидаги янгиликлар эрта — кеч ҳудудий, географик силжишларга олиб келади ва аксинча.

Тадқиқотнинг ушбу бандида ҳам статистик маълумотлар ўрга-

нилиб чиқилади, махсус жадвал ва хариталар **тузилади**, минтақавий иқтисодга оид ҳар хил рақамлар, бошқа ҳудуд ва мамлакат (вилоят, район) кўрсаткичлари билан таққосланади ва шу асосда ички иқтисодий тафовутлар, саноат тугунлари ва марказлари аниқланади, саноат географиясидаги қонуниятлар илмий изоҳлаб берилади.

Ҳудудий таҳлилда саноатнинг урбанистик таркибига алоҳида эътибор берилади. Сабаби — саноатнинг ҳудудий таркиби бу, энг аввало, унинг турли йирикликдаги шаҳарларда мужассамлашуви демакдир. Шунинг учун шаҳарларнинг саноати, улардаги саноат тармоғининг турланиши (диверсификацияси), ихтисослашуви, иқтисодий самарадорлиги ва бошқа масалалар ўрганилади.

Ҳар қандай географик тадқиқотда бўлганидек, саноат географиясини ўрганиш ҳам уни районлаштириш, саноатда шаклланган ишлаб чиқариш мажмуалари — саноат тугуни ва саноат агломерацияларининг таҳлили билан якунланади. Бу ерда саноат районлаштирилиши икки йўналишда олиб борилади. Биринчиси — унинг оддий ҳудудий (маъмурий) таркиби бўлса, иккинчиси саноат тармоқлари ва уларнинг бирикмаларини мавжуд ҳудудий ташкил этилиш шакллари бўйича районлаштиришдир. Албатта, ана шу иккинчи йўналиш ҳақиқий, реал районлаштириш ҳисобланади.

Индустриал районлар ичида саноат тугун ва мажмуалари ажратилади. Улар кўпроқ шаҳар агломерацияларига ҳудудий жиҳатдан мувофиқ келади. Аммо, шу билан бирга, алоҳида шаҳарлар таркибидаги саноат тугунларини ажратиш ҳам муҳимдир. Айтиш жоизки, хорижий мамлакатлардаги тадқиқотларнинг ютуғи, аҳамияти ва амалийлиги ҳам ана шундай микроиқтисодий таҳлилларни олиб боришдадир.

Саноат географиясида унинг йирик марказларига алоҳида таъриф бериш талаб этилади. Сир эмаски, барча шаҳарлар, энг аввало, саноат марказларидир. Бинобарин, уларни умуман саноат нуқтан назаридан эмас, балки муайян саноат тармоқлари бўйича тавсифлаш лозим. Масалан, Ангрен, Олмалик, Марғилон, Наманган, Асака бошқа шаҳарлар саноат маркази ҳисобланади. Бироқ бундай баҳолаш илмий тадқиқотни тўла қаноатлантирмайди. Шунинг учун уларни муайян саноат тармоғи бўйича таърифлаш маъқул: Ангренни ёқилғи (кўмир), Асакани машинасозлик (автомобилсозлик) саноатининг маркази сифатида кўрсатиш тўғрироқдир. Ана шундай географик вазият махсус иқтисодий харитада тасвирланса, янада яхшироқ бўлади.

Саноат ривожланиши ва жойланишини географик ўрганиш ушбу соҳадаги мавжуд муаммоларни аниқлаш ва уларни илмий асослаш билан тўлдирлади. Бу соҳадаги муаммолар турлича бўлиши мумкин. Чунончи, улар табиий ҳамда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, хорижий сармоядорлар билан қўшма корхоналар барпо



этиш, эркин иқтисодий минтақаларни шакллантириш масалаларидан келиб чиқади. Хусусан, саноат ривожланиши ва ҳудудий ташкил этилишидаги экологик муаммолар, ўсиш қутби ва марказларини аниқлаш, устувор йўналиш ва тармоқларни белгилаш, ўтиш даврида саноат жойлаштирилишини давлат томонидан тартибга солиб бориш, саноат тармоқ таркибини фаоллаштириш муаммоларини ниҳоятда долзарб ҳисобланади.

### 3.4. АГРОГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАР

Қишлоқ хўжалиги жамият ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг дастлабки шаклларидадир. Шунинг учун бўлса керак. Ер юзидаги энг қадимий маданият ўчоқлари (Нил дарёсининг қуйи қисми, Месопотамия, Ҳинд — Ганг пасттекислиги, Хуанхэ водийси, Мовароуннаҳр ва бошқалар) сугорма деҳқончилиги билан боғлиқ бўлган. Хўжаликнинг бу тури эса ўз навбатида жамият тараққиёти, аниқ фанлар ривожига катта таъсир кўрсатган.

Авваллари деҳқончилик машғулоти бевосита қуруқ иқлимли минтақалардаги дарёлар ва уларнинг фаолияти асосида олиб борилган. Бунга Нил дарёси яққол мисол бўла олади. Геродот «Миср-Нил дарёсининг туҳфаси, совғаси» деб айтган. Чиндан ҳам ер шаридаги энг узун бўлган бу дарё ўзининг бор кучини, табиий қудратини ўзининг серҳосил аллювиал ётқиқиқлари билан вужудга келтирган дельтасида намоён қилган. Бу эса деҳқончиликни ривожлантиришга қулай имкониятлар яратган. Худди шунга мувофиқ биз «Хоразм Аму ёки Окс дарёсининг совғаси, натижасидир», деб таърифлашимиз мумкин. Бу қадимий ўлкада дастлабки сугориш иншоотларининг жорий этилиши, аниқ фанларнинг ривожланиши бонси ҳам шунда бўлса ажаб эмас.

Қишлоқ хўжалигини ўрганиш иқтисодий географиянинг тўнғич йўналишидир. Шу бонс кўпгина мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам иқтисодий географияга оид тадқиқотлар тарихи қишлоқ хўжалигини ўрганишдан бошланади.

Иқтисодиётнинг соҳаси-қишлоқ хўжалиги ўзига хос ривожланиш ва ҳудудий ташкил этиш хусусиятларига эга. Улар қуйидагилар:

1. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнининг мавсумийлиги, унинг ривожланиш ва жойланишига, энг аввало, табиий (агроиқлимий, тупроқ ва ҳ. к.) шароитларининг кучли таъсир этиши;

2. Қишлоқ хўжалиги иқтисодий самарадорлигининг саноатга нисбатан анча пастлиги, меҳнат ва ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланишнинг унча унумли эмаслиги;

3. Мазкур тармоқнинг ҳудудий ташкил этиш шакли харитада ареал кўринишда бўлиб, унда ер асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлиб хизмат қилиши (саноатда эса бу омил — ҳудуд, корхоналарни жойлаштиришдаги пунктдир, холос);

4. Саноат ишлаб чиқаришида унинг тармоқлари ҳудудий жиҳат-

дан ташкил қилинса, қишлоқ хўжалигида ернинг ўзи турли тармоқлар учун ташкил этилади;

5. Географиянинг тадқиқот объектлари орасида қишлоқ хўжалигини картага тушириш, карталаштириш имкониятлари жуда кенг. Бинобарин, ушбу соҳа картада саноат ёки шаҳарлар сингари яққол кўзга ташланмасада; уларга кўра-географийроқ ва ҳудудийроқдир;

6. Қишлоқ хўжалигида районлаштириш кўпроқ ҳудудни районлаштириш билан боғлиқ бўлиб, у мамлакат майдонининг деярли барча қисмларини қамраб олади. Шу билан бирга районлаштириш фақат ҳудуд ва қишлоқ хўжалигининг у ёки бу соҳасига ихтисослашувигагина эмас, балки уруғчилик ва мева навларини ўринлаштиришга нисбатан ҳам амалга оширилади (яъни улар жойнинг тупроқ-иқлим, ер-сув ва бошқа шароитларини ҳисобга олиб экилади, ўстирилади);

7. Аграр соҳада ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ташкил этилишидаги шакллар, айниқса, ҳудудий мужассамлашув ва комбинатлаш нисбатан кам ривожланган;

8. Мулкчиликнинг турли шакллари кўп укладли иқтисодиёт қишлоқ хўжалигида кенгроқ тарқалган, бу соҳани хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш имкониятлари ҳам ўзига хос.

Юқорида келтирилган қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ва жойлаштиришидаги хусусиятлар уни иқтисодий географик жиҳатдан ўрганишнинг асосий томонларини белгилаб беради.

Агрогеографик тадқиқотлар мавзун ҳам саноат географиясидаги каби жуда кенг ва турли — туман. Масалан, алоҳида қишлоқ хўжалиги тармоқларидан ташқари, ер фонди, ундан фойдаланиш, суғориш географияси, табиий шароитларга, жумладан, агроиқлимий ва тупроқ омилларига иқтисодий баҳо бериш, қишлоқ хўжалигини районлаштириш ва унинг ҳудудий тизимлари, агросаноат мажмуаларининг шаклланиши ва ривожланиши, қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштириш ва экологик муаммолар, ниҳоят, юқоридаги барча йўналишларни ўз қамровида мужассамлантирувчи районлар (вилоят ёки мамлакат) қишлоқ хўжалигининг иқтисодий географик тавсифи каби мавзулар ушбу йўналишдаги тадқиқотлар тоифасига киради. Шунингдек, мамлакатимиз иқтисодиёти учун ниҳоятда муҳим бўлган дон (ғалла) мустақиллигининг географик жиҳатларини ўрганиш, пахтачилик, қоракўлчиликка ўхшаши етакчи тармоқларни тадқиқ қилиш ҳам долзарб муаммолардандир. Районлар йўналишидаги тадқиқотларда эса асосий эътиборни айнан шу ҳудуд учун анъанавий ва унга хос бўлган соҳаларни таҳлил этиш қизиқарли натижалар беради.

Мавзунини танлаб олишга атрофлича ёндашиш керак. У, энг аввало, кам ўрганилган ва ҳудуд иқтисодиёти учун устувор аҳамиятга эга муаммо бўлмоғи лозим. Шу нуқтан назардан Андижон вилоятининг чорвачилиги (кўйчилиги)ни, Устюрт ёки Қизилқумда



сабзавотчиликни ўрганиш антиқа бир ҳолдир. Чунки, аҳолиси ўта тигиз жойлашган (ҳар бир кв. км. га яқин 500 киши тўғри келадиган), ер майдони суғориш деҳқончилигида интенсив фойдаланадиган Андижон вилоятида қўйчилик ҳақида сўз юритиш мумкинми ўзи?! Худди шундай — шаронти мутлақо ноқулай ва аҳоли сони ниҳоятда кам чўл минтақасида ҳам сабзавотчиликни ривожлантириш гайри табиийдир.

Район (мамлакат) қишлоқ хўжалигининг иқтисодий географик таърифи, аввало, бу соҳанинг миллий иқтисодиётда тутган ўрни ва унинг шаклланиш жараёнини қисқача баёни билан бошланади. Сўнгра, тадқиқот объектининг табиий ва социал-иқтисодий шароитлари батафсил таҳлил этилади ва қишлоқ хўжалик тармоқлари нуқтан назаридан баҳоланади.

Табиий шароитлар ичида асосий эътибор агроиқлимий, тупроқ, рельеф, сув ва ўсимлик дунёсига қаратилади. Ўз навбатида агроиқлимий омиллар доирасида ҳарорат режими ва вегетация даври, ёгин-сочин миқдори ва унинг йил фасллари бўйича тақсимланиши, шамол ва қор қатлами, шунингдек, деҳқончилик учун ноқулай бўлган қурғоқчилик, дўл сингари об-ҳаво шароитлари кўриб чиқилади. Шу мақсадда район метеостанцияси маълумотлари ва маҳсул манбалар ўрганилади. Буларнинг натижасида районнинг турли қисмларини қишлоқ хўжалигининг айнан қайси йўналишлари учун қулай ёки ноқулайлиги аниқланади, районлаштирилади ва харитага туширилади.

Тупроқ шароитининг таҳлилида унинг типи ва турлари, физик ва кимёвий хусусиятлари кўриб чиқилади, тупроқнинг шўрланиш ва эрозия ҳолатлари эътиборга олинади. Бу борада тупроқ бонитировкаси ва ер кадастри маълумотлари билан танишиш катта натижалар беради.

Қишлоқ хўжалик экинларини жойлаштиришда рельеф шароитларининг таъсири сезиларлидир. Ер усти тузилиши билан экин майдонларининг катта-кичиклиги, иш жараёнида техника воситаларини қўллаш имкониятлари, аҳоли ва транспорт тизимини жойлаштириш ва ривожлантириш масалалари бир-бири билан боғлиқ.

Ўрта Осиё, жумладан, қуруқ иқлимли Ўзбекистон учун сув ресурсларининг аҳамияти беқиёсдир. Қолаверса, ўлканинг бой маданий тарихи, энг аввало, сув манбалари ва суғориш деҳқончилигининг қадимдан тарғиб этилганлиги билан бевосита алоқадордир. Шу сабабдан минтақа аҳолисининг жойланиши асосан сув ресурслари ва уларнинг ҳудудий таркиби билан белгиланади.

Район географиясининг таҳлилида ер усти ва ер ости сувларининг ҳолати, уларнинг нишаблиги ва жойланиши ҳам ўрганилмоғи керак. Шу билан бирга, сув ресурсларининг қишлоқ хўжалиги (деҳқончилик) учун қулай бўлган ерларда мавжудлигига алоҳида эътибор берилади. Чунки, табиатда аксарият ҳолларда сув бор жойда

ҳайдаш учун ерлар кам ёки йўқ ва, аксинча, бепоеън қўл минтақаларида сув заҳиралари етишмайди. Бундай ҳудудий номувофиқликлар одатда сунъий сув иншоотлари-суғориш каналлари ва сув омборларини қуриш ёрдамида ҳал этилади. Улар эса деҳқончилик ва қишлоқ аҳоли географиясидаги ўзгаришларга олиб келади. Масалан, Мирзачўл, Марказий Фарғона, Жиззах, Қарши, Сурхон-Шеробод, Эллиққалъа массивларини ўзлаштириш бу жойларда янги иқтисодий ва ижтимоий географияни вужудга келтиришга сабаб бўлган.

Маълумки, иқтисодий географияда табиий шароит элементларига алоҳида-алоҳида баҳо бериш билан бирга уларни ўзаро алоқадорликда таҳлил қилиш самарали натижа беради. Бу борада иқлим, рельеф, сув, тупроқ шароитларини биргаликда ўрганиш қишлоқ хўжалиги географиясидаги муҳим қонуниятларни билиб олишга илмий асос бўлиб хизмат қилади. Жумладан, Белоруссия, Россиянинг Вологда вилояти ёки Болтиқбўйи республикаларини олайлик: бу жойларнинг рельефи асосан текислик, ёғин-сочин миқдори эса кўп, намгарчилик юқори. Бундай ландшафтларда дарёлар тизими ривожланган бўлади. Бироқ текислик шароитида дарё ва дарёчалар кўп, уларнинг қайири ҳам кенг. Ана шу дарё соҳиллари ва уларнинг қайирлари баҳор ва ёз ойлари ям-яшил ўтлар билан қопланади. Бу эса сут-гўшт чорвачилигини ривожлантиришга жуда қулай шароит туғдиради.

Ўзимизнинг Самарқанд, Жиззах, Сурхондарё вилоятларининг тоғ олди қисмларида рельеф, намгарчилик ва тупроқ шароитлари баҳорикор (лалмикор) деҳқончиликни ривожлантиришга имкон беради. Фарғона водийсининг адирларида. Тошкент вилоятининг тоғ олди қисмларида эса табиий шароитлар боғдорчилик ва узумчиликни ривожлантиришга ниҳоятда қулайдир.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, табиий шароит компонентларини алоҳида, «доналаб» ўргангандан кўра уларни ўзаро алоқадорликда баҳолаш яхшироқдир. Айнан ана шундай таҳлил иқтисодий географияда чексиз факт ва рақамларни ёдлаб олишдан холи қилади ва бунинг эвазига илмий қонуниятларни аниқлашга кўмак беради.

Социал-иқтисодий шароитлар таркибида аҳоли ва меҳнат ресурслари етакчи ўринга эга. Бинобарин, район аҳолисининг сони, унинг ўсиши ва жойланиши (зичлиги) қисқача кўриб чиқилади. Қишлоқларнинг катта-кичиклиги, уларнинг экин майдонларига узоқ—яқинлиги ҳам ўрганилади ва қишлоқ аҳолисининг географиясидаги асосий хусусиятлар қишлоқ хўжалигининг тармоқлар таркиби ва уларнинг ҳудудий ташкил этилиши, ишчи кучига бўлган эҳтиёжи билан изоҳланади. Чунончи, кўп меҳнатни талаб қилувчи суғорма деҳқончилик районларда (воҳаларда), боғдорчилик ва узумчилик ривожланган ҳудудларда, одатда, қишлоқлар йирик ва



улар зич жойлашган бўлади.

Аҳолини қишлоқ хўжалиги географияси нуқтаи назаридан ўрганишда унинг юқоридаги жиҳатлари билан қаноатланган маъқул. Шу боис бу ерда аҳолининг туғилиши, ўлиши, унинг табиий ва механик кўпайиши, жинсий ва миллий таркиблари каби ўзгача аҳамият (мавзу)га мансуб демографик масалаларни таҳлил этиш зарур эмас. Аммо аҳоли жойлашув тизими, йирик шаҳарлар ва уларнинг агломерацияларини инobatга олмоқ маълум маънога эга бўлиб, улар шаҳар атрофи қишлоқ хўжалигининг ихтисослашувига таъсир кўрсатади.

Аҳоли манзилгоҳларидан ташқари маҳаллий транспорт тизimini, районнинг транспорт географик ўрнини таҳлил этиш лозим. Шу мақсадда аҳоли ва транспорт йўлларининг жойлашув харитаси тузилса, тадқиқот мазмуни янада бой ва далилли бўлади.

Қишлоқ жойларидаги мавжуд инфраструктура тизими, машина ва тракторлар билан таъминланганлиги, электр энергияси, ишлаб чиқариш фондлари ҳам социал-иқтисодий омиллар сирасига киради. Шу боис уларни ҳисобга олиш аҳамиятдан холи эмас.

Район табиий ва социал-иқтисодий шарoнтлари қишлоқ хўжалигининг тармоқлари ва ҳудудий таркибини ўрганишга замин ясайди. Тармоқлар таҳлилини эса тадқиқот объекти учун устувор аҳамиятга эга бўлганидан бошламоқ мақсадга мувофиқдир. Масалан, воҳа ва водийларда деҳқончилик, чўл минтақаларида чорвачилик биринчи навбатда кўриб чиқилиши керак. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалигининг икки бош тармоғи — деҳқончилик ва чорвачиликнинг ялпи маҳсулот яратишдаги мавқеи таҳлил қилинади.

Шу билан бирга деҳқончилик ва чорвачиликнинг таркибий қисмлари ҳам тавсифланади. Деҳқончиликда ҳар хил экинларни етиштириш динамикаси, тainархи, ҳосилдорлиги ва бошқа иқтисодий кўрсаткичлар мулкчиликнинг турли шакллари бўйича ўрганиб чиқилади ва уларнинг натижаси махсус жадвал ҳамда картограммаларда акс эттирилади. Ўзбекистон шарoнтида пахтачилик, дончилик, сабзавотчилик, боғдорчилик ва узумчиликка алоҳида эътибор қаратилади. Республика воҳаларидаги хўжалик тармоқлари билан биргаликда пиллачилик ҳам ўрганилади. Чўл минтақасида эса бу ернинг етакчи йўналиши бўлмиш чорвачилик, унинг ихтисослашuvi, яйлови ва ем-хашак имкониятлари таҳлил қилинади. Асосий тармоқларни иқтисодий ўрганиш уларнинг ҳудудий тарқалиши билан бирга кўриб чиқилади.

Вилоят, иқтисодий район ёки мамлакат қишлоқ хўжалигини географик ўрганишнинг кейинги қисми унинг ҳудудий таркибини тадқиқ этишдан иборатдир. Бундай ҳудудий таҳлил турли шаклда олиб бoрилади. Масалан, Тошкент вилояти қишлоқ хўжалигини унинг 15 та маъмурий туманлари, тоғ олди ва текислик районлари, Чирчиқ ва Оҳангарон водийлари (ҳавзалари), Тошкент шаҳар ат-

рофи ва бошқа ҳудудий бирликлар кесимида ўрганиш мумкин.

Ажратилган қисмлар, ўз навбатида, қишлоқ хўжалигини районлаштиришнинг баъзи бир шаклларига мос келади. Аммо ҳақиқий қишлоқ хўжалик районлари ҳудудга қараб эмас, балки муайян қишлоқ хўжалигининг ихтисослашувидаги ҳудудий тафовутлар асосида амалга оширилади. Бу ўринда қишлоқ хўжалик районларига бағишланган маҳсул харита тузиш, иқтисодий кўрсаткичларни районлар бўйича статистик жадвал, диаграмма ва графикаларда акс эттириш катта аҳамиятга эга.

Айни пайтда қишлоқ хўжалигининг районлаштирилиши табиий шароит ва унинг ҳудудий фарқланиши билан белгиланади. Бинобарин, бундай районлар табиий-хўжалик районлари деб аталади. Демак, бу ерда ҳам табиий омилнинг таъсири катта. Фақат йирик sanoat марказлари атрофида шаклланган, ихтисослашган қишлоқ хўжалик районлари шаҳарлар ривожланиш ва урбанизация омилига боғлиқ.

Шу билан бирга тадқиқотчи қишлоқ районлари таркибининг ихтиқболдаги ўзгаришини ҳам олдиндан аниқлай олиш керак. Чунончи, Тошкент шаҳри атрофидан пахтачиликнинг чекиниб бориши ва унинг ўрнига сабзавотчиликнинг ривожланишини назарда тутиш мумкин. Шунингдек, Фарғона водийсида ҳам пахтачилик географиясида жиддий ўзгаришлар кўзда тутилади. Водийда бу техник экин аста-секин тоғолди (адир) минтақасидан ҳамда йирик шаҳарлар атрофидан узоқлашиб боради. Бунинг эвазига минтақада мевачилик ва узумчилик, пиллачилик ва сабзавотчиликнинг кенг ривожланиш эҳтимоли бор.

Мазкур соҳани районлаштириш тармоқлараро мажмуалар шаклланишининг таърифи билан тўлдирилса, иш мазмуни янада бойийди. Бундан ташқари, агросаноат мажмуа ва уюшмалари уларнинг тармоқлари ва ҳудудий тизимларини ўрганиш ҳам талаб этилади.

Қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштириш қонуниятларининг бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги хусусиятларини англаб олиш ҳам зарурдир. Чунончи, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ҳудудий тизимлари, ўтган асрнинг биринчи ярмида Германияда И. Тюнен томонидан яратилган ва амалиётда қўлланилган шаҳар атрофида қишлоқ хўжалигини жойлаштириш, «географик ёки яшил конвейер» каби илми ғояларни билиш бу масалаларни аниқлашга ёрдам беради.

И. Тюнен ишлаб чиқаришни жойлаштириш масалалари билан шуғулланган биринчи мутахассисдир. У истеъмолчиларга (шаҳарга) нисбатан қишлоқ хўжалик тармоқларининг, уларнинг маҳсулотининг истеъмол қилиниши ҳамда транспортда ташиб келтириш имкониятларига қараб ҳудудий ташкил этиш тартибини яратган. Жумладан, у ҳар доим ва ҳамма учун керак бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бевосита шаҳар атрофида етиштирилиши лозимлигини



ни асослаб берган. Шу билан бирга узоқ масофадан ташилиши ноқулай ёки келтириш жараёнида сифати бузилиб (айниб) қоладиган маҳсулотлар ҳам истеъмолчиларга нисбатан яқин жойлаштирилиши керак. Шу тартибда шаҳар атрофида сабзавотчилик, сут чорвачилиги, дончилик, яйловлар, гўшт чорвачилиги ва бошқалар ташкил этилади. Бундай жойлаштириш ҳалқасимон бўлганлиги сабабли, бу ғоя илмий адабиётларда «Тюнен халқалари» деб юритилади.

Эркин бозор иқтисодиёти шароитида таклиф, ишлаб чиқаришга кўра талаб-эҳтиёжнинг аҳамияти ошади. Шу боис қаерда қандай қишлоқ хўжалик маҳсулотини етиштиришни бозор белгилайди. Демак, ҳозирги шароитда қишлоқ хўжалигининг ихтисослашуви маҳаллий ва жаҳон бозори ҳамда нарх-наво сиёсати билан аниқланади.

Тадқиқот ишини бажаришда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва жойлаштиришнинг турли муаммоларини ҳам ўрганиш керак. Масалан, ер-сув ва бошқа имкониятлардан тўғри ҳамда самарали фойдаланиш, қишлоқ хўжалиги ихтисослашуви ва унинг ҳудудий таркибини такомиллаштириш, пахта якка ҳокимлигига барҳам бериш эвазига дон мустақиллигига эришиш, чорвачиликнинг ем-хашак базасини мустаҳкамлаш, деҳқон-фермер хўжалиги ва тадбиркорликни («агробизнес»ни) ривожлантириш шулар жумласидандир. Қишлоқ хўжалигида кўп укладли (қатламли) иқтисодиётни, мулкчиликнинг турли шакллари кенг жорий қилиш, бу соҳада зарур ислохотларни чуқурлаштириш ва уларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, эркин рақобат муҳитини яратиш ҳам долзарб масалалардан ҳисобланади.

Таъкидлаш лозимки, саноатга нисбатан қишлоқ хўжалигида хорижий сармоядорларни жалб этиш имкониятлари биров чекланган. Қолаверса, халқимизнинг ўзи ҳам бу соҳада бой тажрибага эга, бинобарин, асосий вазифа мулкчилик шакллари авж олдириш, қадимий анъаналарни тиклаш ва уларни кенг тарғиб қилишдан иборат бўлмоғи керак.

Яна бир муҳим муаммо — қишлоқ жойлар экологиясини яхшилашдир. Бунинг учун турли хил минерал ўғит ва бошқа кимёвий маҳсулотлардан тўғри ва меъёрида фойдаланиш, агрохимия ҳамда мелiorация ишларини яхшилаш зарур. Айниқса, сув омборларининг қурилишини атрофлича илмий асослаш, тупроқ шўрланишининг олдини олиш, грунт сувлари сатҳини пасайтириш ва бошқалар долзарб масалалар сирасига киради. Кўпчиликка маълумки, тоғ этакларида барно этилган катта-кичик сув омборларининг қуйи қисмида ноҳуш экологик вазият вужудга келмоқда — ер ости сувининг кўтарилиши қишлоқ хўжалик экинлари, мевачилик, уй-жой қурилиши ва инсон саломатлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун гидротехник қурилмаларнинг экологик оқибатларини

ҳам олдиндан билиш ва баҳолаш зарурдир.

Қишлоқ хўжалигининг табиийлиги, ишлаб чиқариш жараёнининг оддийлиги ва унинг табиий шароитга вобасталиги туфайли бу соҳада саноатдагидек илмий ғоя ёки қонуниятлар, технологик янгиликлар яратиш қийинроқ. Бироқ, шунга қарамасдан, агроиқлимий шароитларни, қишлоқ хўжалик экииларининг биологик хусусиятларини, тупроқнинг физик ва кимёвий таркибини ўрганиш талаб этилади. Шу билан бирга далачиликда алмашлаб экиш, пахачилик ва пиллачиликни даврий-ҳудудий жиҳатдан ўзаро мувофиқлашган ҳолда ташкил қилиш, дончилик билан паррандачилик, сабзавотчилик ва картошка етиштириш билан сут-ғушт чорвачилигини ягона ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси сифатида шакллантириш, шаҳарлар атрофи қишлоқ хўжалигининг ўзига хос тармоқларини интенсив ривожлантириш каби қонуниятларни тадқиқотчи билмоғи керак.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги иқтисодий географиянинг ҳақиқий ва ҳаққоний объекти ҳисобланади. Бунинг боиси ернинг (ҳудуд ёки майдоннинг) ишлаб чиқариш воситаси сифатида хизмат қилишидир. Худди шу маънода тоғ-кон (қазиб олувчи) ва баллиқ саноати ҳам бевосита анъанавий иқтисодий географияга тааллуқлидир. Чунки, уларнинг ҳам маҳсулоти ер қобиғи ёки сувдан, табиатдан олинади.

Қайта ишловчи саноатда вазият ўзгачароқ. Бу ерда саноат корхонасининг фаолияти технологик жараёни такомиллаштириш асосида ҳам ашёни тўла қайта ишлаш ва ишлаб чиқариш чиқиндиларидан унумли фойдаланиш йўли билан маҳсулот яратиш том маънода ушбу корхонанинг иқтисодиётидир.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларга мувофиқ ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ёки саноат тугунлари соф кўринишдаги иқтисодий географиядир. Сабаби — буларнинг заминида ҳудуднинг умумийлиги, ягона инфраструктура тизими туфайли эришиладиган қўшимча (агломерацион) самарадорлик, корхонанинг ўзаро ҳудудий-иқтисодий муносабатлари ётади. Шу ўринда иқтисодий география оддий минтақавий (регионал) иқтисоддан биров фарқ қилади. Чунки, бу маънода ҳудудий иқтисодиёт ана шу маконда жойлашган корхоналар иқтисодиётининг оддий (аддитив, сумматив) йиғиндиси, тизимидир, холос. Иқтисодий география эса бунга кўра мураккаброқ ва такомиллашган ҳудудий ишлаб чиқариш тизими сифатида намоён бўлади ва унинг иқтисодийлиги корхоналарнинг ўзаро ҳудудий алоқаларидан ҳам юзага келади. Турли хилдаги минерал ҳам ашё, табиий шароит ва ресурсларнинг, транспорт ва бошқа инфраструктура шахобчаларининг алоҳида-алоҳида қисмлари эмас, балки уларнинг ҳудудий уюшмалари, бирикмалари асосида ишлаб чиқариш тармоқларининг бир-бирлари билан алоқада бўлиши ва айнан шу туфайли эришиладиган ҳудудий иқтисодий



маиёатлар (натижалар) иқтисодий географиянинг аёл моҳиятини ифодалаб беради.

Худудий-иқтисодий муносабатлар, албатта, транспорт орқали амалга оширилади. Бинобарин, иқтисодий географияни транспортсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун транспорт тармоғи ҳам алоҳида иқтисодий географик жиҳатдан ўрганилишга ҳақлидир. Бунда турли мамлакат ва районларда уларнинг географик ўрни, табиий шароити (рельеф ва иқлими), хўжалик ихтисослашуви ва аҳоли манзилгоҳларининг жойланишига қараб транспорт тармоқларининг хусусиятлари тадқиқ қилинади. Автомобил, темир йўл, қувур, электрон ва ҳаво нақлиётлари, уларнинг йўловчи ва юк ташишдаги мавқелари ўрганилади, олинган натижалар махсус статистик жадвал ва хариталарда акс эттирилади.

Шунингдек, ишлаб чиқариш инфраструктурасининг бошқа элементлари ҳам тадқиқ ва таҳлил қилиниши керак. Аммо, бу ерда инфраструктуранинг муҳим бир хусусиятини унутмаслик лозим. Бу ҳам бўлса, унинг бевосита моддий ва маънавий бойлик яратмаслиги ва, шу боис, алоҳида халқ хўжалиги тармоғи эмаслигидир. Инфраструктура ишлаб чиқариш жараёнига билвосита таъсир кўрсатади ва у бунинг учун, энг аввало, шароит яратади. Масалан, транспортни олайлик: агар унинг юк ёки йўловчини ташиш вазифасини назарда тутсак, у, шубҳасиз, хўжалик тармоғидир. Агар транспорт восита ва йўллари, уларнинг ушбу вазифани амалга оширишдаги шароитлари (электрлаштирилганлиги, кенглиги, асфальт билан қопланганлиги ва ҳ. к.) инобатга олинса, у инфраструктура бўлади. Худудий шундай электроэнергетика, ирригация ва бошқаларни кўриш мумкин. Электр энергиясининг узатувчи тармоқлар, канал ёки сув омборларининг шарт-шароитлари, сифими, жиҳозланганлиги, замонавий техника воситаси билан таъминланганлиги кабилар инфраструктурага хос белгилардир.

Инфраструктура географияси — ҳали ўрганилмаган «қўриқ» соҳа ҳисобланади. Шунинг учун бу йўналишда ҳам тадқиқотлар ўтказиш қизиқарли ва айни пайтда катта амалий аҳамиятга эга. Жумладан, ҳозирги кунда илму-фан, бозор иқтисодиёти инфраструктурасини ўрганиш, маркетинг географияси, молия-банк, кредит тузилмасини таҳлил этиш ва уларни ҳам махсус харитага тушириш муҳим масалалардандир.

### 3.5. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАРИ ВА АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ГЕОГРАФИЯСИ

Қишлоқ жойлар — бу шаҳарлардан ташқари ёки уларни ўраб олган ҳудудлардир. Бироқ, ҳар қандай шаҳарсиз ҳудудлар ҳам қишлоқ жойлари эмас. Бундай жойларда қишлоқ хўжалигининг қайси бир тармоғи ва доимий аҳоли манзилгоҳлари бўлмоғи лозим. Бинобарин, қишлоқ хўжалигида экстенсив ёки умуман фойда-

ланилмайдиған, аҳоли жойлашмаган чўл ва тоғ ерлари қишлоқ ҳудудлари таркибига кирмайди.

Аслида қишлоқ «қишлоқ» маъносини билдирса керак. Бу қишлоқ жойларнинг ичидаги асосий таянч нуқталар, доимий яшаш масканларидир. Қадимда халқимиз далалардаги ёзги деҳқончилик юмушларини тугатгандан сўнг қишлоқларга қишлаш учун қайтишган. Эҳтимол, бундай манзилгоҳларнинг аталиши шунга боғлиқ бўлиши мумкин. Шу нуқтан назардан қаралганда, том маънодаги қишлоқлар чўл ёки тоғ минтақаларида эмас, балки воҳа ва водийларда жойлашган.

Қишлоқ жойлар ўз ҳудудий кўлами ва функциялари-базарадиган вазифаларига кўра янада географикроқдир. Чунки, шаҳар доирасида табиий ҳудуднинг ўзи деярли йўқ, шаҳарлик (айниқса, у илгари қишлоқдан кўчиб келган бўлса) ҳамма вақт бўшлиққа, кенг жойларга интилади, бироз бўлсада бундай кимсасиз жойларда «ўзи билан ўзи», танҳо бўлгани келади. Шаҳар муҳитида ҳудуд эич, қишлоқ жойларда эса у бепоён. Бундай социал муҳитда кишиларнинг ўзига хос яшаш шароити ва тарзи вужудга келадики, бу муаммолар билан бевосита социал география шуғулланади.

Бу жойларда, энг аввало, қишлоқ хўжалик экинлари экилади, чорва боқилади, дам олинади; бу ерларда ҳам саноат корхоналари, транспорт йўллари бор ва, ниҳоят, қишлоқ жойлар шаҳарларни озиқ-овқат, тоза ҳаво, ишчи кучи билан таъминлайди. Кўриниб турибдики, қишлоқлар жуда мураккаб ва серқиррали вазифаларни бажаради. Албатта, бу вазифалар орасида энг асосийси қишлоқ хўжалиги функцияси бўлиб, у унинг хусусий тармоғи ҳисобланади.

Қишлоқ районларининг аҳамияти, аиниқса, нисбатан суст урбанизациялашган ҳудудларда катта. Жумладан, улар Ўзбекистон Республикасида асосий мавқега эга. Қишлоқ жойларда мамлакат аҳолисининг 62 фоизи яшайди, миллий иқтисодиётимизнинг анъанавий негизи бўлган қишлоқ хўжалиги ҳам бу жойларнинг бош йўналишидир. Худди ана шу объектив вазиятни эътиборга олиб, республикаимиз раҳбарияти қишлоқ жойларга устувор аҳамият бермоқда. Дарҳақиқат, қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни амалга оширмай туриб, қишлоқ халқи турмуш шароитини яхшиламасдан туб (стратегик) мақсадларга эришиш мушкул. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларини жорий этиш, мулкчиликнинг турли қатламларини вужудга келтириш, бу жойларга саноатни олиб кириш, аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқлари ва социал инфраструктуранинг ривожлантириш, меҳнат ресурсларини тармоқлараро қайта тақсимлаш ва улардан самарали фойдаланиш каби масалалар давлат аҳамиятига молик бўлган муаммолардир. Бинобарин, қишлоқ жойларни географик ўрганишда уларнинг ана шу хусусиятларига эътибор бериш талаб этилади.

Бундай жойларнинг агрогеографик функцияси ва уларни ўрга-



ниш ҳақида аввалроқ сўз юритилган эди. Шу билан бирга уларнинг саноатини ўрганиш ҳам муҳимдир. Қишлоқ саноатини ривожлантириш кўпгина мамлакатлар миллий иқтисодиётининг шаклланишида (Хитой, Туркия, Болтиқбўйи республикалари, Венгрия, Голландия, Исроил ва ҳ. к.) катта рол ўйнайди. Бизнинг шароитимизда ҳам қишлоқ жойлар агросаноат мажмуасига кирувчи қайта ишлаш саноатини ривожлантириш имкониятига эга. Масалан, бу жойларда бевосита хом ашё базасига пахта тозалаш, консерва, вино, ёғ экстракция заводларини қуриш мақсадга мувофиқдир. Агар пахта тозалаш заводи ва у билан боғлиқ бўлган ёғ олувчи корхоналарни ўзаро яқин жойда ўрнаштирилса, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуасининг оддий шакли вужудга келади ва у катта иқтисодий самара беради.

Агросаноат географиясини ўрганишда, энг аввало, унинг хом ашё захираларига аҳамият бермоқ зарур. Шу билан бирга, бу жойларда тоғ-қон ва қурилиш материаллари саноати ҳам кўриб чиқилади. Ушбу корхоналарнинг жойланиши ва ривожланиши, албатта, экологик масалалар билан уйғунлаштирилган ҳолда таҳлил қилиниши лозим. Зеро, қишлоқ жойларнинг экологик ҳолати қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган химикатлар, ер ости сувларининг кўтарилиши ва ерларнинг шўрланиши билангина эмас, балки шаҳар чиқиндиларини қўмиш ёки ташлаш билан ҳам ёмонлашиб бормоқда. Шу боис қишлоқлар экологиясини ўрганиш долзарб мавзулардандир.

Қишлоқ инфраструктураси — транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш шароитлари, аҳолига хизмат кўрсатиш объектлари географик тадқиқотнинг муҳим йўналишларидир. Уларни ўрганишда асосий эътибор ҳудудий жиҳатларга, комплекс таҳлил қилинишига қаратилиши, тадқиқот натижалари карта ва график, статистик жадвалларда кўрсатилиши керак.

Ўзбекистон учун қишлоқ демографияси ва демогеографиясини ўрганиш ҳам тадқиқот объекти сифатида долзарбдир. Бундай ўрганишнинг предмети бўлиб қишлоқ аҳолисининг ўсиши, жойланиши, табиий ва механик ҳаракати, меҳнат ресурслари ва уларнинг ҳудудий таркиби хизмат қилади. Аҳоли тугилиши, табиий кўпайишидаги ҳудудий тафовутлар, аҳоли зичлигининг сабаблари очиб берилиши географик ёндошувни талаб қилади. Бироқ, географик тадқиқотларда умуман аҳоли эмас, балки уни ҳудудий ташкил этиш шакллари-турли йирикликдаги қишлоқлар, уларнинг хўжалик типлари, сони, жойланиши кўпроқ маънога эга. Шунинг учун қишлоқларнинг тўри ва тизими, зичлиги, улар ўртасидаги ўртача масофа каби масалалар кўриб чиқилиши керак. Қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари географиясининг асосий қонуниятлари эса уларнинг шу жой хўжалик йўналиши билан алоқадорлигини ҳисобга олган ҳолда аниқланади. Масалан, суғорма деҳқончилик районларда (воҳа ва

водийларда) қишлоқлар, одатда, анча йирик ва зич жойлашган. Шаҳар атрофидаги қишлоқлар ҳам ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уларнинг ривожланиши ҳудуднинг ички туманларидаги манзилгоҳлардан сезиларли даражада фарқ қилади. Бундай қишлоқлар тизимини ўрганишда уларнинг шаҳар ва йўлларга нисбатан халқа симон жойлашуви, аҳоли бандлиги ва унинг тебранма миграцияси, марказдан узоқлашган сари қишлоқлар аҳолийдиги — катталигининг ўзгариб боришига ўхшаш масалалар ечиб берилади.

Вилоят ёки маъмурий туманлар қишлоқлари фақат сон жиҳатдан, «номсиз» ўрганилиши етарли эмас. Шу боис йирик масштабни тадқиқот ўтказилиши, алоҳида қишлоқлар атрофлича кўриб чиқилиши лозим. Бир вақтлар (олтмишинчи йилларда) ҳудди шундай тадқиқот С. А. Ковалёв, Р. Валиева ва Э. Тошбековлар томонидан Самарқанч ва Бухоро вилоятларида бевосита кузатув, экспедиция асосида ўтказилган эди. Ўйлаймизки, шу тартибдаги изланишларни олиб бориш ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Бунда қишлоқлар топонимикаси, микрогеографияси, географик ўрни, меҳнат ресурслари ва ижтимоий инфраструктураси ўрганилиб чиқади. Ана шундай туманлар қишлоқларини рўйхатдан ўтказиш (инвентаризация қилиш), бу жойларда ижтимоий-иқтисодий тадбирларни амалга ошириш, қўшма ва кичик корхоналарни қуришнинг зарур шартидир.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалар географиясини ўрганиш ҳам қишлоқ жойларда қулай ва айтиш мумкин долзарбдир. Сабаби — биринчидан, қишлоқларда бундай тармоқларни ташкил этиш шаҳар муҳитига нисбатан анча ҳудудийроқдир; иккинчидан, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг аҳоли шаҳар жойларга кўра қишлоқларда ночорроқ даражада. Ана шу объектив ҳолатлар қишлоқ жойларда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалар географиясини ўрганишни муҳим қилиб қўяди.

Шу билан бирга, қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатиш ва ушбу эҳтиёжларга бўлган талабни қишлоқ жойларнинг ўзида қондириш орасида жиддий фарқ мавжуд. Табиийки, қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатишнинг ноёб ва танқис шакллари, унинг юқори босқичлари туман, вилоят ва ҳатто мамлакат марказида амалга оширилади. Шу жиҳатдан ҳудуднинг ҳар хил даражадаги шаҳарлар — марказий ўринлар билан таъминланганлиги, уларнинг қишлоқ аҳолиси қатнови учун қулайлиги, йўл шароитлари катта аҳамият касб этади. Айтиш мумкин қишлоқ аҳолисининг барчаси учун зарур бўлган кундалик эҳтиёжлар мумкин қадар улар яшайдиган жойларнинг ўзида қондирилиши мақсадга мувофиқдир. Бу эса қишлоқ жойларда аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқларининг тури, таркиби ва тизимига боғлиқ.

Моҳиятан аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари кишиларнинг социал эҳтиёжини қондирса-да, улар аслида социал-иқтисодий жабҳа ҳисобланади. Чунки мазкур соҳалар негизда иқтисодий муноса-



батлар, иқтисодий объектлар ётади. Шунинг учун бундай тармоқларни ўрганиш иқтисодий географиянинг том маънодаги ижтимоий географияга айланишида асосий кўприк ёки йўналиш бўлиб хизмат қилади. Бироқ, бу ҳақиқий социал (тор маънодаги ижтимоий) география эмас; социал географияга, энг аввало, кишилар ёки аниқроғи-шахснинг шаклланиши ва ривожланиши, урф-одати, яшаш шароити ва тарзи, эътиқодлари билан алоқадор ҳудудий масалалар тааллуқлидир.

Аҳолига хизмат кўрсатиш (сервис) соҳалари турлича: улар савдо, коммунал, маданий-маиший, тиббий, маориф, молли ва бошқа шаклларда бўлади. Аммо бу ерда юқоридаги соҳаларни алоҳида халқ хўжалик тармоғи сифатида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, савдо хўжаликнинг муҳим тармоғи бўлиб, у ўзининг жойланиш хусусиятларига эга. Савдо географиясида асосий масала аҳолига савдо хизматини кўрсатиш билан бирга ушбу тармоқнинг иқтисодиёти ҳам назарда тутилади. Шунинг учун савдо географияси ушбу тармоқ шахобчаларининг сони, майдони, жойланиши, тури каби жиҳатларни ўрганади. Аҳолига савдо хизматини кўрсатиш географиясида эса, юқоридагилардан ташқари, уларнинг аҳоли жойлашуви, унинг демографик таркибига мос келиши, қатнов учун қулайлигига урғу берилади. Демак, биринчисида савдо тармоқ нуқтан назардан қаралса, иккинчисида асосий мезон аҳоли ва унинг харид эҳтиёжлари ҳисобланади.

Шундай қилиб, савдо мисолида биз унинг турли томонларини кўрамиз: савдо-халқ хўжалик тармоғи (тармоқ тизими), савдо шахобчаларининг географияси (ҳудудий тизим, социал-иқтисодий география), аҳолига савдо хизматини кўрсатиш-тармоқ тизими, аҳолига савдо хизмат кўрсатиш объектининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Шу боис, уни атрофлича ўрганиш ва тадқиқот мақсадидан келиб чиққан ҳолда аниқ таҳлил этиш талаб этилади.

Тиббиёт географияси ва аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш географияси ўртасида ҳам шунга ўхшаш ҳолатни кузатиш мумкин. Аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш географияси ушбу тармоққа тегишли муассасаларнинг (касалхона, шифохона, дорихона ва ҳ. к.) ҳудудий таркиби ва тизими, аҳоли географиясига нисбатан жойлашувини, уларнинг етарли ва қулайлик даражасини назарда тутди. Тиббиёт географиясининг предмети эса касалликларнинг турли мамлакат ёки районларда тарқалиш сабаб ва қонуниятларини аниқлашдан иборатдир<sup>1</sup>.

Айни пайтда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари билан социал инфраструктура ўртасида ҳам маълум фарқлар мавжуд. Бу ерда биринчиси-тармоқ, бинобарин, у моддий ёки маънавий бойлик яратди, иккинчиси эса тармоқ эмас, балки ушбу тармоқнинг фаолият

<sup>1</sup> Тиббиёт географияси кенг маънода касалликлар географияси (позогеография) ва саломатлик географиясини ўз ичига олади.

кўрсатиши учун зарур бўлган шарт-шароитлар мажмундир. Айтайлик, тиббиёт соҳасидаги беморларга хизмат кўрсатиш — бу ижтимоий тармоқ, унга тегишли муассасаларнинг замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозланганлиги, тозаллиги, дам олиш ва муолажа хоналарининг мавжудлиги каби шароитлар ушбу соҳанинг инфраструктурасидир.

Аҳолига хизмат кўрсатиш географиясининг методологик асоси аҳоли географияси ҳисобланади. Шунинг учун уларнинг ҳар иккиси ҳам мазмунан социал-иқтисодий географияга мувофиқ келади ва у ижтимоий география тизимидаги ўрта, боғловчи (иқтисодий география билан социал география ўртасидаги «кўприк») вазифасини ўтайди.

Мазкур сервис соҳалари географиясини ўрганишда аҳоли сони, унинг жойланиши, табиий ва миграция ҳаракати, демографик таркиби ҳал этувчи аҳамиятга эга. Бундан ташқари, аҳоли манзилгоҳлари ва транспорт инфраструктурасининг ривожланганлиги, қишлоқ ва шаҳарларнинг ўзаро жойлашуви, зичлиги ҳам инobatга олиниши керак.

Аҳолига хизмат кўрсатиш географияси статистика маълумотлар асосида ўрганилади. Чунончи, бу соҳа учун аҳолининг даромади ва харажати (жон бошига), ҳар 100 минг кишига тўғри келадиган, касалликлар сони, ногиронлик, туғилиш, ўлиш ва табиий кўпайиш, касалхона ўринлари ва амбулатор-поликлиника ҳамда мактабгача бўлган болалар муассасалари билан таъминланганлиги, савдо шаҳобчаларининг майдони, савдо-сотиқ кўрсаткичлари ва бошқалар таҳлил этилади.

Аммо, статистик маълумотлар таҳлили ҳамма вақт ҳам реал ҳолатни акс эттирмайди. Шунинг учун қўшимча равишда махсус социал-демографик тадқиқотлар (анкета сўровлар) ўтказиш зарар қилмайди. Масалан, аҳолини тиббиёт соҳаларига бўлган эҳтиёжларини қондирилганлик даражаси, муассасаларнинг етарли ёки етарли эмаслиги, қулайлиги ва бошқа масалаларни шу усул асосида бевосита ўрганиш мумкин.

Аҳолига маориф хизматини кўрсатиш, мактаблар географиясини ўрганиш ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Бу хусусиятлар, энг аввало, мактаб-таълим тизимини аҳолининг барча қисмига эмас, балки фақат мактаб ёшидаги болалар учун тааллуқлигидан келиб чиқади.

Мактаблар географиясида аҳоли ва, айниқса, аҳоли пунктларининг жойланиши, катта-кичиклиги, уларнинг зичлиги муҳим аҳамиятга эга. Гап шундаки, қишлоқларнинг аҳолилик (катта — кичиклик) даражасига қараб турли босқич ва йўналишлардаги мактаблар жойлаштирилади, баъзи ҳолларда мактаблар «агломерация» шаклида, яъни ўзининг филиаллари билан уюштирилади. Бун-



да-коллеж ёки академик лицей марказий ва транспорт жиҳатидан қулайроқ жойлашган қишлоқда, тўққиз йиллик ва бошланғич синфлар эса унга яқин бўлган кичикроқ қишлоқ ва қўрғончаларда ўрнаштирилади.

Таълим тизимининг янги Миллий дастурига мувофиқ тўққиз йиллик мактаблар ва кейинги босқичдаги ўқув юртлари — академик лицей ва коллежларни ҳудудий ташкил этиш ана шундай шароитларни, аҳоли манзилгоҳлари географиясини инобатга олган ҳолда амалга оширилади.

Мактабларни ҳам бошқа объектлар каби табақалаш (классификациялаш), алоҳида типларга ва ўқитиладиган тилига қараб гуруҳлаш мумкин. Шунингдек, туман ёки вилоятдаги умумтаълим мактабларининг ўртача катталиги, ҳар бир қишлоқ кенгаши ва аҳолида қишлоқларга тўғри келадиган мактаблар сони аниқланади. Бу ўринда таъкидлаш лозимки, мактабларнинг ҳаддан ташқари йириклашуви талабаларнинг бориб-келиши, таълим-тарбия ишларида ноқулайликлар туғдиради.

Айни вақтда мактабларни ҳудудий ташкил этишга ҳам жиддий эътибор қаратиш керак. Шу нуқтани назардан мактабларнинг катта магистрал йўл ёқаларида, юқумли ёки асаб касалликларини даволовчи беморхоналар, чорва фермалари, шовқин чиқарувчи жойларда ўрнаштириш нодурустдир. Демак, бу ерда кенг миқёсли географик фикрлаш зарур.

Савдо, тиббиёт ва маориф муассасаларини ҳам ҳудудий мажмуа шаклида ташкил этиш мумкин. Масалан, савдо тизимида маълум бир жойда турли хил дўконларни жойлаштириш, тиббиётда шифохона, касалхона, дорихона ва бошқа муассасаларни ёки маориф соҳасида мактаблар билан мактаб ёшигача бўлган болалар богчаси ва яслиларни уйғунлаштирган ҳолда ҳудудий ташкил қилиш анча қулайликларга эга. Бундай бирикмалар ҳудудий ноишлаб чиқариш мажмуаларидир. Худди шундай, маънавий хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳудудий тизимлари (мажмуалари) шакллантирилади. Уларни биз йирик қишлоқлар марказида, шаҳарларнинг турли даҳа ва мавзеларида учратамиз. Чунончи, совуғчи, радио, телевизор ва бошқа рўзгор буюмларни, оёқ кийимларни таъмирлаш устaxonалари, кийимлар ательеси, кимёвий тозалаш хоналари, суратхона ва сартарошхона кабиларни шаҳар ёки қишлоқларнинг маълум бир нуқтасида ташкил этилиши ана шундай ҳудудий (маҳаллий) ноишлаб чиқариш мажмуаларига яққол мисол бўла олади.

Бозор иқтисодиёти мўносабатларига ўттиш даврида аҳолига хизмат кўрсатиш корхоналарини жойлаштириш ва ривожлантириш

да маълум ўзгаришлар бўлиши аёнидир. Аммо, бундай муассасаларни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш имкониятлари барча соҳаларда бир хил эмас. Масалан, савдо тизимида бу жараён, яъни мулк эгасини ўзгартириш кенгроқ ва жадалроқ кечади; маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини хусусийлаштириш ҳам нисбатан осонроқ. Аynи пайтда тиббиёт ва маориф соҳаларида нодавлат секторини ривожлантириш анча қийин. Бу борада тиббиёт тизимидаги дорихона, тиш даволаш ва диагностика (ташхисхона) муассасаларини хусусийлаштириш мумкин, лекин даволаш соҳаси қисман давлат қарамоғида бўлмоғи керак. Худди шундай маориф соҳасида ҳам шахсий мактаб ёки боғчани очиш кам учрайдиган ҳолдир.

Ҳозирги вақтда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш ва бошқариш масъулияти тўла-тўқис маҳаллий ташкилотларга — туман ҳокимлари ва маҳалла комитетларига юкланади. Бу бежиз эмас, албатта. Сабаби — ушбу соҳанинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, кундалик ва барчага тегишли эҳтиёжларни марказлаштирган ҳолда бошқариш ғайри табиийдир. Дарҳақиқат, аҳолининг даволаниши, кундалик харид молларини сотиб олиши, маиший эҳтиёжларини қондириш аксарият ҳолларда унинг яшаш жойининг ўзида амалга оширилади. Бинобарин, бундай муассасаларнинг таъсир доираси, хизмат кўрсатиш радиуси ҳам унча катта эмас. Масалан, мактаблар ўртасидаги масофа қишлоқ жойларда тахминан 4—5 км.дан ошмаслиги керак, дорихона, магазинлар (дўконлар) ёки сартарошхоналар эса янада зичроқ, яқинроқ жойлашади. Фақат хизмат кўрсатишнинг юқори босқичлари, кам тарқалган ва ўта хавфли касалликларни даволовчи беморхоналар, диагностика марказлари, ихтисослашган савдо дўконлари, ўрта махсус (академик лицей ва коллежлар) ва олий ўқув юртлари аҳоли жойлашув тизимининг юқори поғоналаридан ўрин олади. Шу билан бирга ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш шаронтида хусусий дўкон ва сартарошхона, автомобилларга турли хизмат кўрсатиш пунктларини жойлаштириш ниҳоятда эркин тус олмоқда. Шу боис, уларни ҳудудий ташкил этиш бирор-бир қонуниятга қатъиян риоя қилмайди ва баъзан тартибсиз амалга оширилади. Пировард натижада уларнинг «яшовчанлигини» талаб ва таклиф, эркин рақобат белгилайди.

Аҳоли жойлашувини ҳудудий ташкил этишда В. Кристаллернинг «марказий ўринлар» ғоясини амалда қўллаш маълум аҳамиятга эга. Унинг бу соҳадаги модели асалирининг инисимон олтибурчаклар мажмуасидан иборат. Бунда аҳоли манзилгоҳлари ўзларининг катта-кичиклигига қараб турли ҳудудий хизмат кўрсатиш таъсир доирасига, радиусига эга бўлади. Ушбу марказлар бир-бирини тўлдирувчи, иерархия (иеронасимон) шаклида ташкил эти-



лади. Шунинг учун бу ғояни «марказий ўринлар» (ёки «теория центральных мест») деб юритилади.

Тўғри, аҳолига хизмат кўрсатиш муассасаларини бундай шаклда ҳудудий ташкил этиш биров мавҳумроқ туюлади. Чиндан ҳам бу ғоянинг амалга тадбиқ қилиниши ҳудуднинг аҳоли жойлашуви учун айнан бир хил қулайликка эга бўлишини, транспорт йўлларининг текис ривожланганлиги ҳамда туман маркази ва шаҳарларни поғонасимон тартибда мавжудлигини талаб этади-ки, бундай шароитлар реал воқеликда камдан-кам ҳолларда учрайди.

Бироқ, В. Кристаллларнинг ушбу ғояси маълум камчиликларга эга бўлсада, амалиётда шунга яқин ёки шу тамойил асосида хизмат кўрсатиш шахобчаларини ташкил қилишга уриниш мақсадга мувофиқдир. Бунда юқорига борган сари аҳоли эҳтиёжларининг қондирилиш кўлами кенгайиб боради ва энг юқори босқичларда хизмат кўрсатишнинг ноёб шакллари жойлаштирилади. Бу муассасалар район ҳосил қилувчи аҳамиятга эга бўлади, қолган пастки поғоналардаги (қатламлардаги) хизмат кўрсатиш корхоналари эса маҳаллий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган бўлади.

Шундай қилиб, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географиясини ўрганиш ҳам долзарб йўналишлардан ҳисобланади. Ушбу соҳанинг ривожланиши турли мақсадларни кўзлайди: аҳолининг яшаш даражаси ва шароити яхшиланади, кишиларнинг вақти тежалади, меҳнат ресурсларидан тўлароқ ва самарали фойдаланишга имконият яратилади. Қолаверса, қишлоқ ва шаҳар жойларда аҳолига хизмат кўрсатишнинг замонавий тизимини, сервис соҳасини ва унинг моддий асоси-ижтимоий инфраструктура шахобчаларини ташкил этиш катта иқтисодий натижаларга замин ясайди. Бунга илғор мамлакатлар тажрибаси яққол мисол бўла олади. Айнан шунинг учун республикамиз раҳбарияти мазкур соҳанининг аҳволи ва уни тубдан яхшилашга жиддий эътибор бермоқда. Географлар эса кўзда тутилган чора-тадбирларни амалга оширилишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшишлари лозим.

### 3.6. СОЦИАЛ ГЕОГРАФИЯГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАР

Биз юқорида аҳоли, унинг ишлаб чиқариш (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт) ва ноишлаб чиқариш (аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари) географиясига доир тадқиқот усул ва услубий кўрсатмаларга қисқача тўхтаб ўтдик. Бу мураккаб тизимнинг марказида аҳоли — ишлаб чиқаришнинг субъекти, эгаси сифатида ўрин олганлиги туфайли уни бир сўз билан ижтимоий география деб юритишимиз мумкин.

Бироқ, тўла маънодаги ижтимоий география учун бунинг ўзи етарли эмас. Сабаби — бу ерда аҳоли (кишилар мажмуаси) кўп-

роқ ишчи кучи ва истеъмолчи маъносида қаралди, холос. Ваҳданики, мазкур тизимда Инсоннинг ўзи, унинг маънавий ҳаёти, дунёси, одам ва олам бирлиги унутилди: аҳолининг ташқи фаолияти кўрилди-ю, аммо муайян шахс ёки кишиларнинг ички, тафаккур дунёси ва унинг атроф-муҳит билан муносабатлари эса четлаб ўтилди.

Инсон ўз ҳаёти давомида яшаш муҳити билан доимо алоқадорликда бўлади ва айни пайтда у бу муҳитни турли географик шароитларда ўзига хос ҳис ва тасаввур қилади. Бинобарин, кишиларнинг бу ҳиссиёти, ҳудуд (муҳит) образи, шакли ва унинг тасаввурли маълум географик тафовутларга, фарқларга эга. Модомики, кишиларнинг миллий анъаналари, расм-русмлари, тўй ва маъракалари, кийинишлари ва овқатланишлари, шеваси, овоз ва ҳаракатчанлиги, бўй-басти ва ташқи қиёфаси, ҳатто фамилияси ва исми-шарифи (дарвоқе, фамилиялар географияси тўғрисида китоб ҳам чиққан) турли жойларда бир хил эмас экан, ҳудудий фарқлар бор экан, демак, бу ерда география, шубҳасиз, мавжуддир.

Аммо, бундай йўналишлар биз учун ниҳоятда кам учрайдиган, ноанъанавий ва бироз кулгили туюлиши мумкин. Чунки, шу пайтгача география, иқтисодий география бу масалалар билан мулоқ қизиқмаган ва фақат иқтисодлигича қолаверган. Ривожланган мамлакатларнинг география фанида эса иқтисодий масалалар билан бир қаторда, балким, ундан ҳам устунироқ ва устуворроқ даражада инсон ҳаёти билан боғлиқ ёки аниқ маънодаги социал муаммолар ҳам ўрганилиб келинади. Ушбу масалаларнинг географийлиги, авваламбор, уларнинг турли жойларда айнан бир хил эмаслиги ўша жойнинг табиий шароити (иқлими, рельефи, суви ва ҳ. к.) ва географик ўрни, аҳолининг зичлиги, шаҳарлар ва урбанизация жараёни, хўжалик ихтисослашуви ва бошқа омилларнинг кишилар ҳаёт тарзига таъсир кўрсатишида намоён бўлади.

Бевосита инсон ҳаёти билан боғлиқ масалаларнинг ҳудудий жиҳатларини, унинг ўзи яшаб турган муҳити билан муносабатини ўрганувчи фан социал географиядир. Бироқ, бу ерда уни ижтимоий география эмас, балки социал география деб юритиш тўғрироқ. Сабаби — ушбу тушунчалар ўртасида лугавий фарқ мавжуд; социал географиянинг икки-кенг ва тор маъноси бор: тор маънодаги социал география — бу ўзбек тилида ҳам социал географиядир, кенг маънода эса у ижтимоий географияга мувофиқ ва мос келади. Бинобарин, ижтимоий география ўз қамровига социал географияни ҳам олади. Шу сабабдан «социал» тушунчаси ўзбек тилида ҳамма вақт «ижтимоий»ни тўлатукис англатмайди. Чунки, социология фани жамиятшунослик шаклида қабул қилинмаган, бунинг учун рус тилида алоҳида «об-



шествоведение» бор; ёки жамоатчилик асосида олиб бориладиган вазифалар (ҳайдовчининг назоратчилиги, кичик ташкилотлардаги касаба уюшмаларининг раиси ва ҳ. к.) рус тилида «на социальной основе» деб юритилмаслиги ҳаммага аён. Бундан ташқари, жамоат ва жамоа, ижтимоий сўзлари ҳам бир хил маънони билдирмайди.

Социал география ўз навбатида психология (руҳшунослик), тиббиёт, социология, ҳуқуқшунослик фанлари билан чамбарчас алоқадор. Аниқроғи — у ана шу фанларнинг ҳудудий жиҳатлари билан иш тутади. Шунингдек, социал география экологик психология, социал психология, инсон экологияси, социал экология, дин, ҳуқуқ атвор («поведение») географияси ва бошқалар билан туташ бўлган муаммоларни ҳам ўрганади.

Табииyki, кишиларнинг юриш-туриши, феъл-у авори, яшаш тарзи шаҳар ва қишлоқларда, тоғ ва текисликларда, денгиз (океан) бўйида ва қуруқликнинг ички қисмида, воҳа ва чўлларда бир хил эмас. Демак, бу ерда маълум даражада биз географик омилар таъсирини кўриб турибмиз. Масалан, тоғ халқи ниҳоятда мўлжалли (мерган), ихчам ва ҳаракатчан, ер қадрини чуқур билувчи кишилардир. Одатда, тоғ, аҳоли зич жойлашган воҳа ва водийларда, шаҳарларда одамлар тез юришга, сухандон, оҳиста гапиришга, ўта ҳисоб-китобли ва ўлчамли бўлишга ўрганишган; улар муҳитни ва вақтни бошқачароқ ҳис қилишади ва баҳолашади. Бундай шароитда аниқ фанлар, жумладан, иқтисод фанининг ривожланишига катта эҳтиёж туғилади. Бежиз эмаски, қадимда геометрия, алгебра фанлари сугориладиган деҳқончилик районларда — Миср ва Хоразм каби воҳаларда вужудга келган; Германияда бошқа фанларга кўра кўпроқ статистика, айниқса, ҳудудий иқтисод катта аъёналарга эгаллиги ҳам кўп жиҳатдан унинг социал-географик шароитларига боғлиқ. Айни вақтда чўл, дашт халқлари, қишлоқ аҳолисининг яшаш тарзи ўзгача, чуқки уларнинг географик яшаш шароити бошқачароқдир. Шунга ўхшаш географик (социал) муҳит ҳўжалик ва фанининг ўзига хос тармоқларини ривожлантиришга сабаб бўлади.

Ўз навбатида шаҳар ва қишлоқлар ҳам бир-биридан фарқ қилишади. Чунончи, узоқ масофаларда, ҳудуднинг ички қисмларида яшовчилар учун туман маркази ҳам шаҳардир. Тошкент даражасидан эса улар оддий катта қишлоқ, холос.

Шаҳарнинг ҳаёт тарзи ўзгарувчан бўлади, шаҳарликлар ҳар қандай янгиликни (у яхши ҳам, салбий ҳам бўлиши мумкин) тез қабул қилади ва шу билан бирга уни осон унутади. Қишлоқлар эса бундай ўзгаришларни аста-секин ва қийинчилик билан сингдиради, лекин кейин уларни кўп вақт давомида сақлаб қолади; эс-

килик, миллий урф-одат, анъаналар, тил ва дин каби ижтимоий масалалар бу жойларда сақланувчан, барқарор бўлади. Демак, қишлоқларнинг менталитет «сигими» катта ва улар бамисоли Ер юзида иқлимнинг (шамол, ёғин-сочин ва ҳ. к.) шаклланишида дунё океани ва қуруқликнинг таъсири турлича бўлгани каби бу ерда ҳам тахминан шунақа вазият кузатилади. Маълумки, гидросферанинг иссиқлиқ қабул қилиш қобилияти ёки сигими қуруқликдан кўра икки баробар юқори ва шунга мос равишда иқлим ҳосил қилувчи роли ҳам катта. Бинобарин, айтиш мумкинки, бизнинг шаронтимизда қишлоқларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳолати ва ривожланишига таъсири сезиларли даражада юқори. Аммо қишлоқлар ҳам бир хил эмас, катта йўл ёки шаҳар биқинидаги қишлоқ билан чекка ва олис ўлкаларда жойлашган қишлоқлар тубдан фарқ қилади.

Эҳтимол, Сурхондарёнинг ичкарисиди — Ҳисор тоғ водийларида жойлашган Бойсунда миллий фолклор ансамбли машҳурлигининг боиси ҳам маълум даражада унинг географик ўрнига боғлиқдир (агар Бойсун магистрал йўл ёки йирик марказ яқинида бўлганда, балким бу ерда кўпроқ европача эстрада бўлар эдими?). Худди шунга ўхшаш яна бир мисол: баъзи бир маълумотларга қараганда, Зарафшон дарёсининг юқори қисмида жойлашган қишлоқда ҳанузгача қадимий суғд тили сақланиб қолган эмиш. Энди эса унинг яқинидан катта йўл қуриш мўлжалланган. Савол туғилади: бундай географик шаронтда қишлоқнинг тарихий анъаналари сақланиб қоладимикан ёки Ғузор—Бойсун—Қумқўрғон темир йўли ишга туширилиши билан Бойсунда этнографик халқ ижодий миллий гуруҳи ҳозирги кундагидек қолармикан? Табиийки, бу жойларнинг географик ўрнини ўзгариши сабабли уларнинг азалий ва абадий анъаналари, қадриятлари ҳам бироз бўлсада ўзгача тус олади.

Қадимда европалик олимлар инсон — ер юзининг маҳсули, ҳудуд ойнаси, акси деб баҳолаганлар (Семпл, К. Риттер ва бошқалар). Бу, эҳтимол, маълум даражада тўғридир. Чунки кишиларнинг шахс сифатида шаклланишида улар яшаб турган ҳудуднинг — ер, сув, тупроқ ва иқлимнинг таъсирини батамом инкор этиб бўлмайди.

Худди шундай, кишиларнинг андижонлик, қўқонлик, бухоролик деганда ҳам катта ва чуқур маъно бор. Бу фақат уларнинг ўша жойдан эканлигини билдирмайди. Аксинча, бу тушунчалар шу кишиларда ўша жойларга хос ва мос бўлган урф-одатлар, анъаналар, сўзлаш шевалари мужассамланганлигини ҳам англатади.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалар асосида географик детерминизм ётади. Бу объектив ҳолатни инкор этиш ҳам, барча воқеаларни тўла-тўқис у билан изоҳлаш ҳам нодурустдир. Қолаверса, детерминизм фақат географияга тааллуқли эмас, у тарихий, демографик, биологик ва бошқа кўринишда ҳам мавжуд бўлиб, моҳиятан ҳо-



диса ва воқеалар ўртасида алоқадорликни, сабаб ва оқибат ориентидаги муносабатни билдиради. Шу нуқтаи назарда детерминистик ёндашувни билим жараёнининг муайян ва муҳим тамойили сифатида эътироф этиш мумкин (Солиев, 1995).

Шундай қилиб, социал географиянинг социология ва психология билан алоқадорлиги инсоннинг унинг атрофи, яшаш муҳити билан боғлиқ масалаларни тадқиқ қилишда ўз ифодасини топади. Лекин бу алоқадорлик, таъсир бир томонлама эмас, зеро, ҳар қандай таъсир унга муқобил, акс таъсир ҳам демакдир. Бинобарин, ташқи географик муҳит инсон яшаш тарзига таъсир қилиши билан бир қаторда инсоннинг ўзи ҳам ташқи муҳитга таъсир кўрсатадики, биз буни экология фанидан яхши биламиз. Боз устига, ҳозирги кунда акс таъсир кучаймоқда. Машҳур француз океаншуноси Жак Кусто айтганидек: «Илгари одамлар табиатдан қўрққан бўлсалар, энди табиат инсондан қўрқади».

Яна шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, географик муҳит, энг аввало, кишиларнинг яшаш шароити ва тарзига таъсир кўрсатади. Аммо яшаш даражаси, мамлакатлар ишлаб чиқариш кучларининг ривожланганлиги, кишиларнинг онги эса фақат бунга боғлиқ эмас. Ана шундай қарашгина географик детерминизмга тўғри, адолатли ва ҳаққоний муносабатни билдиради.

География билан социология (социогеография) ва психология (геопсихология ёки психогеография) қиррасида бажариладиган илмий ишлар мавзуси ҳам ҳар хил. Масалан, бу борада турли географик шароитда яшовчи кишиларнинг хулқ-атвори, шаҳар ва қишлоқ халқининг ҳаёт тарзини ўрганиш мумкин. Айниқса, ҳозирги урбанизация жараёнининг таъсирида «шаҳарчасига» яшаш тарзининг турли хил марказлардаги ҳолати ва унинг қишлоқ жойларга сингиб бориши, қишлоқ урбанизацияси ҳам социогеографик тадқиқотлар доирасига киради.

Табиийки бундай илмий ишларни бажаришда фақат статистик усулга асосланиш kifoya қилмайди. Чунки статистик рақамлар остида аниқ шахслар бирлиги, уларнинг хусусий (индивидуал) эҳтиёж ва қизиқишлари, юриш-туришлари ётади. Шунинг учун социогеографик тадқиқотларда жонли мушоҳада ва кузатув, анкета ва сўхбат каби методлар, бевосита инсонлар билан бўладиган шулоқотлар қатта аҳамиятга эга.

Маълумки, иқтисодий географияда алоҳида дарахт эмас, ўрмон, шахс ёки кишилар эмас, аҳоли инobatга олинади. Сабаби — кишиларнинг, инсоннинг яшаш (социал) муҳити унинг иқтисодий муҳитидан анча тордир. Шундан келиб чиққан ҳолда мазкур ишларнинг объекти сифатида муайян ёш, миллат, касбга мансуб бўлган шахслар мажмуасининг ҳудудий бирлиги хизмат қилади.

География билан этнография қиррасида бажариладиган излашлар ҳам қизиқарли натижалар беради. Афсуски, этнография



фани география билан тарихнинг ўртасида «қаровсиз» қолди; географлар уни бутунлай тарихчиларга топшириб қўйишган. Ваҳоланки, этногеографик тадқиқотлар, айниқса, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда ўз аҳамиятини йўқотганича йўқ. Бундай ишлар авваллари кўпроқ рус олимлари ва ҳарбийлари томонидан Туркистон забот этилгандан сўнг бошқа мақсадларда бажарилган бўлиб, улар халқларнинг урф-одатлари, кийинишлари, таомлари, тўй маросимлари каби маҳаллий миллатлар менталитетини ўрганишга қаратилган эди.

Этногеографик тадқиқотларнинг муҳимлигини Миклухо-Маклай, Л. Н. Гумилев, М. С. Андреев, Б. Х. Кармишева ва бошқалар асарларидан билиш мумкин. Шунингдек, ўзбек халқи этнографияси Х. З. Зиёев, И. Жабборов томонидан ҳам ўрганилган. Географлар эса бундай изланишларни негадир тўхтатиб қўйганлар. Аслида турли миллат ва элат вакилларининг яшаш тарзи, урф-одатлари, анъаналари кўп жиҳатдан географик омилларга, улар яшаб турган жойларнинг табиий ва ижтимоий шароитига боғлиқ. Шу ўринда эътироф этиш мумкинки, халқнинг, миллат ва элатларнинг анъаналари вақт давомида анча яшовчан ва турғундир. Бу эса ушбу масаланинг тарихийлигидан далолат беради. Аммо, бу анъана ёки урф-одатларнинг, кишиларнинг кийиниши, овқатланиши ва бошқа ҳаётий хусусиятлари улар яшаб турган жойга, географик омилларга боғлиқлиги ҳам инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир.

Юқоридаги йўналишлардан фарқ қилиб, тиббиёт, дин, жиноят, рекреация географиялари нисбатан каттароқ ҳудудий объект билан иш тутадилар. Шу сабабли уларнинг географиклиги янада яққолроқ ва аниқроқдир. Масалан, тиббиёт географиясини олайлик: у ҳар хил касалликларнинг турли районларда тарқалиш сабабларини ўрганади. Бу сабаблар, авваламбор, ҳаво, сув тупроқ каби географик омилларга алоқадор. Гиппократнинг машҳур асари (трактати) турли хил касалликларга айнан шу ҳаво, сув ва уларнинг жойлардаги таъсирига бағишланган эди. Демак, бу китоб ўз мазмунига кўра тўла маънодаги тиббиёт географиясидир.

Касалликлар тури дарёларнинг юқори ва қуйи қисми, тоғ ва текисликларда, чўлларда, урбанизациялашган муҳитда ва қишлоқ жойларда турличадир. Улар ер ости ва ер усти сувининг жойлашишига, саноат марказлари ва хўжалик йўналишларига қараб ҳам турланади. Чунончи, аҳоли зич жойлашган воҳларда юқумли касалликларнинг тарқалиш эҳтимоли кўпроқ бўлади. Бу ерда жойнинг географик ўрни, унинг турли хил касалликлар ўчоғига нисбатан тутган мавқеи, эпидемиологик вазияти ҳам катта мазмунга эга.

Тиббиёт географиясини ўрганишда тадқиқотчи тиббиёт соҳаси ва, хусусан, эпидемиология, санитария-гигиена, умумий экология ва инсон экологиясидан, демография, иқлимшунослик ва гидроло-



гиядан бохабар бўлиши керак. Қасалликларнинг ҳудудлар бўйича тарқалиши эса уларнинг умумий ўртача кўрсаткичлардан фарқ қилишига қараб аниқланади. Бунинг учун, аввало, турли касалликларнинг вилоят ёки мамлакат бўйича таркиби кўриб чиқилади. Сўнгра ушбу кўрсаткичлар алоҳида туман ва шаҳарлар доирасида таҳлил этилади ва унинг натижалари, ўртача даражага нисбатан таққосланади, уларнинг кўп ёки камлиги ҳудудлар миқёсида ўрганилади.

Жинойят географиясини ўрганиш ҳам худди ана шундай усулга, ёндошувга асосланади. Маълумки, жиноятларнинг тури ва миқдори жойларнинг аҳолиси, унинг миллий ва ёш таркибига, халқ ҳўжалигида бандлигига, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашув ва муҳассамлашувига боғлиқ. Жумладан, шаҳар жойларда содир бўлаётган жиноятлар сони ва тури қишлоқ жойлардан фарқ қилади, геокриминоген ҳолат бундай аҳоли манзилгоҳларида ўзгача бўлади.

Айтиш мумкинки, жиноят географиясини ўрганиш, умуман олганда, мутлақо янги ёки тасодифан эмас. Масалан, Н. А. Милюков томонидан 1850 йилда яратилган биринчи иқтисодий географик атласга жиноят географияси картаси ҳам киритилган эди. Асримизнинг саксонинчи йилларида эса Грузияда ушбу йўналиш ёки фан бўйича алоҳида докторлик диссертацияси ҳам ёқланган. Уйлаймизки, бундай тадқиқотларнинг Ўзбекистонда ҳам ўтказиш фурсати етди.

Жиноят-қидирув ишларини амалга оширишда криминоген вазиятни ақс эттирувчи тезкор (оператив) карталарни тузиш аҳамиятдан холи эмас. Агар бундай карталарда аҳоли жойланиши, ҳўжалик тармоқлари, аҳоли манзилгоҳларининг демографик ва этнографик кўрсаткичлари ҳақида ахборот берилса, у ҳолда мутахассис тахминан қандай турдаги жиноят қайси жойда бўлиш эҳтимолини олдиндан аниқлаш имкониятига эга бўлади.

Географияда дин ва унинг ҳудудий хусусиятлари, тарқалиши ҳам бизда ўрганилмаган мавзу-йўналишлар сирасига киради. Бунда аҳолининг миллий таркибидан келиб чиқиб, унинг динга (жумладан, ислом динига) бўлган муносабатини географик жиҳатдан таҳлил қилиш мумкин. Мазкур тадқиқотларда масжид ва мадраса, қадамжой ва авлиё жойлар харитага туширилади ва таҳлил этилади. Шубҳасиз, ушбу мақсадда бажарилган илмий ишларнинг маънавий маърифий, тарбиявий аҳамияти ҳам катта бўлади, улар эса миллий анъана, қадриятларимизни мустаҳкамлашга кўмак беради.

Жиноят ва дин географиясига кўра рекреация географияси анча тажрибаларга бой. Бундай ишлар Ўзбекистонда ҳам бажарилган (Чирчиқ, Оҳангарон, Фарғона водийларининг рекреация ресурслари ўрганилган).



Рекреция географияси ҳам мураккаб бўлиб, улар турли фанлар (иқлимшунослик, аҳоли ва тиббиёт географияси, георбанистика, саноат географияси ва ҳ. к.) қиррасида олиб борилади. Бундай тадқиқотларда объектнинг рекреацион ресурслари, унинг сифими, шунингдек, аҳоли сони ва дам олишга бўлган эҳтиёжи аниқланди, гўзал табиий манзаралар, шифобахш сувлар манбаи ва бошқалар атрофлича ўрганилади ва харитага туширилади.

Фан ва илмий-тадқиқот географиясини ҳам социал география тизимига киритиш мумкин. Маълумки, фаннинг у ёки бу йўналишини тарихан шаклланиши ва ривожланиши сезиларли даражада шу жойнинг табиий ва ҳўжалик муҳитига, ижтимоий эҳтиёжларига боғлиқдир. Бунга мисол қилиб Зарафшоннинг қуйи қисмида тиббиёт ёки Хоразмда аниқ фанлар, Самарқандда астрономия ва тарих, Сурхондарёда археология йўналишларининг ривожланганлигини келтирса бўлади. Мазкур фанлар ва жойларнинг географик ўрнини, айтишлик, Бухоро тиббиёт фанини Хоразм алжабри (алгебраси) билан асло алмаштириб, шахмат тилида ифодаласак — «рокировка» қилиб бўлмайди. Худди тарихда шахсларнинг роли, тарихий воқеликларнинг айнан шу даврда содир бўлиши тасодифан бўлмаганидек, уларнинг айнан шу жойда мавжудлиги, географиклиги ҳам асло тасодиф эмас.

Жаҳон миқёсида фан ва маданият географияси янада яққолроқ кўзга ташланади. Баъзи олимлар фикрича (Н. Мечников), жаҳон маданияти, цивилизацияси 3 та йирик сув ҳавзалари билан боғлиқ бўлган. Бу: дарё, яъни қуруқ иқлим шароитидаги дарёларда сугориш деҳқончилигининг ривожланиши, Урта денгиз ва океан цивилизациясидир. Демак, ана шунга хос равишда турли даврларда фан ва маданиятнинг турлича йўналишлари ва марказлари ривож топган. Масалан, Шарқ—Осиё асосан математика, астрономия, тижорат, умумий география фанларининг тарихий шаклланишига катта ҳисса қўшган бўлса, Урта денгиз мамлакатларида санъат, муסיқа, архитектура (айниқса, Франция, Италия, Испания бунга мисол бўла олади) кўпроқ ва зўрроқ ривожланган. Буюк Британияда тижорат, Францияда инсон географияси, Германияда эса иқтисодий географиянинг олдинроқ шаклланганлиги ҳам бежиз бўлмас керак. Шарқ фалсафаси, юнон, араб, хитой тарихчи ва географ олимларнинг Бухоро, Хоразм, Самарқанд, Термиз, Фарғона алломаларининг жаҳон фани ва маданиятига қўшган ҳиссалари ҳам барчага сир эмас.

Фан географияси доирасида мамлакатнинг илмий тадқиқот институтлари, ва ўрта махсус таълим тизимининг ҳудудий ташкил этилишини ўрганиш қизиқарли натижалар беради. Чунончи, муайян йўналишдаги бундай ўқув юртлари ёки илмий тадқиқот институтларининг айнан шу жойда мавжудлиги (Самарқандда архитектура, Бухорода қорақўлчилик, Қаршида ирригация, Навоий ёки



Чирчиқда политехника, Андижонда пахтачиллик ва ҳ. к.) кўп жиҳатдан географик маънога эга. Чунки уларнинг географияси бу жойларнинг табиий, иқтисодий, тарихий ва бошқа хусусиятларидан келиб чиқади. Ана шунга ўхшаш поанъанавий соҳалар ва йўналишларни ўрганиш, ҳудудий илмий тадқиқот мажмуаларининг таҳлил ва таҳлиси этиш ижтимоий географиянинг ривожланишига катта таъсир кўрсатади.

### 3. 7. ГЕОСИЁСИЙ ВА СИЁСИЙ ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАР

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришуви, мамлакатда демократик жамиятни қуриш ва бошқа жиддий ўзгаришлар сиёсий географик тадқиқотларни ҳам долзарб қилиб қўйди. Бундай изланишлар, энг аввало, иқтисодий масалалар билан узвий алоқадорликда олиб борилиши керак. Зеро, ҳар қандай сиёсат, айниқса, «сиёсий сиёсат» иқтисодиётнинг давомидир. Бинобарин, сиёсий география иқтисодий география билан чамбарчас боғлиқ ва улар биргаликда ягона ижтимоий география фани тизимига киради.

Сиёсий география мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятида, дунё сиёсий харитасида тутган ўрни, сиёсий куч ва марказларнинг ҳудудий таркиби, давлат тузуми ва унинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши каби муаммоларни ўрганади. Унинг асосий вазифаси жамият сиёсий ҳаётининг ҳудудий ташкил этилиши (устқурмаси), сиёсий ва маъмурий чегараларнинг шакли ва характери, мамлакатлараро ҳудудий-сиёсий ва ҳарбий уюшмаларнинг вужудга келиши ва ривожланишини тадқиқ қилишдан иборатдир. Чунончи, Европа кенгаши, ЕХХК, Бирлашган араб мамлакатлар лигаси, Бирлашган Африка Иттифоқи, Марказий Осиё давлатлари, Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги, НАТО кабилар сиёсий географиянинг тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Алоҳида мамлакатларнинг халқаро муносабатлари, уларнинг гео-сиёсий ва ички ҳаёти кўп жиҳатдан бундай давлатлар ҳудудининг тарихий шаклланиши, этник ва географик хусусиятларига боғлиқ. Бу борада, айниқса, мамлакат ҳудудининг ягона ва мустақкам гео-сиёсий тизим сифатида яхлитлиги, пойтахт ва бошқа сиёсий марказларнинг жойлашуви катта аҳамиятга эга.

Сиёсий географик тадқиқотларда давлатларнинг ана шундай жиҳатларига ҳам эътибор берилади. Сиёсий география билан бевосита ҳарбий география боғлиқ. Чунки ҳар қандай уруш-юришлар мамлакатлар сиёсатидан келиб чиқади. Сиёсат эса иқтисоднинг давомидир. Фақат камдан-кам ҳолларда урушлар ноиқтисодий мақсадларни кўзлайди (масалан, бошқа халқларни у ёки бу динга мажбуран киритиш). Аксарият шароитда эса мамлакатлараро ҳарбий тўқнашувлар иқтисодий манфаатлар, чегарани ўзгартириш замирида юзага келади.

Ҳарбий география тўғрисидаги махсус фан кўпгина университетларда ўқитилади. Тошкент давлат университетида ҳам бу фан қирқинчи йилларда ўқитилган эди. Ҳарбий географияда фақатгина иқтисодий ва социал география масалалари эмас, балки табиий географик маълумотларга ҳам (иқлим, ер усти тузилиши, гидрография ва ҳ. к.), аҳамият берилади. Шу билан бирга, давлатлар аҳолиси ва шаҳарларнинг жойланиши, қазилма бойликлари ва иқтисодий салоҳияти, асосий марказларнинг геостратегик ҳолати ва бошқалар ўрганилади, йирик масштабли махсус топографик карталардан фойдаланилади.

Ҳарбий қўшинларни жойлаштиришда ўша жойнинг метеорологик хусусиятлари инobatга олинади. Масалан, қуруқ чўл иқлимга ва очиқ мусавффо осмонга эга бўлган АҚШнинг Аризона штатида ушбу мамлакатнинг асосий авиабазалари (ҳаво қўшинлари) жойлаштирилган. Рельефи мураккаб, тепалик ва дўнгликлардан иборат жойларда таъқ ҳаракатлари қийинлашади ва, айни пайтда, бундай шароитда ўзини мудофаа қилиш имкониятлари кенгроқ бўлади ва ҳ. к.

Амир Темур ҳам ўзининг ҳарбий сиёсатида жойнинг — жанг майдонининг табиий географик шароитларига катта эътибор берган. Чунonчи, у жанг майдони сувнинг яқинлиги, жойнинг текис ва кенг бўлиши, қуёш нурунинг тик тушишига ўхшаш табиий омилларни ҳисобга олган ҳолда ҳаракат қилган ва доимо ғалабага эришар экан.

Ҳарбий географияда шаҳарлар ва йирик марказларга, мамлакатнинг бош шаҳри — пойтахтига катта эътибор берилади. Чунки улар ҳар қандай давлатнинг геосиёсий таърих нуқталари, устунлари ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, иккинчи жаҳон урушида немис қўшинларининг Сталинградни эгаллаб олишга жон-жаҳдлари билан уринишлари бежиз эмас эди. Зеро, бу шаҳарнинг геостратегик мавқеи низоҳатда муҳим — у Волга дарёси бўйида, Урта Осиё ва Қозоғистондан келадиган нефт йўлининг кесишган нуқта-сида ўрнашган. Бу эса ҳарбий жиҳатдан катта маънога эга эди. Худди шундай, Белоруссия ёки Смоленскдаги шиддатли жанглари эслатиш мумкин (улар мамлакат пойтахти — Москва йўлида, остоналарида жойлашган).

Таъкидлаш лозимки, илгари сиёсий география бизда бундай нуфуз ва эътиборга эга эмас эди. Сабаби, собиқ Иттифокда бир партиялик ва фақат коммунистик ғоя устун турарди. Шу боис, мамлакатлар сиёсий географиясини ўрганишда, асосан, уларнинг давлат тузуми, пойтахти, етакчи партиялари ва чегаралари тўғрисида қисқа ахборот берилар эди, холос. Ҳозирги кунда эса сиёсий география ва геосиёсатга доир масалалар чуқур ва атрофлича таҳлил қилинмоғи лозим.



Тарихан сиёсий география ва геосиёсат бир-бири билан боғлиқ ҳолда, вужудга келган. Сиёсий географиянинг ватани Германия бўлган, бу тўғрисидаги дастлабки китобни («Сиёсий география») немис олими Ф. Ф. Ратцель 1897 йида нашр эттирган. Айни пайтда, у антропогеография йўналишини ҳам асосчиси бўлган.

Албатта, Ф. Ратцелнинг ушбу ғояси ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. У, авваломбор, ўзининг ватандошлари — И. Кантнинг (1724 — 1804 й.) «Антропологияси», К. Риттер, А. Геттнер ва бошқаларнинг илмий ишларини чуқур ўрганган. Моҳиятан сиёсий географик қарашларнинг илдизи ўта реакцион руҳда тарғиб қилинган детерминизм йўналишига бориб тақалади. Ушбу ғоя ва фикрлар аввалроқ Францияда — асосан Ш. Монтескье (XVII аср) томонидан яратилган. Кейинчалик худди шунга ўхшаш йўналиш — инвайронментализм АҚШда Э. Хентингтон (XX аср) фаолиятида шаклланган ва ривожланган. Бу олим ҳам жамият ривожланишида табиий географик шароит хусусан, иқлим ролини ниҳоятда бўрттириб юборган. Баъзи маълумотларга қараганда, ўзимизнинг ватандошимиз Беруний Европа олимларидан бир неча юз йиллар олдин географик детерминизм маъносидagi фикрларни билдирган ва бу муаммога, умуман олганда, у тўғри ёндашган.

Хўш, географик детерминизм нима? У чиндан ҳам ғайриилмий, ёмон ғоями? Йўқ, албатта. Афсуски, кўпчиликда бу атама дарҳол унга нисбатан салбий хис туғдиради. Аслида эса мутлақо бундай эмас ва бу юксак илмий аҳамиятга эга бўлган географик детерминизмга нисбатан адолатсизлик ва ноҳақ муносабатдир.

Ҳар қандай детерминизм («детё» — белгилаш, аниқлаш) илмий дунёқарашнинг муҳим услуби бўлиб, бунда сабаб-оқибат, ҳодиса ва воқеликлар ўртасидаги алоқадорлик тушунилади. Шу нуқтаи назардан географик детерминизм жамият, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига ва ҳатто кишиларнинг юриш-туришига, кайфияти ва ҳарактерига, яшаш тарзига географик омилларнинг — рельеф, иқлим, географик ўрин ва ҳоказоларнинг таъсирини билдиради. Чиндан ҳам, бу омилларнинг аҳамиятини бутунлай инкор этиб бўлмайди ва улар бизнинг хоҳишимиздан қатъий назар, ҳақиқатда мавжуддир (Солиев, 1995). Йўл қўйилган тарихий ҳатolik шундан иборатки, ушбу омилга, айниқса, географик ўрин ва иқлимга ҳал қилувчи, жамият ва мамлакатлар, шахснинг ривожланишида бирдан-бир асосий куч сифатида қаралган. Натижада географик детерминизм тушунчаси барчада нотўғри хулоса қолдирган. Энди эса унга нисбатан ҳақиқат тикланиши керак.

Демак, географик детерминизм (шунингдек, тарихий детерминизм, демографик детерминизм ва ҳ. к.) бу объектив борлиқдир. Фақат унга тўғри баҳо бериш лозим. Бинобарин, ушбу омилни бўрттириб ҳам (географик фатализм, вулгар географизм) ва ундан батамом воз кечиш ҳам (географик нигелизм) ножоиздир.

Географик детерминизмнинг сиёсий география ва сиёсат билан сингдирилиши, уйғунлашуви геосиёсатни («геополитика») вужудга келтирди. Ушбу йўналишдаги дастлабки «кўприкни» Ф. Ратцель яратди. Унинг айнан детерминистик гояларга асосланган антропо-географияси швед ҳуқуқшунос ва социологи Юхан Челленга биринчи марта «Геополитика» тушунчасини қўллашга сабабчи бўлди. У 1910 йилда «Буюк мамлакатлар» («Великие державы») тўғрисидаги китобини ёзди ва, шуниси муҳимки, ўша пайтлардаёқ Европанинг маркази сифатида Германия талқин қилинганди. У ўзининг бу ва бошқа асарларида давлатнинг ҳам бамисоли одамдек, тирик организмдек яшаши, мамлакат ҳудудининг (яшаш муҳитининг) кенгайиб туриши тўғрисидаги тажовузкор фикрлари ҳақида олдинга сурди.

Қизиғи яна шундаки, ҳозирги кунда ҳам ушбу геосиёсий қараш маълум даражада сақланиб қолмоқда. Масалан, Германия канцлери Г. Коль бир вақтлар «Мен Германияни (Шарқий ва Ғарбий Германияни) бирлаштирдим, Германия эса Европани бирлаштириши керак», деб айтган эди. Бу ўринда эслатиб ўтамиз; биринчи жаҳон уруши ҳам, иккинчи жаҳон уруши ҳам асосан Германиядан чиққан ёки уларга ана шу мамлакат бош сабабчиси бўлган. 1944 йилда геосиёсат тушунчасини америкалик Спикмен «геостратегия» сўзи билан алмаштирадигани, бу моҳиятан ғарбий географик мазмунга эгадир.

Геосиёсатга ҳам ҳозирги кунда тўғрича муносабат бўлиши керак. Бу борада ҳар қандай мустақил мамлакатнинг геосиёсати (ташқи сиёсат) билан фашизм руҳидаги жанговор геосиёсатни аниқ фарқ қилиш зарур. Маълумки, ғарбий ёки фашистик геосиёсатнинг асосчиси немис Карл Хаусхофер бўлган. У 1932 йилда ўзининг «Ғарбий геосиёсат» номли китобини ёзган ва бу асарда муаллиф яшаш муҳити, «миллат поклиги» тўғрисидаги ўта реакцион, тажовузкор фикрларини баён қилган. Кейинчалик бу асар А. Гитлернинг асосий сиёсий гояси ва мақсади сифатида эътироф этилган, Хаусхофер эса генерал унвонини олган ва Германия академиясининг президенти ҳам бўлган.

Шундай қилиб, салбий маънода талқин қилинувчи геосиёсат географик детерминизмнинг бўрттирилган шакли-фатализм, сўнгра антропогеография ва унинг сиёсат билан қўшилиши асосида пайдо бўлди. Мазкур тушунчанинг ана шундай ўзгариши унга нисбатан нотўғри муносабатга олиб келдики, бу борада ҳам узил-кесил аниқлик ва равшанлик талаб қилинади.

Ҳақиқий, бегараз геосиёсат асло мамлакатнинг чегарасига, уни кенгайтиришга алоқадор эмас. Аксинча, ҳар бир мамлакат ўз ҳудудининг дахлсизлигини таъминлаган ва сақлаган ҳолда бошқа суверен давлатлар ҳудудининг ҳам дахлсизлиги ва бутунлигини тан олиши ҳамда ҳурмат қилиши керак. Ана шу нуқтан назардан



республикамиз раҳбариятининг олиб бораётган геосиёсати диққатга сазовордир ва бундай ишларни географлар томонидан ўрганиш катта илмий ва амалий аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси географик жиҳатдан Евросиё ва Урта Осиёнинг қоқ марказида жойлашган. Табиийки, мамлакатнинг бундай сиёсий географик ўрни унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун унча қулай эмас. Айниқса, республикамизнинг дунё океани ва денгизларидан узоқда, материк ичкарасида ўрнашганлиги унинг бошқа давлатлар билан алоқа қилишини бироз бўлса-да қийинлаштириб қўяди. Бинобарин, мамлакатимизда олиб борилаётган ташқи сиёсат унинг сиёсий географик мавқеини яхшилашга қаратилган.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси жаҳон океанига фақат Қозоғистон ва Россия Федерацияси орқали чиқиш имкониятига эга, ҳелос. Бу йўл эса анча олис ва қимматга тушади (йўл қанча кўп мамлакатлар ҳудудидан ўтса, қийинчиликлар, бож ҳаракатлари ҳам одатда шунга мувофиқ кўп бўлади). Ушбу тарихий ва анъанавий йўлни сақлаб қолган ҳолда (ҳатто Болтиқбўйидаги порт шаҳарлар, масалан, Литва Республикасининг Клайпеда порти билан ҳам расмий келишувлар бор) яна бошқа, қисқароқ йўллارни қидириш долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Албатта, географик жиҳатдан бизга энг қисқа ва арзон океанга чиқиш йўли Покистоннинг Қарочи портидир. Бу ҳақда ҳам Покистон раҳбарияти билан махсус битимлар имзоланган. Бироқ мазкур йўл маълум масофада Афғонистон ҳудудидан ўтиши керак, бу мамлакатда эса ҳозирча тинч-тотувлик, сиёсий барқарорлик мавжуд эмас. Маълумки, халқаро йўллар қисқа бўлиши билан бирга улар арзон ва, аynи пайтда, беҳатар, беминнат ва бегараз бўлмоғи зарурдир.

1996 йил май ойида Туркменистон ҳудудидан (Тажан — Сепахс орқали) Эроннинг Машҳад шаҳарига темир йўл қурилиши туфайли Осиё ва Европа мамлакатларига, жаҳон океанига чиқиш имконияти биз учун ҳам туғилди. Энди Машҳад — Техрон — Анқара орқали Истамбулга чиқиш мумкин.

Шу билан бирга, яна бошқа, бундан ҳам қулайроқ ва арзонроқ йўллар ахтарилмоқда. Жумладан, Туркменистондан Туркманбоши бандаргоҳи (Красноводскдан) Каспий денгизи орқали Озорбайжон ва Грузия давлатларидан ўтиб, Қора денгиз бўйидаги Потти портига чиқиш мўлжалланмоқда. Шу мақсадда тўртта республикалар ўртасидаги расмий келишувлар бор. Ҳозирги кунда мамлакатимиз ташаббуси билан Транскавказ коридоридан фойдаланиш Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари, жумладан, Қозоғистон ва Қирғистон Республикаларини ҳам қизиқтирмоқда.

Аynи пайтда Қора денгиз орқали Урта денгиз ва Атлантика океанига чиқиш мумкин ёки Дунай дарёсидан фойдаланиб, марка-

зий Европа давлатлари билан алоқалар ўрнатилса бўлади. Ҳақиқатан ҳам худди шундай мақсадларни амалга ошириш кўзланмоқда.

Демак, Шимолий муз, Ҳинд ва Атлантика океанларига Ўзбекистон Республикасидан чиқишнинг турли имкониятлари туғилмоқда. Шу билан бирга, Дунё океанининг энг катта қисми бўлган Тинч океанига чиқиш имкониятлари ҳам кенгайтирилмоқда. Ҳозирча ушбу океанга Қозоғистон ва Россиянинг Сибир ўлкаси орқали чиқиш мумкин. Келажақда Хитой Халқ Республикасининг Шанхай порти билан Қашқар (Буюк Ипак йўлининг қайта тикланиши) орқали боғланиш шароитлари ҳам назарда тутилмоқда.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалар ҳозирги замон геосиёсатининг яққол намуналаридир. Айни чоғда Ўзбекистон Республикасининг Ўрта Осиё минтақасидаги қондош ва қардош қўшни мамлакатлар билан алоқаларини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга. Бу «яқин хориж» мамлакатлари ўртасидаги анъанавий алоқаларни, шунингдек «узоқ хориж» давлатлари билан тикланаётган муносабатларни тадқиқ ва таҳлил қилиш зарур.

Геосиёсат фақат география фанининг вазифаси эмас. Бинобарин, бу соҳада географик фикрлашнинг ўзи етарли бўлмайди. Шу мақсадда тадқиқотчи бевосита сиёсатшунослик (политология) фанидан бохабар бўлмоғи лозим. Чунки бошқа оралиқ фан ёки илмий йўналишлар каби геосиёсат ҳам икки фан қиррасида, яъни география ва сиёсатшунослик чегарасида вужудга келган.

Геосиёсат билан бир қаторда регионал (минтақавий) ва ҳудудий сиёсат тушунчалари қўлланилади. Гарчи бу «сиёсатлар» шаклан бир хил бўлсада, амалиёт учун уларни фарқ қила олиш ва ўз жойида, ҳар қандай чалкашликларга ўрин қолдирмаслик мақсадида аниқ ва равшанлик киритилиши талаб этилади. Геосиёсат — бу, энг аввало, давлатларнинг ташқи сиёсати, уларнинг жаҳон мамлакатларида ўрин олган қўшни (чегарадош) ва узоқ хориждаги мамлакатлар билан сиёсий-иқтисодий, ижтимоий муносабатлари сифатида эътироф этилиши маъқулроқдир. Худди шу маънода регионал сиёсат кўпроқ мамлакатнинг ичига, унинг маъмурий-ҳудудий бўлимлар ижтимоий ва иқтисодий ривожланишига қаратилган бўлади.

Регионал ва ҳудудий сиёсат тўғрисида ҳам тадқиқотчи аниқ фикрга эга бўлмоғи лозим. Албатта, регион (бу атама инглизча, аслида у француз тилидаги «рау» ёки район сўзидан олинган) ҳам ҳудуддир. Аммо, ҳар қандай ҳудуд, масалан, кичик шаҳарча ёки қишлоқ туманларини ҳам регион даражасида қараш одатдан эмас. Регион ҳам район, бироқ анъанага кўра у анча катта райондир. Шу билан, Бўка туманини маъмурий район ёки туман сифатида кўриш мумкин, аммо уни регион деб аташ нодурустдир.

Мавжуд чалкашликларга йўл қўймаслик мақсадида регионал сиёсатни минтақавий сиёсат, яъни анча катта ички ҳудудлар билан



боғлиқ давлатнинг муносабатини англатувчи сиёсат шаклида қабул қилиш тўғрироқдир. Барча ва турли кўламдаги жойларга нисбатан эса «худудий сиёсат» тушунчаси ишлатилса катта хатолик бўлмайди. Шунингдек, давлатларнинг географик сиёсатида Ер юзидagi йирик минтақалар (масалан, Жанубий-Шарқий Осиё, Яқин ёки Узоқ Шарқ, Африка, Лотин Америка ва ҳ. к.) билан муносабати ҳам уларнинг регионал сиёсати сифатида баҳоланади.

Тадқиқотчи мамлакатнинг регионал (минтақавий) сиёсатини ўрганишда, энг аввало, ушбу давлатнинг йирик иқтисодий районлар ва вилоятларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига нисбатан муносабати, чоратадбирлари мажмуаси мазмунида қарамонг лозим. Шу нуқтаи назардан бундай илмий изланишлар иқтисодий районлаштириш гоа ва амалиёти билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Регионал сиёсат — бу мазмунан мураккаб таркибли мажмуавий сиёсатдир. Бинобарин, у мазкур ҳудудга доир иқтисодий, демографик, экологик, нарх-наво, молия-кредит ва бошқа соҳаларга тегишли давлатнинг муносабатларини қамраб олади. Аммо буларнинг ичида энг муҳими ва «ўзаги» иқтисодий масалалар ҳисобланади ва шунинг учун ҳам ушбу муаммоларни ўрганиш иқтисодий географик тадқиқотлар доирасига киради.

Мамлакатнинг регионал сиёсати пойтахт шаҳарларнинг иқтисодий ривожланишини тартибга солиш, аграр (қишлоқ хўжалиги) минтақаларида меҳнат ресурсларидан тўла ва самарали фойдаланиш асосида мазкур районларни фойдалантириш, ривожланиши тўхтаб қолган тоғ-кон, ёқилғи саноат районлари (депрессив районлар) тараққиётини жонлантириш ва бошқа масалаларнинг ҳал этилишини назарда тутати. Шунингдек, шаҳарлар ривожланиши ва урбанизация, табиий ресурслардан фойдаланиш ва экология каби муаммолар, ўсиш қутби ва марказларини яратиш, тармоқ ва ҳудудлар ичидан устувор аҳамиятга эга бўлганларини аниқлашга ўхшаш масалалар ҳам мамлакатнинг регионал сиёсати орқали ҳал этилиши керак.

Регионал сиёсат иқтисодий районлар сингари кўп босқичли бўлади. Чунончи, у мамлакат, йирик иқтисодий район ва ҳатто вилоятлар доирасида амалга оширилади. Бироқ турли ҳудудий даражада кўзда тутилган мақсад ва вазифалар кўлами, аҳамияти бир хил эмас. Шу билан бирга минтақавий (регионал) сиёсат фақат маъмурий бирликлар ривожланишига қаратилган бўлмайди. Аксинча, унинг йирик табиий ва соф ҳолдаги географик ўлкаларга мўлжалланганлигини ҳам кўрини мўмкин. Масалан, Фарғона ёки Зарафшон водийси, Қуйи Амударё минтақаси, Қизилқум чўли ёки Ангрэн—Олмалиқ кон саноати районларини ривожлантириш ҳақидаги мамлакатимизнинг тутган сиёсати шулар жумласидандир.

У ёки бу районнинг ривожланиш йўналиши ва даражасини аниқлаш учун, аввало, аниқ шу ҳудудларнинг мавжуд имкониятла-

ри — ҳозирги ҳолати, табиий ресурслари, ер-сув, минерал ҳам ашё ва меҳнат ресурслари, транспорт ва бошқа инфраструктура тармоқлари, географик ўрни ва экологик вазияти атрофлича ўрганилиб, ҳолисона баҳоланиши керак. Шу асосда устувор аҳамиятга эга бўлган тармоқ, маъмурий район ва шаҳарлар белгиланади. Демак, ривожланиш даражаси бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтish даврида фақат заруриятдан эмас, кўпроқ имкониятдан келиб чиқади. Шу билан, ҳудудлар ҳам илгаригидек, юқоридан кутмасдан, боқимандалик кайфиятларидан воз кечиb ўзлари ташаббускор ва тadbиркор бўлишлари, янги технология ва хорижий сармоядорларни жалб қилиш учун саъй-ҳаракат қилишлари зарур. Бошқача қилиб айтганда, ҳудудлар орасида ҳам эркин ва соғлом рақобат бўлиши ҳозирги даврда муқаррардир.

Шу жиҳатдан мамлакатимизнинг турли ҳудудларида барпо этилаётган қўшма корхоналар географиясини ўрганиш ниҳоятда долзарбдир. Бу ерда, айниқса, минтақа ёки вилоят иқтисодий ривожланишини, ҳўжаликнинг тармоқ ва ҳудудий таркибига кескин ўзгариш киритувчи йирик корхоналарни тадқиқ қилиш муҳимроқ. Масалан, Фарғона водийсидаги Асака шаҳрида бунёд этилган «УзДЭУ» автокорхонаси ёки Бухоро вилоятида қурилган Қоровул-бозор нефтни қайта ишлаш заводи кабилар қизиқарли диплом ва номзодлик илмий ишларининг мавзуси бўлиши аниқ. Шунингдек, мамлакатимизнинг йўл мустақиллигини таъминловчи янги қурилишлар (Учқудуқ—Султонувайс—Нукус, Ғузор—Бойсун—Қумқўрғон темир йўллари, Ангрен—Наманган автомобил йўли) ҳам иқтисодий ва социал географик нуқтан назардан ўрганилиши керак.

Кичик ва ўрта тadbиркорлик, қўшма корхоналар географиясини таҳлил қилишда арзон ва сифатли, харидоргир халқ истеъмол молларини, импорт товарларининг ўрнини қоплайдиган, ички бозорни тўлдирадиган ва тўйинтирадиган рақобатбардош маҳсулотларни яратишга жиддий эътибор бериш лозим. Айни пайтда маҳаллий хом ашё ва минерал ресурсларни замонавий технологияни жорий қилиш асосида тайёр маҳсулот даражасигача бўлган ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш, четга мумкин қадар хом ашёнинг чиқарилишини (экспортни) камайтириш ҳам сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга молик муаммолардир.

Биз юқорида ва ушбу бобнинг аввалги бандларида асосан тармоқ йўналишидаги географик тадқиқотларга эътиборни қаратдик. Шу билан бирга иқтисодий ва социал географияда анъанавий бўлган районлар ва мамлакатларни ўрганиш ҳам асло ўз аҳамиятини йўқотганича йўқ. Бинобарин, иқтисодий географик ўлкашўнослик ва мамлакатшўнослик тадқиқот ишларини ҳам олиб бориш зарур.

Алоҳида мамлакатнинг иқтисодий географик таърифи унинг географик ўрни ва сиёсий географик мавқеи, табиий шароити ва



қазилма бойликлари, аҳолиси ва меҳнат ресурсларига баҳо беришни ўз қамровига олади. Аммо, унутмаслик лозим — бу таъриф, авваламбор, иқтисодий географик таърифдир. Шунинг учун барча ўрганишлар ана шу бош мақсадга қаратилиши талаб этилади, яъни турли омилларга иқтисодий ва ҳудудий жиҳатдан қаралади. Худди шундай методик ёндашув иқтисодий район ва вилоятларни ўрганишда ҳам қўл келади.

Мамлакат ва районларнинг иқтисодий географик таърифида ҳўжалик, унинг тармоқлар ва ҳудудий таркибини, тармоқлараро ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг шаклланиш ва ривожланиш муаммоларини таҳлил ва тадқиқ қилиш марказий ўринда туради. Бундай тадқиқотлардан аниқ хулоса, таклиф ва тавсиялар чиқарилса, ишнинг амалийлиги янада ошади.

Шуни таъкидлаш жоизки, география комплекс ва комплекслар (мажмуалар) тўғрисидаги фандир. Биринчи ҳолда ушбу фаннинг мураккаб таркиби, ички тузилиши назарда тутилса, иккинчисида эса тадқиқот объектининг мураккаблиги тушунилади. Бундан иқтисодий географиянинг муҳим тамойили, яъни комплекс ёндашув зарурияти келиб чиқади.

География фани, шу жумладан, иқтисодий ва социал география алоҳида—алоҳида элементларни таҳлил ва ташхис қилиш билан чегараланиб қолмайди. Бу элементлар ўртасидаги алоқадорлик, уларнинг ҳудудий мажмуа шаклидаги бирикмаларини ўрганиш ҳам талаб этилади, анализ синтез билан муштарак уйғунлашуви лозим.

Шу ўринда фаннинг объекти — ҳудудий комплекс (мажмуа) билан унга комплекс ёндашувни аниқ фарқ қила олиш зарур. Биринчи ҳолда «комплекс» — гапнинг эгаси (нима?) шаклида келади, уни ўзбек тилида «мажмуа» сўзи билан алмаштириш мумкин. Бироқ, комплекс ёндашув (қандай?) мажмуали ёндашув бўлмаса керак — бу ерда комплекс от эмас, балки сифатдир. Фикримизча, бу атамани айнан «комплекс» кўринишида қолдириш мумкин. Чунки у рус ёки бошқа бир хорижий миллат тилигагина тегишли бўлмай, ҳозирги кунда халқаро мазмунга эга.

Шу билан бирга, комплекс ёки мажмуа ҳўжалик тузилмаси шаклида турли ҳудудий бирликларда айнан бир хил қамровга эга эмас. Масалан, ҳўжаликнинг туман доирасидаги комплекслиги вилоят даражаси учун тўғри келмайди, мукаммал мажмуа бўлмайди. Демак, ҳўжаликнинг турли — туманлиги юқорига кўтарилган сари мураккаблашиб ва такомиллашиб борар экан. Бинобарин, иқтисодиётни комплекс (мажмуа) шаклида ривожлантириш ҳамма вақт географик жиҳатдан аниқ мазмунга эга бўлиши керак.

## Тўртинчи боб. САНОАТ ГЕОГРАФИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

### 4.1. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида саноатни ривожлантириш ва жойлаштириш хусусиятлари

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий мустақиллиги унинг миллий иқтисодиётини мустаҳкамлашни тақозо этади. Бу борада мамлакатимиз ўзига хос хусусиятларга эгадир. Чунончи, қулай агроиклимий шароитлар, ҳар хил хом ашё ва маъданларга бой захиралар, меҳнат ресурсларининг кўплиги ва халқимизнинг тарихий шаклланган анъана ва удумлари республиканинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақил ривожланишига имкониятлар яратади.

Шу билан бирга собиқ иттифоқ тизимидан мёрос қолган хўжаликнинг бир томонлама тузилмаси, пахта якка ҳокимлигидек тор ихтисослашув, технологик жараённинг қолоқлиги, юқори малакали ишчи ходимларнинг етишмаслиги, мамлакат ҳудудининг айрим минтақалардаги ноқулай экологик вазият ва, ниҳоят, унинг сиёсий-географик ўрни миллий иқтисодиёти тўлақонли шаклланиши ва бозор муносабатларига ўтишда бироз бўлсада қийинчиликлар туғдиради. Бироқ ўтиш даври барча мамлакатларда ҳам ўзича, муаммоларсиз содир бўлмаслиги табиийдир.

Республикаимиз Президенти И. А. Каримов мамлакатимизнинг барча ўзига хос хусусиятлардан, жумладан, қишлоқ-хўжалигининг тармоқлари ва ҳудудий таркибидан, мавжуд демографик ва экологик ҳолатлардан ҳамда жаҳоннинг илғор мамлакатларида бу хусусда эришилган ижобий тажрибалардан келиб чиққан ҳолда ўтиш даврининг бешта асосий тамойилларини ишлаб чиқди. Ана шу тамойиллар ва ўларни республика раҳбарияти томонидан кейинги ишлар натижасида янада чуқурроқ илмий асослана бориши ҳозирги давр иқтисодиётини шакллантиришда бош мезон, метадологик асос бўлиб хизмат қилади ва мамлакат иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос ва мос, бетакрор йўлини белгилаб беради.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ўтиш даврининг қийинчиликлари Ўзбекистонда босқичма-босқич ҳал этиб келинмоқда. Айни пайтда бундай қийинчиликлар айрим иттифоқдош республикаларда анча кескин тус олмоқда. СССР парчаланиши туфайли горизонтал иқтисодий алоқаларнинг бузилиши, ишлаб чиқариш кооперациясининг ўта катта ҳудудда, марказлаштирилган ҳолда ташкил этилганлиги ва «Бутуниттифоқ меҳнат тақсимоотидаги» камчиликлар ана шундай оқибатларга олиб келди.

Бозор муносабатларига ўтиш илғари мавжуд бўлган социалистик ишлаб чиқаришнинг қатор гоя ва тушунчаларидан қатъийлик билан воз кечишни талаб этади. Эндиги шароитда мулкчиликнинг



турли шакллариини вужудга келтириш ва шу асосда эркин рақобат муҳити ва кўп қатламли иқтисодиёт тизимини жорий этиш катта аҳамиятга эга. Хусусийлаштириш ва мулкчиликнинг нодавлат шакллариини ривожлантириш кўпроқ ва пилдамроқ қишлоқ хўжалигида амалга ошириладик, бу ҳам бўлса мамлакатимиз иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос хусусиятини ифода-лаб беради. Масалан, мавжуд маълумотларга қараганда, Ўзбекис-тонда яратилган саноат маҳсулотининг ярмидан кўпроғи нодавлат секторига тўғри келса, бу кўрсаткич қишлоқ хўжалигида 97—98 фонзга баробардир.

Тўғри, ҳар қандай мамлакатнинг баркамол, етук ва мустақкам иқтисодиёти, энг аввало, ривожланган замонавий саноат тармоғига асосланмоғи зарур. Чунки, саноат ўзининг даврий ва ҳудудий таш-кил этилиши, технологик жараёни ва бошқа хусусиятлари билан унинг қишлоқ хўжалигига кўра начандон иқтисодий самарадор-лигини белгилаб беради. Бинобарин, ўтиш даврида ҳам саноатни ҳар томонлама ривожлантиришга жиддий ва устувор эътибор бер-моқ замон талабидир.

Сиёсий мустақилликни иқтисодий мустақилликсиз тассаввур этиб бўлмаслиги ҳаммага аён. Ўз навбатида иқтисодий барқарорлик ва мустақиллик, энг аввало, озик-овқат (жумладан, дон етишти-риш) ҳамда ёқилғи-энергетика ва йўл мустақиллигини таъминлаш-сиз амалга ошмайди. Айнан шу хусусда республика раҳбарияти томонидан тегишли ва муҳим зарурий чора-тадбирлар амалга оши-рилмоқда.

Албатта, мамлакат иқтисодиёти учун қолган саноат тармоқла-рини ҳам жадал ривожлантириш талаб этилади. Бироқ барча са-ноат тармоқларини айни пайтнинг ўзида, қисқа вақт давомида ва бирдай юқори суръатларда ривожлантириб бўлмайди. Қолаверса, бунинг учун хом ашё ва малакали ишчи кучи, моддий ва молиявий заҳиралар етишмаслиги аниқ. Шу боис саноат тизимидан ривож-ланиши зарур ва қулай бўлган устувор тармоқларни танлаб олиш лозим.

Жаҳон мамлакатлари, шу жумладан, бозор муносабатлари юк-сак даражада ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсата-дики, миллий иқтисодиётнинг шаклланишида, энг аввало, енгил (текстил) саноати етакчи ўринни эгаллайди. Эҳтимол, бунинг са-баби ушбу саноат тармоғининг технологик жараёнини унча му-раккаб эмаслиги, катта капитал маблағ талаб қилмаслиги, бино-барин, унинг маҳсулотини нисбатан арзон ва харидоргирлиги бўл-са ажаб эмас. Бундан ташқари, енгил саноат маҳсулотларига эҳти-ёж катта, улар барча учун ҳар доим керак.

Энг муҳими шундаки, мазкур саноат тармоғини жадал ривож-лантириш учун республикаимизда барча имкониятлар мавжуд. Ма-салан, пахта ва пилла толаси, етарли меҳнат ресурслари ва ўсиб

бораётган аҳоли сони ҳамада унинг бундай истеъмол молларига бўлган талаби шулар жумласидандир.

Енгил саноатни (Б гуруҳини А гуруҳига нисбатан) устуворроқ ривожланиши социалистик индустриялаш ғояларига зиддир. Фақат оғир саноат корхоналарини кенг қўламда барпо этиш ҳозирча миллий иқтисодиёти тўла шаклланимаган ёш мустақил давлат учун анча қийинчиликлар туғдириши табиийдир. Шунинг учун ушбу саноат тармоғини имконият ва эҳтиёж доирасида ривожлантириш билан бирга енгил саноатга кўпроқ эътибор бериш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда республикамызда айнан ана шу саноат тармоғининг жадал ривожлантириш масалалари ҳал этилмоқда. Қорақалпоғистон Республикасида барпо этилган КАТЭКС (Нукус ш.) ва ЭЛТЕКС (Эликқалъа тумани маркази Бўстон ш.), Қашқадарё вилоятидаги КАШТЭКС (Қарши ш.), Андижон вилоятидаги АнТЭКС (Шаҳрихон ш.) ушбу фикримизга далил бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, Жомбой (Самарқанд вилояти), Гурлан (Хоразм вилояти), Тўйтепа (Тошкент вилояти), Наманган шаҳарларида ишга туширилган замонавий қўшма корхоналар ҳам енгил саноатни тез ривожлантиришга имкон яратади. Айни пайтда собиқ Иттифоқ даврида қурилган улкан тўқимачилик комбинатларини (Тошкент, Фарғона, Бухоро, Андижон) янги шароит ва талабдан келиб чиққан ҳолда ривожлантириш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида саноатнинг ижтимоий ташиқил этиш шаклларида сезиларли ўзгаришлар бўлиши аниқ. Жумладан, концентрация (муҳассамлашув) ҳозирги шароитда кескин ўзгаради. Бундай ўзгариш бевосита ёки соф ҳолдаги ишлаб чиқариш муҳассамлашувига ҳам, шунингдек, унинг ҳудудий шаклига ҳам тааллуқлидир.

Маълумки, илгари йирик саноат корхоналарини қуриш анъана бўлиб қолган эди. Худди шундай улкан корхоналар бизнинг республикамызда ҳам қурилган эди. Ҳозирги кунда бундай ишлаб чиқариш муҳассамлашувини билан боғлиқ бўлган муаммолар жиддий тус олмоқда. Чунончи, «Ишлаб чиқаришни ҳудуд бўйлаб планли ва пропорционал ривожлантириш ва жойлаштириш» бўйича социалистик тузумдаги тамойил ўз кучини йўқотиши билан бир хил йўналишдаги саноат корхоналари кўпгина вилоятларда қурила бошланди (авваллари бундай корхоналар фақат айрим жойларда бўларди, холос). Бунинг асосида ўзига хос ҳудудлараро эркин ва соғлом рақобат вужудга келдики, бу ҳам бозор муносабатларига тегишли бўлган белгидир. Бироқ бундай рақобат муҳитини шаклланиши натижасида мавжуд йирик корхоналарни хом ашё билан тўла ва узлуксиз таъминлаш тартиби бироз бузилди. Оқибатда, кўпгина саноат корхоналари, айниқса, енгил ва озиқ-овқат саноати тегишли хом ашё билан етарлича таъминланмаган ва шу боис улар



тўла қувват билан фаолият кўрсатмаяптилар. Оғир саноатда эса бундай ҳол, асосан, горизонтал иқтисодий алоқаларнинг бузилиши, керакли хом ашё ва дастгоҳларнинг етишмаслиги сабабли содир бўлмоқда.

Ишлаб чиқаришда юқори даражадаги мужассамлашувнинг яна бир салбий оқибати атроф-муҳитни, экологик вазиятни ўзгаришидир. Масалан, Олмалиқ, Чирчиқ, Навоий каби шаҳарларда улкан металлургия ва кимё корхоналарининг жойлаштирилиши бу ерларда экологик муҳитнинг ва мувозанатнинг салбийлашувига олиб келди.

Тўғри, экологик муаммоларни мамлакатимизнинг у ёки бу районларида кескинлашуви фақатгина йирик корхоналарни барпо этиш билан боғлиқ бўлмади. Бинобарин, улар фақат саноатни ривожлантириш туфайлигина эмас, балки уларни нотўғри ҳудудий ташкил этиш, жойлаштириш сабабли юзага келди. Бунга мисол қилиб Чирчиқ воҳасида жойлаштирилган кимё комбинатларини, Оҳангарон водийсидаги минерал ўғити ишлаб чиқарувчи заводларни, Нурободдаги Янги Ангрен ГРЭС-ини келтириш kifоя.

Демак, мужассамлашувни ҳаддан ташқари юксалтириш, йирик корхоналарни қуриш кўп жиҳатдан ва айниқса, бозор муносабатларига ўтиш даврида мақбул йўл эмас. Аксинча, кичик корхоналарни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки уларни хом ашё ва ишчи кучи билан таъминлаш, бошқариш ва зарур шароитда қайта ихтисослаштириш имкониятлари мавжуддир. Бундай корхоналарнинг тасодифан муваққат тўхтаб қолиши миллий ва минтақавий иқтисод салоҳиятига сезиларли даражада таъсир кўрсатмайди.

Аммо кичик саноат корхоналарини (ишчи ходимлари 250 кишигача бўлган завод ва фабрикаларни) ҳамма саноат тармоқларида ҳам қуриш мумкин эмас; жумладан, трактор ёки қишлоқ хўжалик машинасозлиги, автомобил ишлаб чиқарувчи заводлар кичик корхона даражасида бўлмайди. Шунингдек, қора ва рангли металлургия корхоналари ҳам аксарият ҳолларда ўрта ва йирик бўлади.

Қолаверса, кичик саноат корхоналарини кўпайтириш, асосан, бозор муносабатларига ўтиш даврига мос келади. Шунинг учун ҳар қандай шароитда ҳам бундай корхоналарни қуриш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Сабаби — бундай шароитда мамлакатнинг иқтисодий қудрати, унинг салоҳияти парчаланиб, тақсимланиб кетади. Ваҳоланки, концентрация (мужассамлашув) жараёни маълум даражада объектив хусусиятга эга бўлиб, у айни пайтда катта иқтисодий самара беради. Шу боис, аниқ давр ва ҳудуд, тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда саноат корхоналарини турли йирикликда жорий этиш тўғрироқ ҳисобланади.

Шу билан бирга собиқ Иттифоқ даврида йирик-йирик корхоналарга иштиёқ катта бўлганлигини ҳам инобатга олиш керак. Ривожланган хорижий мамлакатларда эса кўпроқ ихтисослашган ки-

чик корхоналарга, микроиқтисодга эътибор берилади. Саноатни бундай тармоқлар ва ҳудудлар бўйича ташкил этиш, айниқса, Германия, Франция ва Япония мамлакатлари учун аъъанавий хусусиятга эга.

Ҳозирги шароитда ихтисослашувда ҳам туб ўзгаришлар содир бўлиши муқаррар. Авваламбор мамлакат миқёсида пахта якка ҳокимлигига барҳам бериш ва миллий иқтисодиётни мумкин қадар ҳар томонлама, мукаммал мажмуа шаклида ривожлантирмоқ талаб этилади. Айни пайтда импорт товарларни ўзимизда ишлаб чиқаришга катта эътибор берилмоқда.

Саноатда ихтисослашувнинг турли кўринишларини (детал, технологик ва предмет ёки тайёр маҳсулот ихтисослашув) кенг тарқатмоқ зарур. Чунончи, тўқимачилик саноатида пахта ҳам ашёсини қайта ишлаш жараёнини тайёр маҳсулот олишга қадар бўлган босқич ва бўғинларини тўла шакллантирмоқ лозим. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу борада талайгина ибратли ишлар қилинмоқда. Аммо саноатнинг кўпгина бошқа тармоқларида бундай узлуксиз технологик жараёни жорий этиш долзарб масала бўлиб келмоқда.

Мавжуд бой ҳам ашё заҳираларини тўла ва атрофлича, чуқур ишлаб чиқаришда иқтисодий ва социал география фанида яратилган энергия ишлаб чиқариш цикллари (Қолосовский, 1947) ғоясини амалга татиқ этиш катта самара беради. Бу борада мамлакатимизда, айниқса, гидрометеллоратив, агроиндустриал, текстил индустриал, қора металлургиянинг пирометаллургия, нефть—газ—кимё, газ—кимё, рангли металллар ва бошқа энергия ишлаб чиқариш цикллари жорий этиш зарур. Бу эса иқтисодий самарадорлик билан бирга атроф муҳит тозаллигини сақлашда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки ушбу ғоя чиқиндисиз технологик жараёни юртишга асосланади.

Айни пайтда ихтисослашувнинг қуйи босқичларини ривожлантириш ҳам зарур. Бу айниқса, хорижий фирмалар билан ҳамкорликда қурилаётган қўшма саноат мажмуалари учун биринчи даражали вазифа ҳисобланади. Масалан, Асакада Жанубий Корея билан биргаликда бунёд этилган автомобил заводи ҳозирча ихтисослашувнинг энг юқори, яъни тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш босқичига асосланган. Бинобарин, ушбу соҳанинг «пастки қаватларини» тезлик билан барпо этиш, ишлаб чиқариш ихтисослашувини кенг жорий этиш мақсадга мувофиқдир. Худди ана шу объектив заруриятни ҳисобга олган ҳолда Фарғона водийсининг кўпгина шаҳарларида мазкур мажмуани тўлдирувчи ёки бутловчи корхоналарни яратиш, баъзи мавжуд машинасозлик заводларини шу йўналишда қайта ихтисослаштириш лозим бўлади.

Саноатни ижтимоий ташкил этишининг яна бир шакли кооперация (ҳамкорлик) бўлиб, у кўпроқ машинасозлик тармоғига тааллуқлидир. Шу билан бирга у ихтисослашув билан чамбарчас бог-



лик. Ҳозирги ўтиш даврида кооперация яъни қисм (детал) ва технологик жараённинг маълум босқичига ихтисослашга саноат корхоналарини мумкин қадар мамлакат ва унинг йирик иқтисодий минтақалари доирасида амалга оширмоқ зарур. Юқорида тилга олинган Фарғона водийсидаги автомобил машинасозлигининг ўзаро алоқадор ихтисослашган корхоналари уюшмасини ташкил этиш мумкин.

Кооперация енгил ва озиқ-овқат ҳамда оғир саноатнинг бошқа тармоқларида ҳам ривожланиб боради. Ўз навбатида у ишлаб чиқаришни комбинатлашга маълум даражада таъсир қилади.

Комбинатлашнинг бевосита тармоқ ва ҳудудий шакллари кичик ҳамда ўрта миқёсда ташкил этмоқ бозор муносабатларига ўтиш даврида маъқулроқдир. Айни вақтда озиқ-овқат, кимё, металлургия, қурилиш материаллари ва енгил саноатда ушбу шаклнинг ривожланиши хорижий технологияни кўпроқ жорий этиш негизида амалга оширилади. Замонавий технология хом ашёни чуқурроқ ва атрофлича қайта ишлаганга шарионт яратади ва айни чоғда иқтисодий ва экологик жиҳатдан катта самарадорликка эга бўлади, арзон ва сифатли, чидамли маҳсулот яратишга имкон беради.

Саноатда ҳудудий ишлаб чиқаришни мажмуа шаклида ташкил қилиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Бундай ҳолда барча саноат тармоқлари учун ягона инфраструктура тизими яратилади. Бу эса корхоналарни тарқоқ ҳолда жойлаштиришдан кўра яхшироқдир. Чунки мажмуага умумий инфраструктурани (йўллар, ер ости ва ер усти коммуникациялари, электр узатувчи шаҳобчалар ва ҳ. к.) жорий қилишда катта миқдордаги капитал маблағлар тежаб қолинади ва у концентрация ёки агломерация самарадорлигини таъминлайди. Бироқ катта ҳудудларда бундай мажмуаларни ташкил қилиш ҳамма вақт ҳам кўнгилдагидек натижа бермайди, уларни мулкчиликнинг турли шаклда эканлиги туфайли бошқарув биров қийинлашадди, экологик муҳит ўзгаради ва қатор социал муаммолар юзага келади.

Бозор муносабатларига ўтиш саноат ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишда ҳам муҳим ўзгаришларни тақозо этади. Энг аввало, саноат корхоналарини мамлакат ҳудуди бўйлаб «планли ва пропорционал» жойлаштириш тамойили барҳам топади ва унинг ўрнига эркин ва соғлом ҳудудий рақобат муҳити вужудга келади.

Шунингдек, саноатни ҳудудий ташкил этиш, жойлаштиришнинг анъанавий омиллари ўз таъсир кучини ўзгартиради. Айни пайтда истеъмол, экология, социал омилларнинг аҳамияти кескин ошади. Айниқса, бозор иқтисодиёти, яъни талаб ва таклиф муносабати, сифатли, арзон, харидоргир ва рақобатбардош саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш долзарб масала бўлиб қолади, турли тонфа, мулкчилик ва тармоқ шаклларидаги саноат корхоналарида ҳар хил

истеъмол молларини ишлаб чиқариш ва улар билан ички бозорни тўйинтириш, тўждириш энг муҳим муаммо ҳисобланади.

Мамлакат саноатининг ҳудудий таркибини мумкин қадар такомиллаштириб бормоқ керак бўлади. Бироқ бу мушкул масала мулкчиликнинг турли шакллари мавжуд бўлган шароитда давлат томонидан бевосита аввалгидек, қатъий ва мажбурий режалаштириш асосида эмас, балки билвосита ҳал этиб борилади. Бунинг учун давлат ўзининг регионал (ҳудудий) сиёсатини ишлаб чиқади ва у муайян механизм доирасида амалга оширилади. Чунончи, молния—кредит—наrx—наво, солиқ, инвестиция сиёсати орқали давлат саноат тармоқларининг жойлаштирилишини тартибга солиб боради.

Хорижий давлатлар тажрибаси шунини кўрсатадики, бозор муносабатлари шароитида мамлакатнинг барча қисмларини аниқ вақтнинг ўзида бир текис ривожлантириб бўлмайди. Бунинг учун, энг аввало, ривожланиш имкониятлари ва унга талаб бор бўлган районлар танлаб олиниши зарур.

Атрофлича баҳолаб, саралаб олинган алоҳида шаҳар ва районларни жадал ривожлантириш махсус илмий адабиётларда ўсиш қутблари ва марказлари деб аталади. Бундай ҳудудий бирликларда барпо қилинадиган саноат корхона ва мажмуалари фақат ўзларининг иқтисодиётигагина эмас, балки улар жойлашган бутун ҳудуд ривожланишига туртки бериши лозим. Ана шундагина мазкур район ва марказлар ўсиш қутби даражасига кўтарилади (Солиев, Маҳмадалиев, 1996).

Ўсиш қутб ва марказлари турли ҳудудий миқёсда танлаб олинади. Аммо бундай ёндашув, айниқса, иқтисодий салоҳияти ниҳоятда суст, асосан, қишлоқ хўжалигига ихтисослашган ва ишчи кучи керагидан зиёд бўлган минтақаларда муҳимдир. Жумладан ўсиш қутб ва марказлари Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси учун ўта зарурдир.

Саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий тузилмасини яхшилаш илмий жиҳатдан пухта ташкил этилган иқтисодий (саноат) районлар тизимига асосланади. Саноатни районлаштириш ўз навбатида турли ҳудудий кўламда олиб борилади ва ушбу районлар занжирида саноат корхонаси бирламчи элемент бўлиб хизмат қилади.

Шу билан бирга йирик, умумиқтисодий районлар миқёсига мос равишда районлаштириш унчалик ҳақиқатга тўғри келмайди. Масалан, Фарғона иқтисодий районининг Фарғона саноат райони шаклида кўриш нотўғри ва бу саноатнинг ҳудудий ташкил этиш хусусиятларига мувофиқ эмас. Маълумки, мазкур хўжалик тармоғи, қишлоқ хўжалиги ва транспортдан фарқли ўлароқ, нуқта ёки тугунсимон кўринишдаги ҳудудий шаклга эга. Бинобарин, саноатнинг юқори поғонадаги районларининг ана шу тугунлар ва айрим ҳоллар-



да уларнинг ўзаро яқин, туташ жойлашган шароитида ажратиш мумкин. Чунончи, Тошкент иқтисодий районида (яъни шу номли вилоят доирасида) Тошкент—Чирчиқ ва Ангрен—Олмалиқ sanoat районлари, уларнинг ичида алоҳида sanoat тугунлари: Тошкент, Чирчиқ, Олмалиқ, Оҳангарон, Ангрен мавжуд. Бундан ташқари, ушбу вилоятнинг жанубида Бекобод sanoat тугуни ҳам шаклланиган.

Худди шундай бошқа иқтисодий район ва вилоятлар таркибидаги sanoat тугуни ва районлари ажратилади. Баъзиларда эса юқори босқичдаги sanoat районлари тўлақонли вужудга келмаган ва уларда бундай районлар, асосан, sanoat тугуни даражасида мавжуд, холос. Бунга мисол қилиб кўпгина вилоятларни, жумладан, Хоразм, Сурхондарё, Сирдарё, Жиззах ва бошқаларни келтириш ўринлидир.

Мустақил миллий иқтисодиётни барпо этиш илгари республика-мизда бўлмаган ёки нисбатан суст ривожланган тармоқларни тўла-роқ шакллантиришни талаб этади. Масалан, сўнгги йилларда озиқ-овқат ва ёқилғи-энергетика мажмуаларига мансуб корхоналар қурилмоқда. Қорақалпоғистон Республикасининг Қўнғирот шаҳрида бунёд этилаётган мамлакатимизда ягона сода заводи, Сурхондарё вилоятидаги ош тузи заводи, Бухоро вилоятининг Қоровулбозор шаҳридаги улкан нефтни қайта ишлаш заводи ва бошқалар шулар жумласидандир. Айни пайтда айрим вилоятларнинг sanoati суст ривожланган. Бинобарин, ўлка sanoatини жадалроқ ривожлантириш омил ва имкониятларни иқтисодий географик таҳлил қилиш ва баҳолаш катта илмий — амалий аҳамиятга эга.

#### **4.2. Ўзбекистон Республикаси sanoat ишлаб чиқаришининг ҳудудий таркиби.**

Мустақил мамлакатимизнинг геосиёсий тузилмаси уни ягона давлат сифатида ташкил этувчи 12 вилоят ва Қорақалпоғистон Республикасидан иборат. Айнан шу ҳудудий тузилмаларда минтақаларнинг атрофлича ижтимоий ва иқтисодий ривожланишининг ҳуқуқий ва ташкилий имкониятлари мавжуд бўлиб, бундай шароитлар ҳозирги кунда янада кенгаймоқда.

Вилоятлар иқтисодий салоҳиятини шаклланиши ва юксалишида энг аввало sanoat ишлаб чиқаришининг ўрни салмоқлидир. Бинобарин, ушбу тармоқнинг ривожланишига вилоят ҳокимиятлари томонидан донмо устувор эътибор берилиб келмоқда.

Албатта, вилоятлардаги мавжуд sanoat ўзининг ҳудудий муассамлашуви ва ихтисослашувига кўра бир-биридан фарқ қилади. Бироқ бундай тафовутлар унча кучли эмас. Бу собиқ Иттифоқда амалга оширилган ҳудудий меҳнат тақсимотини ўзига хос хусусиятларидир. Бунинг натижасида аксарият вилоятларда sanoatнинг асосан бир ёки икки тармоғи, аниқроғи — кўпроқ қишлоқ ҳў-

жалиги билан боглиқ саноат тармоқлари (агросаноат мажмуалари) бирмунча ривожланган эди, холос. Юзага келган иқтисодий географик вазият, табиики, республика ичидаги вилоятлараро хўжалик алоқаларини юритишга, меҳнат тақсимотини бу миқёсда кенг амалга оширишда анча ноқулайлик туғдиради.

Вилоятлар саноатининг тармоқлар бўйича таҳлили шундан далолат берадики, барча ҳудудларда кўпроқ енгил ва озиқ-овқат саноатлари нисбатан яхши ривожланган. Шу билан бирга айрим вилоятларда тоғ-кон, кимё, машинасозлик ва қурилиш материаллари саноати ҳам бироз тараққий этган. Чунончи, рангли металлургия Навоий, Тошкент ва қисман Жиззах вилоятларида, қора металлургия асосан Тошкент вилоятида, кимё саноати Тошкент, Навоий ва Фарғона вилоятларида мавжуд. Машинасозлик ва металл қайта ишлаш саноати эса Тошкент, Андижон ва қисман Наманган ҳамда Самарқанд вилоятларида, қурилиш материаллари саноати Тошкент, Фарғона, Навоий вилоятларида ривожланган.

Енгил саноат тармоқлари мамлакатнинг деярли барча вилоятларига мансуб соҳа ҳисобланади. Уларнинг бундай тарқалиши асосан хом ашё (пахта ва пилла толалари) етарли даражадаги ишчи кучи ва истеъмол омиллари билан изоҳланади. Аммо ушбу тармоқ ўзининг кенг географиясига қарамай у кўпроқ Фарғона водийси вилоятлари ҳамда Тошкент ва Самарқанд вилоятларида яхши ривожланган, сўнгги йилларда эса бу соҳа Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм ва Қашқадарё вилоятларида ҳам фаол шаклланиб келмоқда.

Шунингдек, озиқ-овқат саноати ҳам мамлакатнинг барча вилоятларида мавжуд. Богдорчилик, узумчилик ва сабзавот етиштириш негизда ва аҳоли талабининг ўсиб бориши таъсирида ушбу саноат тармоғи кўпгина вилоят ва туманларда ташкил этилган.

Мазкур ишнинг олдинги бандида таъкидлаганимиздек, мамлакатнинг бозор муносабатларига ўтиш даврида саноатнинг тармоқлар таркибида сезиларли ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бундай шароитда саноатнинг, айниқса, оғир саноат тармоқларининг ривожланишидаги маълум қийинчиликларга қарамай, сўнгги йилларда хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда бу соҳада кўзга кўринарли ишлар бажарилди.

Масалан, илгаридан мавжуд бўлган машинасозлик корхоналари фаолиятининг муваққат сустраниб қолиши билан бир қаторда (самолётсозлик, тракторсозлик, қишлоқ хўжалик машинасозлиги ва ҳ. к.) бу соҳага кирувчи, мамлакатимиз учун мутлақо янги бўлган автомобилсозлик саноати барпо этилди. Қора ва, хусусан, рангли металлургия саноатида жиддий ва ижобий ўзгаришлар амалга оширилмоқда, кимё, қурилиш материаллари ва оғир саноатнинг қолган тармоқларида ҳам барқарорликка эришиб, юксалиш учун замин яратилди. Шу билан бирга, тоғ-кон кимёси ва нефтни



қайта ишлаш саноатининг ривожланиш асослари, уларнинг инфра-структураси вужудга келтирилди.

Шундай қилиб умумий хулоса қилиш мумкинки, республика саноатининг тармоқлари бўйича тақсимланиш ҳолати кескин ўзгармаган ҳолда унинг ички таркибида муайян силжишлар юз берди. Бироқ мамлакатнинг ҳозирги саноат салоҳиятини энг аввало енгил (тўқимачилик), машинасозлик ва озиқ-овқат саноат тармоқлари шакллантиради. Бу борада рангли металлургиянинг улуши ҳам сезиларлидир. Қолган саноат тармоқлари эса асосан ички аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг фаолияти кўпроқ маҳаллий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган.

Вилоятларнинг иқтисодий ривожланганлик даражаси хўжалик ёки саноатнинг фақат бир соҳасини мавжудлигида эмас, балки унинг тармоқлари бўйича тарқалиши ва турланишида (диверсификациясида), уларнинг мукамал мажмуа шаклида ва муштараклигида тўлароқ ўз ифодасини топади. Шу нуқтан назардан қараганда саноат ишлаб чиқариши, авваламбор, энг аввало Тошкент ҳамда Фарғона вилоятларида яхши ривожланган. Чунончи, Тошкент вилоятида машинасозлик, қора ва рангли металлургия, химия, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноат корхоналари фаолият кўрсатмоқда. Айни пайтда Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм ва Сирдарё вилоятлари саноатининг турланиш даражаси анча паст.

1-жадвал маълумотларининг таҳлили шундан далолат берадики, республика саноат ишлаб чиқариши ҳажмининг асосий қисми Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти, Фарғона, Қашқадарё ва Навоий вилоятларига тўғри келади. Мазкур вилоятлар мамлакат ички ялпи саноат маҳсулотини яқин 70 фоизини таъминлайди. Шу жумладан Тошкент вилояти 16,7 фоиз, Тошкент шаҳри ва Фарғона вилоятининг ҳиссалари 15,6 фоизга баробар. Навоий ва Қашқадарё вилоятларининг ҳар бирига эса мамлакат саноат маҳсулотининг 1/10 қисмидан кўпроғи тўғри келади.

Тошкент шаҳри ва вилояти саноатининг нисбатан юксаклиги авваламбор унинг иқтисодий-географик ўрни, инфраструктура тизимининг ривожланганлиги, ёқилғи ва турли минерал хом ашё ҳамда юқори малакали ишчиларнинг мавжудлигига боғлиқ. Фарғона вилоятида ҳам бундай табиий ва социал-иқтисодий шарт-шароитлар саноат ривожланишга анча қулайлик туғдиради. Бу вилоятлардан фарқли ўлароқ, Навоий ва Қашқадарё вилоятларида саноат, асосан, унинг тоғ-кон ва қазиб олиш тармоқларига таянади. Жумладан, Навоий вилоятида рангли, нодир ва қимматбаҳо металллар захиралари катта аҳамиятга эга. Қолаверса, ҳали бу вилоятнинг (Қизилқумнинг) табиий бойликлари тўла ўрганилмаган. Ҳозирги кунда вилоят марказида рангли металлургия, қурилиш материаллари, электроэнергетика ва химия саноатининг корхоналари

фаолият кўрсатмоқда. Айни пайтда бу ерда республикамиз учун анъанавий бўлган енгил ва озиқ-овқат саноатлари суёт ривожланган.

Мамлакатимизнинг иқтисодий мустақиллигини шаклланиши ва бозор муносабатларига ўтиш даврида Қашқадарё вилоятининг ўрни бекиёс.

Жадвал-1

Ўзбекистон Республикаси саноатининг ҳудудий таркиби ва ривожланганлик даражаси (1996 й.)

| Вилоятлар                       | Майдо-<br>ни, респ.<br>нисбатан %<br>ҳисобида | Аҳолиси                            | Саноат<br>маҳсулот,и,<br>респ. нисб<br>% ҳисобида | Саноатнинг<br>муҳассам<br>лашув<br>даражаси,<br>индекси | Ривож-<br>ланган-<br>лик да<br>ражаси<br>(ўрни) |      |    |
|---------------------------------|-----------------------------------------------|------------------------------------|---------------------------------------------------|---------------------------------------------------------|-------------------------------------------------|------|----|
|                                 |                                               | минг<br>киши,<br>(01.01.<br>98 й.) | %<br>ҳисобида                                     | Майдо-<br>нига<br>нисба-<br>тан                         | Аҳоли-<br>га<br>нисба-<br>тан                   |      |    |
| Қорақалпоғистон<br>Республикаси | 6,9                                           | 1459,1                             | 6,2                                               | 2,7                                                     | 0,07                                            | 0,43 | 11 |
| Андижон вилояти                 | 0,9                                           | 2114,9                             | 8,9                                               | 5,5                                                     | 6,14                                            | 0,62 | 8  |
| Бухоро вилояти                  | 8,8                                           | 1380,8                             | 5,8                                               | 4,3                                                     | 4,89                                            | 0,74 | 7  |
| Жиззах вилояти                  | 4,6                                           | 923,3                              | 3,9                                               | 1,5                                                     | 0,33                                            | 0,38 | 13 |
| Навоний вилояти                 | 24,8                                          | 768,1                              | 3,2                                               | 10,3                                                    | 0,41                                            | 3,22 | 1  |
| Наманган вилояти                | 1,8                                           | 1858,0                             | 7,8                                               | 4,3                                                     | 2,39                                            | 0,55 | 9  |
| Самарқанд вилояти               | 3,7                                           | 2586,7                             | 10,8                                              | 4,4                                                     | 1,19                                            | 0,41 | 12 |
| Сирдарё вилояти                 | 1,1                                           | 648,0                              | 2,7                                               | 1,3                                                     | 0,28                                            | 0,48 | 10 |
| Сурхондарё вилояти              | 1,6                                           | 1666,4                             | 6,9                                               | 2,6                                                     | 2,36                                            | 0,38 | 14 |
| Тошкент вилояти                 | 3,5                                           | 2303,3                             | 9,8                                               | 16,7                                                    | 4,77                                            | 1,70 | 3  |
| Фарғона вилояти                 | 1,6                                           | 2585,9                             | 10,9                                              | 15,6                                                    | 9,75                                            | 1,43 | 4  |
| Қашқадарё вилояти               | 6,3                                           | 2075,8                             | 8,6                                               | 10,7                                                    | 1,70                                            | 1,24 | 5  |
| Хоразм вилояти                  | 1,4                                           | 1276,5                             | 5,3                                               | 4,5                                                     | 3,21                                            | 0,85 | 6  |
| Тошкент шаҳри                   | 0,0                                           | 2125,5                             | 9,2                                               | 15,6                                                    | —                                               | 1,70 | 2  |
| Ўзбекистон<br>Республикаси      | 100,0                                         | 23772,3                            | 100,0                                             | 100,0                                                   | 7,0                                             | 1,00 |    |

Айниқса унинг республиканинг ёқилғи ва дон мустақиллигига эришишида мавқеи сезиларлидир. Ҳозирги пайтда Қашқадарё вилоятига Ўзбекистонда қазиб олинган нефт ва газнинг асосий қисми тўғри келади. Шу билан бирга бу ерда сўнгги йилларда енгил (тўқимачилик) саноати жадал суръатлар билан ривожланиб келмоқда. Ушбу вилоят келажакда республикада ишлаб чиқилган олтингургуртнинг 100 фоизи, табиий газнинг 96 фоизи ва нефтнинг тахминан 89—90 фоизини таъминлайди.

Саноат салоҳиятига кўра кейинги ўринларни Андижон, Наманган, Самарқанд, Бухоро ва Хоразм вилоятлари эгаллайди. Бу гуруҳда, хусусан, Андижон ва Бухоро вилоятлари яқин келажакда ўз саноат қудратини янада оширишнинг реал имкониятларига эга. Масалан, агар Андижон вилоятида (Асака шаҳрида) Жанубий Ко-



реянинг «ДЕУ» фирмаси билан ҳамкорликда қурилган енгил машиналар ишлаб чиқарувчи йирик ва замонавий саноат корхонаси ишга туширилган бўлса, Бухоро вилоятининг Қоровулбозор шаҳрида нефтни қайта ишлаш заводи барпо этилди (Франция билан биргаликда). Наманган, Самарқанд ва Хоразм вилоятлари саноатининг ривожланиши эса кўпроқ енгил ва озиқ-овқат тармоқларига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Бошқа вилоятларнинг республика саноат ишлаб чиқаришидаги мавқеи сезиларли даражада паст. Бироқ, саноатнинг ҳудудий ривожланганлиги ялпи маҳсулотнинг умумий ҳажми билан эмас, балки унинг аҳолига нисбатан солиштирма кўрсаткичида ўз ифодасини топади. Шунга мувофиқ келтирилган жадвал маълумотларига кўра, мамлакатимизда биринчи ўринда Навоий вилояти, иккинчи ўринда Тошкент шаҳри ва учинчида пойтахт вилояти туради. Тўртинчи ва бешинчи ўринларни Фарғона ва Қашқадарё вилоятлари эгаллайди.

Навоий вилоятида саноатнинг мужассамлашув даражаси (индекси) республика кўрсаткичига нисбатан 3,22, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида эса у 1,70 ни ташкил этади. Фарғона ва Қашқадарё вилоятларида ҳам мазкур рақамлар 1,00 дан юқори. Айни пайтда Сурхондарё, Жиззах, Самарқанд вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида саноатнинг мужассамлашув даражаси анча паст.

Иқтисодий-географик жиҳатдан саноатнинг ривожланганлик ҳолатини вилоятлар ҳудудига нисбатан ҳам таҳлил қилиш мумкин. Бундай ҳолда вилоятлар даражасида ҳудудларнинг саноат сигими ёки уларнинг имкониятларидан қай миқдорда фойдаланганлик аниқланади. Шу билан бирга саноатнинг ҳудудга бўлган нисбати мазкур жойнинг экологик вазиятини ҳам белгиллаб беради.

Албатта, бундай соф иқтисодий географик кўрсаткич ер майдони кичик бўлган вилоятларда юқори бўлиши аниқ. Масалан, Фарғона вилоятида 9,75 (республикада — 1,00), Тошкент вилоятида — 4,77, Андижонда — 6,11, Бухорода — 4,89 ва Хоразм вилоятида 3,21-га баробар. Демак, бу вилоятлар ҳудуди мамлакатнинг ўртача ҳолатига кўра 3—10 марта кўпроқ саноат ишлаб чиқариш билан тўлдирилган. Табиийки, ҳудуди бўйича катта бўлган Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Навоий вилоятида бу кўрсаткич анча паст (0,07 ва 0,41). Лекин ўхшаш вазият майдони унча катта бўлмаган Жиззах ва Сирдарё вилоятларида ҳам кўзга ташланади, бу мазкур районларда саноатнинг чиндан ҳам суёт ривожланганлигидан далolat беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, саноатнинг ҳудудий мужассамлашув кўрсаткичи юқори бўлган вилоятларнинг баъзиларида экологик ҳолат унча яхши эмас. Бунга Андижон, Фарғона ва Тошкент вилоятларини келтириш мумкин. Аммо экологик вазиятни фа-

қат вилоятларнинг умумий майдонидан келиб чиққан ҳолда баҳолаш ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди. Жумладан, Навоий вилоятида, шу нуқтаи назардан ёндошганда, экологик мувозанат анча яхши кўринади (чулки, унинг ҳудуди катта). Аслида эса ушбу вилоятнинг иқтисодий жиҳатдан яхши ўзлаштирилган жанубий воҳа қисмида ва, хусусан, Навоий шаҳри ва унинг атрофларида экологик ҳолат анча носоғломдир.

Вилоятларнинг саноат салоҳияти авваламбор уларда шакллланган саноат тугуни ёки мажмуаларида ва йирик марказларда намоён бўлади. Урганишлар шуни кўрсатадики, нисбатан ривожланган вилоятларда саноат ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкил этилишининг ана шундай мукаммал шакллари мавжуд. Чунончи, Тошкент вилоятида қатор саноат тугунлари, Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ каби йирик ва типик индустриал марказлари ривож топган. Улардан кейинги ўринларда Бекобод, Янгийўл ва Оҳангарон туради. Бундай ўрта ва йирик шаҳарлар тугайли пойтахт вилояти республика саноатида етакчилиқ қилади.

Фарғона вилояти саноати ҳам ана шундай йирик шаҳарларнинг «учлигига» асосланади. Вилоят маркази Фарғона ҳамда Қўқон ва Марғилон шаҳарларининг саноат кўрсаткичлари, урбанистик муҳассамлашув даражаси юқори. Шунингдек, ушбу вилоят саноатида Қува, Қувасой, Олтиариқ каби кичик шаҳарларнинг сезиларли даражадаги улушлари ҳам бор.

Айни пайтда қолган вилоятларда саноат ишлаб чиқариши асосан битта, бу ҳам бўлса, вилоятларнинг маъмурий марказлари зиммасига тушади. Тўғри, булардан ташқари яна бир ёки иккита кичик ва ўрта шаҳарлар ҳам саноат ривожланишига бироз бўлсада таъсир кўрсатади. Масалан, Андижон вилоятида вилоят марказидан ташқари тез ривожланиб бораётган Асака ҳамда Шаҳрихон, Наманганда Чуст, Учқўрғон ва Қосонсой, Жиззахда Маржонбулоқ, Самарқандда Каттақўрғон ва Ургут, Навоийда Зарафшон ва Учқудуқ, Бухорода Қогон ва Қоровулбозорлар шулар жумласидандир. Қашқадарё вилояти саноат географиясида Қарши, Муборак, Қосон ва Шаҳрисабз, Сурхондарёда Термиз ва Денов, Хоразмда Урганч ва Хива, Қорақалпоғистонда Нукус, Хўжайли ва Қўнғиротнинг мавқеи яққол кўзга ташланиб туради. Бироқ, баъзи вилоятларда саноатнинг умумий даражаси паст, уларда сал бўлсада ривожланган йирик марказлар ёки саноат тугунлари ҳам йўқ. Бундай районларга, энг аввало, Сирдарё вилояти мисол бўла олади. Дарҳақиқат, мазкур вилоятнинг республика саноат ишлаб чиқаришидаги мавқеи деярли сезилмайди, унинг маркази Гулистон ҳам мамлакатнинг йирик саноат шаҳарлари қаторига кирмайди. Табиийки, бу ва шунга ўхшаш вилоятларда саноат ривожланиши ва унинг ҳудудий ташкил этилишини тубдан яхшилаш чора-тадбирларини кўриш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун уларнинг реал



табий, социал-иқтисодий ва бошқа имкониятлари, вилоятларнинг саноат борасидаги устувор йўналишлари, ўсиш қутб ва марказлари аниқланади, мамлакатнинг минтақавий сисёати ишлаб чиқилади.

## Жадвал-2

### БАЪЗИ БИР МИНЕРАЛ ХОМ АШЕ ЗАҲИРАЛАРИНИ РЕСПУБЛИКА ВИЛОЯТЛАРИ БЎЙИЧА ТАҚСИМЛАНИШИ (жамига нисбатан фоиз ҳисобида)

| Вилоятлар          | Олтин | Ривметаллар | Фосфорит | Калий тузлари | Тош тузи | Сулфат тузи | Чок хом | Безаш тошлари | Ғишт, аглопорит хом ашёлари | Бошқа қурилиш материаллари |
|--------------------|-------|-------------|----------|---------------|----------|-------------|---------|---------------|-----------------------------|----------------------------|
| 1                  | 2     | 3           | 4        | 5             | 6        | 7           | 8       | 9             | 10                          | 11                         |
| Ўзбекистон         |       |             |          |               |          |             |         |               |                             |                            |
| Республикаси       | 100,0 | 100,0       | 100,0    | 100,0         | 100,0    | 100,0       | 100,0   | 100,0         | 100,0                       | 100,0                      |
| шу жумладан:       |       |             |          |               |          |             |         |               |                             |                            |
| Қорақалпоғистон    |       |             |          |               |          |             |         |               |                             |                            |
| Республикаси       | —     | —           | —        | —             | 36,4     | 100,0       | —       | 11,7          | 2,5                         | 11,9                       |
| Андижон вилояти    | —     | —           | —        | —             | —        | —           | —       | —             | 0,8                         | 1,0                        |
| Бухоро вилояти     | —     | —           | —        | —             | —        | —           | —       | —             | 7,9                         | 15,0                       |
| Жиззаҳ вилояти     | 4,0   | 7,9         | —        | —             | —        | —           | 7,4     | 11,7          | 6,4                         | 7,5                        |
| Навоий вилояти     | 42,7  | 5,6         | 58,6     | —             | —        | —           | 18,5    | 26,0          | 2,1                         | 1,5                        |
| Наманган вилояти   | 3,6   | —           | —        | —             | —        | —           | —       | 2,6           | 7,9                         | 3,8                        |
| Самарқанд вилояти  | 18,2  | —           | —        | —             | —        | —           | 41,2    | 20,8          | 10,9                        | 11,9                       |
| Сирдарё вилояти    | —     | —           | —        | —             | —        | —           | 2,0     | —             | 4,9                         | 0,9                        |
| Сурхондарё вилояти | —     | 13,8        | 41,4     | 42,6          | 40,3     | —           | 7,4     | 9,7           | 22,3                        | 18,7                       |
| Тошкент вилояти    | 31,5  | 67,8        | —        | —             | —        | —           | —       | 9,7           | 22,3                        | 18,7                       |
| Фарғона вилояти    | —     | —           | —        | —             | —        | —           | —       | —             | 2,0                         | 7,8                        |
| Қашқадарё вилояти  | —     | 4,9         | —        | 57,4          | 23,3     | 3           | 14,9    | 8,4           | 7,9                         | 9,4                        |
| Хоразм вилояти     | —     | —           | —        | —             | —        | —           | —       | —             | 1,0                         | 2,8                        |

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Мамлакатимизнинг бозор мунсабатларига ўтиш даврида вилоятларнинг ўзига хос ва мос бўлган ривожланиш йўналишлари ва уларни илмий асосда амалга оширувчи алоҳида дастурлари бўлмоғи лозим. Қайси бир вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши кўпроқ меҳнат заҳираларига боғлиқ бўлса, бошқасида ушбу вазифа мавжуд бой минерал хом ашё ресурслари негизида амалга оширилиши мумкин. Яна бир вилоят бунинг учун қулай иқтисодий географик ўрин таъсирида ривожланса, бошқаси бу ерда яратилган мукамал инфраструктура тизимига таянган ҳолда тараққий этади. Бинобарин, вилоятлар саноатининг ривожланиш йўналишлари бўйича бир-бирига мутлақо ўхшамайди. Бундай ноўхшашликларни, ҳудудий тафовутларни топиш ва баҳолаш, аниқ ва тўғри мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш энг аввало иқтисодий-географик тадқиқотлар доирасида амалга оширилади.

Республика саноат географиясини таҳлил этишда эркин минтақа шаклида ривожланиш имкониятига эга бўлган вилоят, минтақа ва шаҳарларни ўрганиш ҳам маълум аҳамиятга эга. Бунинг учун мазкур ҳудудий бирликларнинг иқтисодий ва сиёсий географик ўрни, умумий иқтисодий ва экологик ҳолати, уларнинг транспорт ва бошқа инфраструктура шахобчалари, шаҳарлар тўри ва тизими каби шарт-шароитлари эътиборга олинади. Шу билан бирга вилоятларнинг ёқилғи-энергетика, минерал хом ашё заҳиралари билан таъминланганлик даражаси ҳам катта аҳамият касб этади.

Навбатдаги жадвал маълумотларига кўра, республика вилоятлари табиий бойликлар билан бирдай таъминланмаган. Маълумки, мамлакатимиз нефт, газ, кўмир, олтин, рангли металл (хусусан мис), кимё хом ашёси ва турли хил қурилиш материалларига бойдир. Айни пайтда қора металллар, коксланувчи кўмир ва минерал хом ашёнинг баъзи бир бошқа турлари Ўзбекистонда жуда кам ёки уларнинг саноат заҳиралари ҳали тўла ўрганилмаган. Жадвалда эса асосан рангли металллар, кимё ва қурилиш материаллари саноатига тегишли табиий бойликлар географияси келтирилган, холос. Кўриниб турибдики, олтиннинг кўпчилик қисми (деярли 3/4) Навоий ва Тошкент вилоятларига тўғри келади. Бу борада Самарқанд вилоятининг ҳам салмоқли ҳиссаси бор.

Рангдор металллар кўпроқ Тошкент вилоятида ва қисман Сурхондарё ҳамда Жиззах вилоятларида мавжуд. Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари турли хил тузларга бой районлар ҳисобланади. Чунончи, Сурхондарёда республика умумий фосфорит запасининг 41,4, калий тузининг 42,6 ва тош тузининг 40,3 фоизи мужассамланган. Қашқадарё вилоятига эса Ўзбекистонда аниқланган калий тузлари запасининг 57,4 ва тош тузининг 23,3 фоизи тўғри келади. Шунингдек, Навоий вилояти ҳудудида мамлакатимизнинг 58,6 фоиз фосфорити, Қорақалпоғистон Республикасида эса тош тузининг 36,4 ва сульфат тузларининг 100 фоизи жойлашган.



Демак, ушбу вилоятлар кимё саноатини кенг миқёсда ривожлантириш имкониятларига эга. Айниқса республикамизда ҳозирча танқис бўлган калий ҳамда фосфор тузларининг йирик заҳираларини мавжудлиги миллий иқтисодиётни тўлақонли ҳолда шакллантиришда катта аҳамиятга эга.

Шунингдек, Ўзбекистон вилоятларининг кўпчилигида цемент, ғишт ва қурилиш материаллари ҳам мавжуд. Чунончи, цемент хом ашёси ва безаш тошлари бўйича Самарқанд ва Навоий вилоятлари, ғишт хом ашёси бўйича эса Тошкент, Сурхондарё ва Самарқанд вилоятлари ажралиб туради.

Шундай қилиб, оғир саноат тармоқларини ривожлантириш учун қатор вилоятларда етарли шароитлар бор. Бу борада, айниқса, Сурхондарё, Навоий, Тошкент вилоятлари кенгроқ имкониятларга эга. Шу билан бирга айрим вилоятлар, масалан, Хоразм, Фарғона, Андижон, Наманган, Сирдарё саноатини ривожлантириш учун бундай шароитлар анча чекланган. Хусусан, Сирдарё вилоятида жуда кам миқдорда қурилиш саноати учун керакли хом ашё заҳиралари бор, холос. Худди шунга яқин вазият Фарғона, Бухоро ва бошқа вилоятларда ҳам кузатилади. Қизиғи шундаки, аҳолиси зич жойлашган минтақалар жумладан, Фарғона иқтисодий райони юқорида таҳлил қилинган хом ашёлар билан ниҳоятда кам таъминланган. Демак, мазкур вилоятлар саноатининг ривожланиши кўпроқ бошқа омиллар ва социал-иқтисодий имкониятларга асосланади.

## Бешинчи боб. САНОАТ РИВОЖЛАНИШИ ВА ЖОЙЛАНИШИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ОМИЛЛАР (СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА)

### 5.1. Саноат ривожланишининг табиий ва ижтимоий-иқтисодий омиллари

Саноатнинг ривожланиши ва унинг ҳудудий ташкил этилиши қатор омилларга боғлиқ. Авваламбор у бунинг учун табиий заҳиралар, яъни минерал хом ашё манбалари, ер-сув бойликларини талаб қилади. Шу билан бирга социал-иқтисодий шарт-шароитларнинг аҳамияти ҳам каттадир. Чунинчи, аҳоли ва меҳнат ресурслари, транспорт ва бошқа инфраструктура тармоқлари саноат корхоналарини жойлаштириш ва ривожлантиришга таъсир кўрсатади. Бу ва шунга ўхшаш шарт-шароитлар мамлакатнинг турли ҳудудларида бир хил эмас. Бинобарин, саноат ишлаб чиқаришнинг географик тадқиқ этишда айнан ана шу жиҳатларга устувор аҳамият бермоқ зарур.

Мазкур ишда кўрилаётган Сирдарё вилояти Ўзбекистон Республикасининг деярли марказий қисмига яқин, Сирдарёнинг Фарғона водийсидан текисликка чиққан жойида ўрнашган. У шимол-шарқдан Тошкент, ғарб ва жануби-ғарбдан Жиззах вилоятлари билан, шимолда Жанубий Қозоғистон ва жануб, жануби-шарқда Тожикистон Республикасининг Ленинобод вилояти билан чегарадош. Умуман олганда, вилоятнинг иқтисодий географик ва геосиёсий ўрни унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Бу борада айнаниқса вилоятнинг мамлакат пойтахти Тошкент (Гулистон билан унинг орасидаги масофа 120 км.га тенг) ва нисбатан индустрия салоҳияти юксак даражада бўлган пойтахт вилоятига яқинлиги муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, турли хил минерал хом ашё заҳираларига бойроқ бўлган Жиззах вилояти билан қўшничилигини ҳам эътиборга олиш лозим. Айни пайтда Сирдарё ҳамда Жиззах вилоятининг асосий қисмини ривожланиши кўпроқ қўриқ ерларни ўзлаштириш билан боғлиқ эканлиги туфайли уларнинг иккиси биргаликда ягона Мирзачўл иқтисодий райони доирасида бирлаштирилган.

Албатта, ҳар қандай ҳудуднинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши унинг ер майдониغا ҳам боғлиқ. Аммо бу жиҳатдан Сирдарё вилояти мамлакатимиздаги ҳудудни нисбатан кичик бўлган вилоятлар қаторига киради. Вилоятнинг умумий майдони 4,99 минг кв. км. бўлиб, бу Ўзбекистон ҳудудининг 1.1 фоизини ташкил қилади. Бу борада у фақат Андижон вилоятидан (4,24) олдинда туради холос.

Яна шунини таъкидлаш жоизки, вилоятнинг ер майдони унча катта бўлмаса-да, у географик жиҳатдан яхлит шаклга эга эмас: Хо-



зос районининг катта қисми, Боёвут районининг бир қисмини қўшни Ленинобод вилоятининг Зафаробод райони ерлари ажратиб туради. Бу эса, айниқса ҳозирги шароитда бироз қийинчиликларга сабаб бўлади. Шундай қилиб, Сирдарё вилоятининг иқтисодий ва сиёсий географик ўрни, унинг ҳудудини sanoat тармоқлари ва умуман, ҳўжалик мажмуасини ривожлантиришга бўлган таъсирини ўртача даражада баҳолаш мумкин.

Вилоятнинг ер усти тузилиши мураккаб эмас, у асосан Сирдарёнинг ўрта қисми, унинг чап соҳилидаги текисликдан иборатдир. Ўз навбатида бу текислик Ўрта Осиё минтақасидаги катта текисликнинг жануби-шарқдаги энг чекка қисми ҳисобланади.

Табийки, рельефнинг текислиги аҳоли ва транспорт тармоқлари, sanoat корхоналарини жойлаштиришга қулай имконият ярағайди. Бироқ, унинг геологик жиҳатдан мураккаб, хилма-хил бўлмаганлиги бу ернинг қазилма бойликлари ва уларнинг турли — туманлигига салбий таъсир қилади. Одатда, бундай ер усти тузилишига эга бўлган ҳудудларнинг минерал хом ашё заҳиралари кам ва уларнинг турлари ҳам жуда бой эмас. Ана шундай умумий геохимик қонуниятдан Сирдарё вилояти ҳам четда қолмаган.

Дарҳақиқат, ушбу вилоятда ўрганилган қазилма бойликлар ниҳоятда кам. Бу борада у Хоразм вилояти билан биргаликда республиканинг минерал хом ашё ресурсларига бой бўлмаган ҳудудларини ташкил этади. Вилоят мавжуд қазилма бойликлар бўйича мамлакат миқёсида энг охириги ўрнида туради. Бу ер асосан қурилиш материалларига, яъни гишт хом ашёси заҳираларига эга, холос.

Ўзбекистонда 100-дан ортиқ аниқланган гишт хом ашёси манбалари мавжуд бўлиб, шундан 6 таси Сирдарё вилоятига тўғри келади. Улар Сирдарё бўйида жойлашган Бекобод, Урсатьев, Обручев, Боёвут, Зомин ва Олмазор конларидир. Ушбу конлар заҳираси унча катта эмас ва ҳозирча улардан фақат Урсатьев кони ишлатилмоқда.

Кўриниб турибдики, вилоятда оғир sanoatни ривожлантириш учун имконият ниҳоят даражада чекланган. Қолаверса бу ерда, қўшни Тошкент ёки Жиззах вилоятлари каби, ёқилғи ресурслари, рангдор материаллар заҳираси ҳозирча топилмаган. Бинобарин, мазкур вилоят минерал хом ашё ва умуман ресурс имкониятларини sanoat нуқтаи назардан қониқарсиз баҳолаш мумкин.

Сирдарё вилоятида сув-энергетика ресурслари ҳам ўта танқис. Гарчи мазкур вилоят ҳудудидан Ўрта Осиёнинг йирик дарёларидан бири оқиб ўтсада (Сирдарё вилоятнинг чекка, шарқий чегараси бўйлаб ўтади), унинг нишоби деярли йўқ. Шу сабабдан бу дарёнинг вилоят қисмида сув электр станцияларни қуриш иқ-

тисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас. Вилоятнинг қолган ҳудудларида эса ер усти табиий сув манбалари жуда оз.

Ер усти тузилиши текис (баландлик ва тоғликлар тахминан 5 фойзни ташкил қилади ва улар вилоятнинг жанубий чеккасида жойлашган), агроиклимий шароити, айниқса қуёшли кунлар ва фойдали ҳарорат йиғиндисининг кўплиги қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга бирмунча қулай имкониятлар туғдиради. Бироқ деҳқончиликни бу ерда фақат сунъий суғориш асосида, ирригация инфраструктура тизимини яратиш негизида олиб бориш мумкин. Айнан шу мақсадда Мирзачўлда ва, жумладан, ҳозирги Сирдарё вилояти ҳудудида йирик суғориш иншоотлари қурилган. Улардан энг йириклари собиқ Киров номи магистрал канал ва Жанубий Мирзачўл каналларидир. Марказий магистрал каналнинг умумий узунлиги 113 км., сув ўтказиш сифми 230 м/сек. Ундан қатор тармоқлар (шоҳлар) ўтказилган бўлиб, улардан энг йириги Унг ирмоқдир.

Жанубий Мирзачўл канали вилоятнинг жанубий қисмидан ўтади. У анчагина масофада Жиззах ва Сирдарё вилоятларининг маъмурий чегараси ҳисобланади. ЖМК-дан шимол томон Марказий ирмоқ ўтказилган, ундан эса ўз навбатида Чап ва Унг шаҳобчалар таралади.

Юқоридаги икки асосий суғориш каналлари ҳам Фарҳод гидроузелини барпо этилгандан сўнг қурилган. Мазкур ирригация тизимларининг саноат корхоналарини жойлаштиришга бевосита таъсири кўп эмас. Бу борада ЖМК-га яқин қурилган Сирдарё ГРЭС-ини кўрсатиш мумкин, холос. Умуман олганда эса улар суғорма деҳқончиликни, асосан пахтачиликни ривожлантиришга имкон беради. Деҳқончилик ўз навбатида қайта ишлаш саноати, агросаноат мажмуасининг шаклланишига асос сифатида хизмат қилади.

Аммо шунини таъкидлаш жонзки, кейинги 10—20 йилларда вилоятнинг демографик ривожланиши биров сусайди. Масалан, аграр республика аҳолиси 1979—1989 йилларда 128,9 фойзга ўсган ҳолда, вилоятда бу кўрсаткич 126,2 фойзга баробар бўлди. 1989—1997 йиллар мобайнида ўсиш мамлакатда 116,8 фойзга, Сирдарёда эса 113,7 фойзга тенг. Тўғри, шаҳар аҳолиси вилоятда, айниқса 1979—1989 йилларда бирмунча жадал ўсди ва бу йирик саноат корхоналари, жумладан Гулистон ёғ-экстракция заводи ҳамда республикамизда энг йирик Сирдарё ГРЭСини қуриш билан боғлиқ бўлди.

Барча вилоятларда бўлганидек, Сирдарё аҳолиси ҳам нотекис жойлашган. Чунончи, зичлик кўрсаткичи Ховос, Боёвут ва Гулистон туманларида вилоят ўртача даражасидан анча юқори бўлса, Ш. Рашидов, Меҳнатобод, Мирзаобод ва Оқ олтин туманларида у нисбатан кам (қуйидаги жадвалга қаранг).



## СИРДАРЁ ВИЛОЯТ ҚИШЛОҚ ТУМАНЛАРИ АҲОЛИСИ (1998 й.)

| №  | Туманлар              | Худуди<br>(минг кв. км.) | Аҳолиси (минг<br>киши) | Зичлик<br>(1 кв. км/<br>киши) |
|----|-----------------------|--------------------------|------------------------|-------------------------------|
| 1. | Боевут                | 0,51                     | 76,5                   | 150,0                         |
| 2. | Гулистон              | 0,35                     | 48,4                   | 138,3                         |
| 3. | Меҳнатобод            | 0,42                     | 23,9                   | 56,9                          |
| 4. | Мирзаобод             | 0,44                     | 39,9                   | 90,7                          |
| 5. | Оқолтин               | 0,57                     | 49,2                   | 86,3                          |
| 6. | Сайхунобод            | 0,55                     | 56,8                   | 126,2                         |
| 7. | Сирдарё               | 0,57                     | 59,6                   | 108,4                         |
| 8. | Ховос                 | 1,01                     | 64,6                   | 62,1                          |
| 9. | Ш. Рашидов            | 0,57                     | 48,4                   | 84,9                          |
|    | <b>Вилоят бўйича:</b> | <b>4,99</b>              | <b>648,0</b>           | <b>129,9</b>                  |

Саноат ривожланиши ва ҳудудий ташкил этилишининг социал-иқтисодий омилларидан энг муҳими аҳоли ва меҳнат ресурсларидир. Сирдарё вилоятида, 1998 йил маълумотиغا қараганда, 648,0 минг ёки республиканинг 2,8 фоиз аҳолиси яшайди. Бу борада у мамлакатимизда энг сўнгги ўринда туради. Бироқ, шунга қарамасдан, бу ернинг демографик сифими анча юқори — зичлик ҳар 1 кв. км.га 130 киши (Ўзбекистонда 53 киши).

Вилоят жами аҳолиси 1926—1997 йилларда деярли 7,5 мартага кўпайган. Айни шу даврда шаҳар аҳолиси 6,5 қишлоқ аҳолиси эса 4,7 марта ортган. Вилоят аҳолисининг тез суръатларда ўсиши асосан қўриқ ерларини 50—60-нчи йилларда ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган (жадвал-4). Таққослаш учун республиканинг умумий кўрсаткичларига мурожаат қиламиз: юқорида келтирилган йиллар мобайнида Ўзбекистон аҳолиси 4,2, шаҳарликлар — 8 ва қишлоқ аҳолиси 3,3 мартага кўпайган. Бундан маълум бўладики, Сирдарё вилояти аҳолиси, шунингдек, шаҳар ва қишлоқда яшовчилар ҳам мамлакат даражасидан анча фаол ўсган.

## СИРДАРЁ ВИЛОЯТ АҲОЛИСИНING ТАДРИЖИЙ ЎЗГАРИШИ

| Йиллар         | Аҳоли сони |       |       |       |       |       |       |
|----------------|------------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
|                | 1926       | 1939  | 1959  | 1970  | 1979  | 1989  | 1998  |
| Жами аҳоли     | 97         | 157   | 245   | 341   | 448   | 565   | 648   |
|                | 100,0      | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 |
| Шаҳар аҳолиси  | 3,1        | 16    | 66    | 100,0 | 140   | 184   | 199   |
|                |            | 10,2  | 26,9  | 29,3  | 31,2  | 32,6  | 30,7  |
| Қишлоқ аҳолиси | 94         | 141   | 179   | 241   | 308   | 381   | 449   |
|                | 96,9       | 89,8  | 73,1  | 70,7  | 68,8  | 67,4  | 69,3  |

Изоҳ: наср суратида — мутлоқ сон, минг киши;  
маҳражида — нисбий, фоиз ҳисобида.

Жадвалда келтирилган аҳолининг таркибига доир статистик маълумотлар саноат корхоналарини жойлаштириш нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятдан холи эмас. Биринчидан, аҳолининг умумий миқдор кўрсаткичи энг аввало истеъмолчи омили сифатида намоён бўлса, иккинчидан эса унинг меҳнатга лаёқатли қисми ишчи кучи мазмунида қаралиши керак. Шу жиҳатдан халқ истеъмол моллари ва «меҳнат сифими» юқори бўлган саноат корхоналари ва тармоқларини ҳудудий ташкил этишда аҳолининг жойланиши муҳим маъно касб этади.

Ўз навбатида саноат ривожланиши авваламбор ҳудудда урбанизация жараёнининг ҳолати ва шаҳарлар тўғрисида ўз ифодасини топади. Шу томондан ёндошганда, Сирдарё вилоятининг урбанизация даражаси айтарлича юқори эмас: 1998 йилда у 30,7 фоизга тенг бўлган холос, ваҳоланки, бу кўрсаткич республикада бироз каттароқ — 37,9 фоиз.

Ҳозирги вақтда Сирдарё вилоятида 5 шаҳар ва 6 шаҳар типидagi шаҳарча ёки посёлка мавжуд. Улардан энг каттаси вилоят маркази Гулистон бўлиб, унда 55 минг аҳоли яшайди. Гулистон Ўзбекистон Республикасида ягона йирик шаҳар мақомига эга бўлмаган вилоят марказидир. Аҳоли сони бўйича мамлакатимизда унга тенгқур бўлган шаҳарлар Шаҳрихон, Қогон, Зарафшон, Чуст, Денов, Янгийўл ҳисобланади. Бироқ, уларнинг бирортаси Гулистондек юқори маъмурий ҳуқуқга эга эмас. Гулистон шаҳрининг республика вилоят марказлари орасида энг кичик эканлигига сабаб унинг Тошкентдек азим пойтахт — шаҳарга яқинлиги ҳамда бу ерда саноат корхоналарининг нисбатан камлиги бўлса керак.

Агар расмий шаҳар ҳуқуқига эга бўлиш даврига қараладиган бўлса, вилоят ҳудудида энг аввал пайдо бўлган шаҳар Янгиердир. Бу шаҳар дастлаб қўриқ Мирзачўлнинг бўлажак пойтахти сифатида лойиҳалаштирилган ва қурилган эди. Аммо у бундай мақомга эриша олмади. Асосий сабаб — бу ерда тез-тез такрорланиб турадиган каттик чўл шамоли бўлди. Ҳозирги кунда Янгиерда 30 мингга яқин аҳоли яшайди. Деярли шунча аҳоли Сирдарёга ҳам тўғри келади. У шаҳар унвонини 1971 йилда олган. Шундан оир йил кейин Сирдарё ГРЭС-и қурилиши туфайли Ширин шаҳри вужудга келди ва 1980 йилда эса темир йўл бекати ҳисобланган Бахт ҳам бундай даражага эришди.

Шаҳарчалар орасида энг кўхнаси ва айни пайтда аҳолиси энг каттаси Ховосдир (1960 й.). Кейинчалик (1967 й.). ҳозирги Деҳқонобод — аввалги Крестьянский ҳам шаҳар типидagi посёлкалар қаторига кирди, 1984 йилда эса бирданига учта аҳоли пунктини бундай мақом берилди: Боёвут, Сайхун (аввалги—Верхневолжск) ва Пахтабод. Шаҳарчалардан Гулистон шаҳар кенгашига бўйсунувчи Дўстлик бўлиб, у 1992 йилда ташкил этилган.



Вилоятда мавжуд шаҳар ва шаҳарчаларнинг ташкил топишига турли омиллар сабаб бўлди. Чунончи, саноат асосида Ширин, темир йўл транспорти негизида Бахт ва Ховос, саноат ва транспорт ривожланиши билан Сирдарё шаҳрининг шаклланиши боғлиқ бўлди. Янгир — қўриқ ерларни ўзлаштириш ва қурилиш саноати, Гулистон — вилоят маъмурий маркази, қолган шаҳарчалар эса ҳосан туманлар маъмурий маркази сифатида вужудга келди. Айни пайтда ҳамма туманларнинг ҳам маъмурий марказлари бундай мақомга эга эмас. Масалан, Меҳнатобод, Мирзаобод, Оқолтин туманларида, яъни 9 та қишлоқ туманлардан 3 тасида марказ вазифасини қишлоқ аҳоли пунктлари бажаради (Меҳнатобод туманини қишлоқлари), Мирзаобод туманида Наврўз ва Оқолтинда Сардоба қишлоқлари).

Жадвал-5.

Сирдарё вилояти шаҳарларининг таркибий тузилиши (1998 й.)

| Босқичлар           | Шаҳарлар категорияси, минг киши ҳисобида | Ушбу гуруҳга кирувчи шаҳарлар ва шаҳарчалар номи | Аҳолиси   |               |
|---------------------|------------------------------------------|--------------------------------------------------|-----------|---------------|
|                     |                                          |                                                  | Минг киши | Фоиз ҳисобида |
| I                   | 5 мингча                                 | Сайхун                                           | 4,6       | 2,3           |
| II                  | 5,1—10,0                                 | Боёвут, Деҳқонобод                               | 19,7      | 9,8           |
| III                 | 10,1—20,0                                | Бахт, Ширин, Пахтаобод                           | 34,8      | 17,5          |
| IV                  | 20,1—50,0                                | Ховос, Сирдарё, Янгир                            | 85,8      | 43,0          |
| V                   | 50,1 ва ундан юқори                      | Гулистон                                         | 54,6      | 27,4          |
| Вилоят бўйича жами: |                                          |                                                  | 199,5     | 100,0         |

Шаҳар ва шаҳарчалар орасида энг кичиги Сайхундир. Унда ҳаммаси бўлиб 46, минг ёки вилоят жами шаҳар аҳолисининг 2,3 фоизи яшайди. Боёвут ва Деҳқонобод ҳам унча катта эмас, Бахт, Ширин ва Пахтаободда эса уларнинг ҳар бирига 10—20 минг кишидан аҳоли тўғри келади. «Ярим ўрта» шаҳарлар Ховос, Сирдарё ва Янгир бўлиб, бу босқичдаги шаҳарлар гуруҳида вилоят шаҳар аҳолисининг 43,0 фоизи яшайди (Жадвал-5).

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, вилоятда шаҳарлар тўри ва таркиби унча ривожланмаган. Бундай ҳолат саноатнинг заиф бўлган урбанистик таркибига ҳам мос келади. Айни чоғда мавжуд шаҳарларнинг аксариятида кичик ва ўрта саноат корхоналарини қуриш имкониятлари бор.

Саноатни ривожлантириш ва ҳудудий ташкил этишда меҳнат ресурслари омили ҳам катта аҳамиятга эга. 1.01.1997 й. маълумотларига кўра, вилоятда меҳнатга лаёқатли ёшдагилар 292,1 минг киши ёки жами аҳолининг 45,5 фоизини ташкил қилади. Шундан расмий равишда ишсиз сифатида қайд этилганлар 1338 киши; 15 ёшдан юқори бўлганларнинг ҳар мингтасига, 1989 йил аҳоли рўйхати якунларига кўра, 80 та олий маълумотли ва 159 та ўрта махсус билимга эга бўлганлар тўғри келади (республикада бу кўрсаткич 92 ва 150 киши).

Шаҳар жойларда олий маълумотлилар вилоятда 96, республикада 135; қишлоқларда 71 ва 57. Ўрта махсус билимга эга бўлганлар, юқоридагиларга мос равишда, 216 ва 191 ҳамда 127 ва 118 киши. Демак, Сирдарё вилояти қишлоқ жойларида ҳам биров бўлсада малакали ишчи кадрлар мавжуд. Бу эса мамлакатимизда қишлоқ саноатини ривожлантиришга қаратилган сиёсатини амалга оширишда муҳимдир.

Саноат тармоқларини ривожлантириш ва жойлаштиришга таъсир этувчи социал-иқтисодий омиллардан яна бири транспорт инфраструктурасидир. Бу жиҳатдан Сирдарё вилоятини ўртача даражада баҳолаш мумкин. Шимолдан Жанубга томон тик йўналишда ўтказилган, вилоят ҳудудини деярли тенг икки бўлакка ажратувчи Сирдарё—Ховос темир йўли асосий аҳамиятга эга. Уни «Сирдарё ўқи» сифатида таърифлаш мумкин. Мазкур йўл республика пойтахти — Тошкентни Фарғона водийси билан боғлайди. Унга параллел ҳолда давлат аҳамиятига молик автомобил йўли ҳам ўтказилган. Бундан ташқари, ҳозирги кунда мамлакатимизнинг транспорт мустақиллигига эришиши мақсадида вилоят ҳудудидан, Қозоғистоннинг Еттисой туманини айланиб ўтувчи темир йўл ҳам қурилмоқда. Бу йўл қўшни Жиззах вилоятига, яъни аввалги Тошкент — Жиззах йўналишининг ўрта қисмига чиқади.

Вилоятнинг ички транспорти (у асосан автомобил йўллардан иборат) ҳам мамлакатимизнинг айрим бошқа вилоятларига қараганда, нисбатан яхши ривожланган. Бу Мирзачўл даштини ўзлаштириш дастури доирасида амалга оширилган эди. Бироқ, вилоятнинг «узилиб қолган» жанубий тоғолди қисмида транспорт коммуникацияларининг аҳоли унча яхши эмас.

Вилоят шаҳар жойларидан Гулистон, Сирдарё, Бахт, Янгйер, Ховос ва Ширин темир йўл ёқасида жойлашган. Бундай транспорт — географик ўрин келажакда саноат корхоналарини жойлаштириш учун қулай шароит яратади. Қолган шаҳар ва шаҳарчалар эса темир йўлдан анча ичкарида.

Шундай қилиб, Сирдарё вилоятининг табиий шароити ва қазилма бойлик ресурсларини саноат корхоналарини жойлаштириш ва ривожланиши нуқтан назардан «қониқарсиз», аҳоли ва меҳнат ресурслари, транспорт инфраструктурасини «ўрта» ва иқтисодий географик ўрини «яхши» даражада баҳолаш мумкин.



## 5.2. Сирдарё вилояти саноати шаклланиши ва ривожланишининг регионал хусусиятлари

Саноат ишлаб чиқаришининг географик ўрганишда энг аввало унинг тарихий шаклланиш жараёнини кўриб чиқиш талаб этилади. Бироқ бундай ёндашув соф тарих жиҳатидан эмас, балки географик нуқтаи назардан, яъни ҳозирги кундаги ҳолат-саноатнинг тармоқлар бўйича ихтисослашуви ва унинг ўзига хос ҳудудий таркиб-тузилмаси қачон, қаерда ва нима сабабдан вужудга келишининг илмий жиҳатдан аниқлаш ва асослаш катта аҳамият касб этади.

Сирдарё вилояти саноатининг тарихий-географик таҳлили шундан далолат берадики, бу ҳудудда мазкур тармоқнинг шаклланиши республикамиз бошқа вилоятларидан сезиларли даражада фарқ қилади. Авваламбор, бу ерда ҳозирги замон саноати анча кеч ва деярли «бўш» жойда барпо этилди. Бинобарин, мавжуд саноат мажмуининг тармоқ ва ҳудуд таркиблари ҳам ўзгача.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, дастлабки саноат корхоналари ҳозирги Сирдарё вилояти ҳудудида тахминан сўнгги 40—50 йил давомида вужудга келди. Ваҳоланки, Ўзбекистоннинг бошқа қисмларида анъанавий ҳунармандчилик ва қосибчилик қадимдан ривожланиб келган эди. Утган асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг Россия томонидан босиб олинishi, ўзига хос хом ашё минтақасини жорий этиш мақсадидаги геосиёсий савий-ҳаракатлари, жумладан, Каспийорти темир йўли қурилиши ҳам бу ҳудуднинг иқтисодий географик қиёфасини деярли ўзгартирмади. Маълумки, ўша даврда Туркистонга темир йўл билан саноатнинг баъзи тармоқлари ҳам кириб келганди. Чунончи, темир йўл бекатлари ва ушбу транспорт тизимида яқин жойларда пахта тозалаш ва мой заводлари, кўнчилик каби маҳаллий хом ашё ёки ҳарбийларни озиқ-овқат ва кийим-кечак маҳсулотлари билан таъминловчи корхоналар барпо этилган эди. Аммо бундай ўзгаришлар биз тадқиқ қилаётган ҳудуд доирасида рўй бермади (Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурий тузилмасидаги Сирдарё вилояти ўзининг ҳудуди жиҳатидан бугунги вилоятга асло мос бўлмай, аксинча у жуда катта минтақани, ҳатто Қуйи Амударёнинг ўнг соҳилини ҳам ўз тасарруфига олганди).

Ҳозирги Сирдарё вилояти ҳудудида саноат шўролар даврининг дастлабки йилларида ҳам ривожланмай қолаверди, у ўша йилларда амалга оширилган мамлакат хўжалигини индустриялаш дастуридан четда қолганди. Чунки, бу ерда на маҳаллий қишлоқ хўжалик хом ашёси ва на ишчи кучи бор эди. Қолаверса, бу ҳудудда Фарғона ёки Бухорога ўхшаш пахтачилик ҳам ривож топмаган, замини эса қазилма бойлик захираларига эга эмасди. Бундай объектив шарт-шароитлар ва омиллар саноат тармоқларининг Сирдарё вилоятида шаклланиш имкониятларини чеклаб қўйган эди.

Ўзбекистон ҳудудида ҳозирги замон индустриясини шаклланиши ва ривожланишида Иккинчи Жаҳон уруши катта туртки бўлган. Айнан ўша йилларда фронт чизигидан машинасозлик, кимё, тўқимачилик ва саноатнинг қолган барча тармоқларига тегишли йирик корхоналар кўчириб келинди. Бироқ бу корхоналар асосан иқтисодий ва транспорт-географик мавқеи қулай бўлган мавжуд шаҳарларда жойлаштирилди. Жумладан, уларнинг кўпчилиги энг аввало Тошкент ҳамда Самарқанд, Қўқон, Чирчиқ каби марказларда қайта тикланди, майдони деярли қўриқ ерлар билан қопланган ҳозирги Сирдарё вилояти эса бундай тарихий имкониятлардан ҳам «фойдалана олмади».

Аммо шунинг эътиборига олиш зарурки, айнан ана шу йилларда мазкур вилоят ҳудудида саноат ва қишлоқ хўжалигини ривожланишига таъсир этувчи баъзи тадбирлар амалга оширилди. Чунончи, Бекобод яқинида ўша даврнинг улкан қурилиш объектларидан бири бўлган Фарҳод ГЭСнинг барпо этилиши бошланди ва у 1948 йилда ниҳоясига етказилди. Бунинг натижасида Бекободда қора металлургия мажмуининг ривожланишига қулай шароит яратилди, Сирдарё вилояти қўриқ ерларини ўзлаштириш имконияти туғилди. Кейинчалик Жанубий Мирзачўл канали, Марказий Мирзачўл зовури ва бошқа суғориш иншоотлари қуриб битказилди.

Шунингдек, тадқиқод объектимизда қишлоқ хўжалигини ривожланиши билан боғлиқ баъзи ишлар рўёбга чиқарилган эди. Масалан, урушдан олдинги йиллардаёқ бу ерда «Боёвут», «Малик», «Пахтаорол» каби йирик хўжаликлар бунёд этилган эди. Улар ҳозирги агросаноат мажмуининг дастлабки бўғинлари сифатида вужудга келган эди.

Маълумки, Мирзачўлни кенг қўламда ўзлаштириш асосан 1956 йилдан ҳукуматнинг махсус қарорига мувофиқ бошланган. Қўп ўтмай худди шу мақсадда 1963 йилда янги Сирдарё вилояти ташкил этилди. Демак, мазкур вилоят бош-бошидан қишлоқ хўжалиги, қўриқ ерларни ўзлаштириш асосида деҳқончиликни ривожлантириш мўлжалида шаклланди ва бу ҳам, албатта, унинг хўжалигини ихтисослашуви ва ҳудудий мужассамлашувига ўз таъсирини кўрсатди.

Қўриқ ерларни ўзлаштириш, табиийки, қурилиш материалларисиз амалга оширилмайди. Бинобарин, вилоятнинг эндигина вужудга келаётган шаҳар ва шаҳарчаларида ушбу саноат тармоғига тегишли корхоналар барпо этилди. Масалан, Янгисер, Ховос, Гулистон ва бошқа шаҳарларда темир-бетон конструкциялари, гишт заводлари каби қурилиш индустриясининг дастлабки корхоналари жорий этилди. Уларда ишлаб чиқилган маҳсулот асосан суғориш (ирригация ва мелиорация), йўл ва уй-жой қурилиши учун мўлжалланган. Сув узаткич латокларини (новларни), ётиқ ва тик дренажлар, хизматчилар учун уй-жой, дала шийпонлари ҳам қурилиш материалларини кўп миқдорда талаб этади.



Айни пайтда ерларни суғориш асосида деҳқончиликни ривожлантириш замонавий техника жиҳозларсиз амалга оширилмайди. Бу эса, ўз навбатида, келтирилган машина ва ускуналарни йиғиш ва таъмирлаш корхоналарининг барпо этилишини тақозо қилади. Буларнинг барчаси, шунингдек, республикамизнинг бошқа вилоятларидан кўчиб келган аҳолига қулай яшаш шароитини яратиш саноатининг бошқа тармоқлари ва энг аввало электроэнергетика базасига асосланади. Ана шундай сабаб-оқибат туфайли, вилоятнинг ҳозирги хўжалик тузилмаси занжирсимон тарзда таркиб топди.

Демак, ҳозирги замон тили билан айтганда, вилоят хўжалигини шакллантиришдан олдин унинг пойдевори ёки инфраструктураси бунёд қилинди. Ушбу соҳага суғориш ва аҳоли учун мўлжалланган ичимлик сувини етказиш, ер ости ва ер усти ирригация иншоотлари, электр узатувчи тармоқлар ва подстанциялар, туман ва хўжаликлараро йўллар, шийпон ва фермалар, уй-жой кабилар кирди. Уларнинг барчаси биргаликда мураккаб мажмуа ёки тизимни ташкил этади.

Шундай қилиб, вилоят саноатининг ривожланишини яқин ўтмишнинг 40 йиллар доирасида, яъни 60-нчи йиллардан бошлаб таҳлил қилиш мумкин. Мавжуд маълумотларга қараганда, Сирдарё саноат ишлаб чиқариш ҳажми 1960—1965 йилларда юқори суръатларда ўсган. Бу кўрсаткич бўйича (кўпайиш 10,4 фоиз) у республикада Тошкент вилоятидан сўнг иккинчи ўринни эгаллаган. Ана шундай нисбатан юқори даражада вилоятнинг саноатлашуви кейинги беш йилликда ҳам кузатилади. Масалан, юқоридаги кўрсаткич 1965—1970 йилларда 8,3 га тенг бўлиб у фақат Бухоро ва Қашқадарёдан паст бўлган, холос.

Агар саноат ривожланишини бундан ҳам олдинги йилларга нисбатан қарайдиган бўлсак, у ҳолда янада юқори рақамларнинг гувоҳи бўламиз. Жумладан, Сирдарё саноати 1950—1960 йиллар мобайнида 4,6 марта ривожланган ва бу рақам республика даражасидан бироз юқори бўлган (4,2).

Саноат ишлаб чиқаришини вилоят бўйича бундай статистик кўрсаткичлари ўзининг объектив асосларига эга. Биринчидан, озроқ бўлсада бу йилларда саноат тармоқлари, хусусан қурилиш индустрияси Сирдарёда жадалроқ ривожланди. Иккинчидан эса бу ривожланиш илгари деярли «бўш» жойда содир бўлди, яъни айтиш мумкинки, у «нолдан» бошланган. Табиийки, бундай шароитда таҳлил этилаётган рақам ўз-ўзича катта бўлади.

1960—1970 йилларда Ўзбекистон бўйича саноат ишлаб чиқаришининг умумий ривожланиш темпи 203 фоизга тенг бўлган ҳолда у Сирдарёда 246 фоизни ташкил этган. Бироқ, шунга қарамасдан етмишинчи йилларда ҳам вилоятнинг саноат ривожланиш даражаси ўртача кўрсаткичлардан анча паст бўлган. Чунончи, Ш. Н. Зо-

киров маълумотларига (1972) кўра, республикада ҳар 1000 кишига саноатда банд бўлган ходимлар 47,3 га баробар бўлган тарзда ушбу рақам Сирдарё вилоятида 25,7 ни ташкил этган ёки бу йўналиш бўйича индекс 0,54 га тенг бўлган, холос. Тахминан шу миқдорга яқин рақам жон бошига ишлаб чиқилган ялпи саноат маҳсулоти индексида ҳам кузатилади (0,52). Бошқача қилиб айтганда, Сирдарё вилояти саноатининг ривожланиш даражаси умумий Ўзбекистон Республикаси кўрсаткичидан деярли 2 марта паст бўлган.

Жадвал-6.

**Сирдарё вилоят саноатининг ривожланиши (фоиз ҳисобида)**

| Йиллар    | У с и ш                    |                    | Ўртача йиллик кўпайиш      |                    |
|-----------|----------------------------|--------------------|----------------------------|--------------------|
|           | Ўзбекистон<br>Республикаси | Сирдарё<br>вилояти | Ўзбекистон<br>Республикаси | Сирдарё<br>вилояти |
| 1960—1965 | 108,4                      | 110,4              | 1,65                       | 2,00               |
| 1965—1970 | 106,3                      | 108,3              | 1,25                       | 1,60               |
| 1970—1975 | 159,2                      | 157,9              | 9,75                       | 9,55               |
| 1975—1980 | 131,6                      | 147,1              | 5,65                       | 8,05               |
| 1980—1985 | 138,6                      | 182,1              | 6,75                       | 12,70              |
| 1985—1990 | 118,1                      | 108,4              | 3,40                       | 2,00               |

Жадвал тарихий манбалар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра, Сирдарё вилояти саноатининг тараққий этиш суръати аксарият йилларда республика ўртача кўрсаткичларидан устун бўлган. Айниқса, бундай устунлик 1975—1980 ҳамда 1980—1985 йилларда сезиларли даражада бўлиб, у республикага нисбатан деярли 1,5—2,0 марта катта бўлган. Шўролар даврининг сўнгги йилларида эса мазкур рақам бирмунча пасайган (6-жадвалга қаранг) ва у 1985—1990 йилларда фақат Сурхондарё вилоятидан кўпроқ бўлган, холос.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, жадвал ёки интенсив суръатлар пировард натижада Сирдарё вилоятида саноат ривожланишининг юқори бўлишига олиб келмаган. Масалан, етмишинчи йиллар бошида жон бошига саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш индекси Ўзбекистон даражасидан 2 марта кам ва фақат саксонинчи йилларда у республиканинг ўртача кўрсаткичига тенглашган. Мавжуд маълумотларга кўра, Сирдарё вилоятида 1970 йилда республика ялпи саноат маҳсулотининг 3,6 фоизи, 1975 йилда — 2,8, 1980 йилда 3,1 ва 1985 йилда 3,2 фоизи тўғри келган. Мустақилликка эришишдан олдинроқ, яъни 1990 йилда ушбу рақам 3,0 фоизга баробар бўлган.

Таҳлил этилган йилларни бироз яхлитласак, хулоса қилиш мумкинки, 60-чи йилларда қурилиш саноати жадалроқ ривожланган



бўлса, етмишинчи йилларда электр энергетикаси устуворроқ даражада тараққий этган. Саксонинчи йилларга келиб қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи саноат корхоналари, аниқроғи, агросаноат мажмуининг юқори қаватлари барпо этила бошлаган. Чунинчи, республикаимизда тармоқнинг улкан корхоналаридан бири бўлган Гулистон ёғ-мой экстракция заводи 1980-йилда ишга гушган, қудратли Сирдарё ГРЭСи эса унингчи беш йилликда қуриб битирилган эди.

Аммо шўролар даврида вилоят саноати бир томонлама, фақат янги ерларни ўзлаштириш ва шу асосда пахтачиликни ривожлантириш эҳтиёж-имкониятлари доирасидагина шаклланди, холос. Чунки ушбу ҳудуд маъмурий жиҳатдан фақат ана шу мақсадда ташкил этилган эди. Бинобарин, бутун Ўзбекистонга хос бўлган пахта якка ҳокимлиги хусусан Сирдарё вилоятида тўла ўз аксини топди. Ҳатто пахта тозалаш саноати ҳам бу ерда етарли даражада ривож топмаган ва шу боис етиштирилган пахта хом ашёси авваллари қайта ишлаш учун бошқа вилоятларга — кўпроқ Фарғона водийси заводларига жўнатиларди.

Шундай қилиб, мустақиллик даврини Сирдарё вилояти асосан иқтисодиёти бир томонлама йўналтирилган қишлоқ хўжалиги райони сифатида бошлади. Ушбу вилоят ҳудудидаги сонн оз, бироқ ишлаб чиқариш мужассамлашув даражаси ўта юқори бўлган Сирдарё ГРЭСи ва Гулистон ёғ-мой экстракция заводи каби корхоналар унинг умумий иқтисодий географик ҳолатини белгиларди.

Республикаимиз сиёсий мустақилликка эришгандан сўнг унинг иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтиши билан вазият тамомла ўзгарди. Эндиги шароитда олдинги ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва жойлантириш иринциплари (тамойиллари) бутунлай ўз кучини йўқотди. Жумладан, ҳудудлар даражасини тенглаштириш, хўжалик тармоқларини режали ва муттаносиб ҳолда жойлаштириш каби ёндашувлар йўқолиб, уларнинг ўрнига мулкчиликнинг янги шакллари ва улар орасида нодавлат секторлар улуши ошиб борди, эркин рақобат муҳити вужудга келди; ишлаб чиқариш фақат ишлаб чиқариш учун эмас, балки талаб ва эҳтиёж таъсирида амалга оширила бошланди. Хорижий мамлакатлар билан қўшма корхоналар қуриш, ялпи маҳсулот эмас, харидоргир, рақобатбардош сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш асосий масала бўлиб қолди.

Албатта,ўнчи даври ўзига хос, объектив қийинчиликларсиз бўлмайти. Ишлаб чиқаришда тарихдан мерос қолган хўжаликнинг бир томонлама тузилмаси, собиқ Бутуниттифоқ ҳудудий меҳнат тақсимотини барҳам топиши ва горизонтал (районлараро) иқтисодий ва технологик алоқаларнинг бузилиши талайгина муаммоларни юзага келтирди ва бу қийинчиликлар хусусан оғир саноат нисбатан кучлироқ ривожланган вилоятларда кескинроқ тус олди.

Сирдарё вилояти саноати эса, гарчи унинг ишлаб чиқариш салоҳияти унчалик юқори бўлмасада, асосан маҳаллий хом ашё захираларига таянгани туфайли бундай муаммолар бироз енгилроқ кўчди.

Бироқ, мазкур вилоятда ҳам, республикамизнинг кўпгина бошқа вилоятлари каби, саноатнинг ўсиши сўнгги йилларда деярли содир бўлмади. Чунки, эндиги шароитда вилоят ва районлар ривожланиши «бир текис» эмас, балки уларнинг ташаббуси ва имкониятларига қараб танлама ҳолда амалга оширила бошланди, устувор тармоқ ва ҳудудлар, «ўсиш кутб ва марказлари» жадалроқ шаклланиб борди (Асака, Қоровулбозор, Қўнғирот, Навоий ва ҳ. к.). Сирдарё вилоятида эса кўзга кўринарли, унинг иқтисодий ҳолатини кескин ўзгартирувчи «туртки» корхоналар ҳозирча қурилмаганлиги сабабли унинг саноати ҳам нисбатан суст тараққий этиб бормоқда.

Мавжуд маълумотларга қараганда, вилоят саноат маҳсулоти 1991 йилда олдинги йилга қараганда 101.3 фозга, 1992 йилда 91.1, 1993 йилда 104.2, 1994 йилда 94.5 ва 1995 йилда 106.0 фозга ўсди. Республика бўйича бу рақамлар юқорида келтирилган йилларга мос равишда 101.5, 93.3, 103.6, 101.6, 100.2 фозга тенг бўлди: 1996 йилда саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш Сирдарё вилоятида 108.5 фозга бўлган ҳолда у Ўзбекистон Республикасида ўртача 106.0 фозни ташкил қилди. 1997 йилда эса бу рақамлар мос равишда 107.5 ва 106.5 фозларга тенг. Кўриниб турибдики, вилоятда ҳам саноат ривожланиши бир текис ёки барқарор бўлмади, аксинча айрим йилларда унинг маҳсулотини камайиши кузатилди-ки, бу ўтиш даврига хос бўлган табиий ҳолдир.

Мустақилликнинг ўтган йилларида вилоят ҳудудиде бироз бўлсада янги саноат қурилишлари амалга оширилди. Чунончи, 1994 йил охирида Гулистон шаҳрида алкаголсиз ичимликлар заводи, 1995 йилда «Малик» ширкатлар уюшмасида Исроил ускуналари асосида сут маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган корхона, 1996 йилда Сайхунобод туманининг «Гулистон» ширкатлар уюшмасида янги нон комбинати ишга туширилди. Шунингдек, Гулистон пахта тозалаш заводи негизда Италия «Совис Матек» фирмаси билан ҳамкорликда пайпоқ тўқиш корхонаси ҳам қурилди. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш инфраструктурасига тегишли янги ичимлик суви узатувчи қувурлар, нефть маҳсулотлари таъминоти корхонаси ва бошқалар ҳам барпо этилди (Ўзбекистон ҳудудлари мустақиллик йилларида, 1996, б. 98—100). Бироқ, умуман олганда эса, бундай саноат корхоналарининг қурилиш кўлами бошқа вилоятларга қараганда, масалан, Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Навоий. Қашқадарё, Наманган, Тошкент вилоятларига нисбатан анча паст.



Шундай қилиб, Сирдарё вилояти саноатининг шаклланиш ва ривожланишини таҳлил қилиш қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон беради:

— вилоятда саноат ривожланиши анча кеч бошланди;  
— саноатнинг ривожланиши асосан янги ерларин ўзлаштириш мақсадидагина амалга оширилди;

— вилоятда қазилма бойликлар, етарли ишчи кучи ва бошқа имкониятлар бўлмаганлиги сабабли оғир саноат тармоқлари суст ривожланди;

— вилоят саноатининг ривожланиши деярли «нолдан» бошланганлиги учун унинг статистик кўрсаткичлари баъзан юқорироқ бўлди;

— мавжуд саноат корхоналари кўпроқ темир йўллар бўйида ўрнашган аҳоли қўрғонларида жойлаштирилди ва шу асосда янги шаҳар ва шаҳарчалар (Янгиер, Бахт, Ширин) ривожланди;

— ўтган йилларда вилоят ҳудудида аста-секинлик билан бўлсада агросаноат мажмуи шакллани бошланди ва саноат ривожланиши учун тегишли инфраструктура шаҳобчалари барпо этилди.

Юқорида келтирилган Сирдарё вилояти саноатининг ривожланиш хусусиятлари унинг тармоқлар ва ҳудудий таркибининг шаклланишига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Булар эса саноат географиясининг ўзига хос регионал хусусиятларини акс эттиради.

## Олтинчи боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ХУДУДИЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Ҳар қандай мамлакатнинг ҳудуди бу унинг табийий бойлиги, миллий иқтисодиётининг ривожланишидаги муҳим омилдир. Бинобарин, мавжуд ҳудуд имкониятлардан, ҳудуднинг демографик, экологик ва иқтисодий сифими-салоҳиятидан тўғри ва самарали фойдаланиш, ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг негизидир.

Мустақил мамлакатнинг ўз мулкига, жумладан, ер майдонига эгалик қилиши, энг аввало, унинг ҳудудий жиҳатдан тўғри ташкил этилиши ва бошқарувини назарда тутати. Ушбу муаммоларнинг долзарблиги ва кескинлиги, давлат ҳудудининг кўлами, геосиёсий ўрни билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси ўзининг ер майдони бўйича жаҳон ҳамжамиятида ўртача мавқега эга. Бу жиҳатдан у Европадаги Швеция, Осиёдаги Ироқ ва Африкадаги Марокаш мамлакатлари билан деярли тенг. Республикамиз майдони жиҳатидан Ҳамдўстлик давлатлари орасида бешинчи, Ўрта Осиёда эса Туркменистондан кейин иккинчи ўринда туради.

Мамлакатнинг умумий чегара узунлиги 6221 км. Давлат чегарасининг энг катта қисмлари Қозоғистон ва Туркменистон билан, энг қисқаси жанубда жойлашган Афғонистонга тўғри келади. Айни пайтда, республика ҳудудининг шимоли-ғарбдан жануби-шарққа томон, Қуйи Амударё минтақасининг Устюрт қисмидан Фарғона водийсининг Андижон вилоятигача чўзилганлиги унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, маъмурий-ҳудудий тузилмаси ва бошқарув тизимларига турлича таъсир қилади. Чунинчи, мамлакатнинг бу шаклдаги геоқўёфаси унинг кўп мамлакатлар билан қўшничилигини, шунингдек, ҳудудининг транспорт инфраструктураси ва ташқи иқтисодий алоқалар жиҳатидан ўтувчанлиги ёки транзит хусусиятига эга эканлигини билдиради.

Шубҳасиз, республиканинг айнан ана шундай геосиёсий мавқеи унинг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Бироқ, шу билан бирга, мамлакат ҳудудининг чўзинчоқлиги унинг ички ижтимоий-иқтисодий ривожланишини ташкил этиш ҳамда аҳолига турли хил хизмат кўрсатиш соҳаларини жорий қилишда маълум қийинчиликлар туғдиради. Бундай вазият, айниқса, мамлакат ягона транспорт тизимини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Шу боис, ҳозирги кунда нефт ва ғалла (дон) мустақиллиги қаторида Ўзбекистоннинг йўл мустақиллиги ҳам ниҳоятда долзарб муаммодир. Худди шу мақсадда Учқудуқ — Жанубий Қорақалпоғистон, Ғузор — Бойсуи — Қумқўрғон темир йўллари ҳамда Ангрен — Наманган автомобил йўлларининг қурилиши жадал суръатлар билан олиб борилмоқда. Мазкур йўлларнинг ишга тушиши билан мамлакатимизнинг йўл мустақиллиги таъминланади, қўшни ва



ҳудуди тугаш мамлакатлар — Қирғизистон ва Тожикистон давлатларининг ички мунтазам транспорт алоқаларининг амалга ошириши Ўзбекистонга боғлиқ бўлиб қолади.

Маълумки, ҳар бир мамлакатнинг ривожланиши пировард натижада унинг доирасида ҳудудий меҳнат тақсимотини ташкил этилганлиги билан ифодаланади. Шу нуқтаи назардан қараганда собиқ СССР даврида «Умумиттифоқ» меҳнат тақсимотини ўта марказлашганлиги туфайли алоҳида республикалар имконият ва эҳтиёжлари тўлақонли эътиборга олинмасди. Қолаверса, тўртта собиқ иттифоқдош республикалар — Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон ягона Ўрта Осиё иқтисодий райони сифатида қараларди ва бу район ҳудудий меҳнат тақсимотида яхлит шаклда ўрин олган эди. Табиийки, бундай шароитда республикалар даражаси ва, айниқса, уларнинг ички ҳудудлари «Умумиттифоқ» меҳнат тақсимотида инobatга олинмасди.

Агар бу масалага янада кенгроқ қарайдиган бўлсак, кўпгина собиқ иттифоқдош республикалар ҳудудий меҳнат тақсимотида анча кейинги босқичлардан ўрин олган эди. Унинг биринчи босқичи — халқаро ёки мамлакатларaro меҳнат тақсимоти бўлиб, бунда алоҳида давлат сифатида СССР иштирок этарди. Иккинчи босқич — халқаро социалистик мамлакатлар меҳнат тақсимоти, учинчиси — Бутуниттифоқ ва тўртинчиси — йирик иқтисодий район (Ўрта Осиё) ичидаги меҳнат тақсимоти бўлиб, у амалда яхши ривожланмаган эди. Алоҳида республика доирасида эса бу жараён янада заиф бўлган.

Демак, ҳозирги кунда ҳар бир мамлакат ичида ҳудудий меҳнат тақсимотини амалга ошириш асосий вазифалардан ҳисобланади. Ушбу муаммони ижобий ҳал этиш ўз навбатида мамлакат иқтисодий райони ва минтақаларнинг янги тизими ва тўрини шакллантиришга илмий пойдевор бўлиб хизмат қилади. Иқтисодий районлар эса эндиги шароитда кўп босқичли тарзда ажратилади.

Мамлакатимизнинг ҳудуди, унинг давлат чегаралари дахлсиздир: айни пайтда, биз қўшни давлатларнинг ҳудуд ва чегараларининг ҳам дахлсизлигини тан оламиз. Бинобарин, ҳар бир мамлакат ягона геосиёсий тизим сифатида ўзининг мустақкам ва барқарор ички тузилишига, маъмурий — ҳудудий бўлинишга эга бўлиши керак. Бу ўринда айтиш жоизки, ўтмишда Ўзбекистон ҳудудининг маъмурий вилоятларга бўлиниши, вилоятлар сони ва чегаралари тез-тез ўзгариб турган. Масалан, бир вақтлар Наманган ва Андижон, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларининг бирлаштирилганлиги кўпчиликка маълум. Айниқса, Сирдарё ва Жиззах ҳамда Навоий ва Бухоро вилоятларининг ажратилиши ёки уларнинг яна қайта қўшилиши, бунинг натижасида Самарқанд вилоятининг гоҳ кенгайиб, гоҳ қисқариб туриши мамлакат (республика) ички маъ-

мурий-худудий тузилмасини барқарорсизлигига олиб келар эди. Айни вақтда, бундай «географик ўйинлар» кўп жиҳатдан салбий оқибатларга сабабчи бўлади. Хусусан, вилоятлар доирасидаги қуйи маъмурий районлар — қишлоқ туманларининг тўри ва таркиби ўзгарувчан бўлган.

Ҳозирги кунга келиб, айтиш мумкинки, мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи даражали маъмурий бирликлари — вилоятлари сон жиҳатдан тўғри ажратилган ва ушбу маъмурий тузилмаларда худуднинг иқтисодий-ижтимоий ривожланиши учун қулай имкониятлар мавжуд. Айни пайтда, улар маъмурий-иқтисодий районлар тўрига ҳам мос келади.

Аммо мамлакатимизда, айниқса, унинг мустақилликка эришгандан кейин, иқтисодий районларга ажратиш анча муаммоли ва шу билан бирга, долзарб масаладир. Муаммонинг асосий сабаби, энг аввало, республика ичида худудий меҳнат таксимотининг кенг кўламда ривожланмаганлигидир. Бундан ташқари, мамлакат худудининг табиий ва иқтисодий географик жиҳатдан ўзига хос хусусиятлари ҳам районлар тўри ва таркибини мунозарали қилиб қўяди. Масалан, Фарғона иқтисодий районининг чегараси ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Чунки у алоҳида географик минтақада жойлашган. Қуйи Амударё иқтисодий райони (Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти) ҳам бу борада аниқликка эга. Қолган иқтисодий районлар таркиби эса кўпчиликда бир хил фикр тугдирмайди.

Ўйлаймизки, катта иқтисодий ва демографик салоҳиятига эга бўлган ва муҳим сиёсий вазифани бажарувчи республика пойтахти Тошкент ва Тошкент вилояти алоҳида иқтисодий район мақомида ажратилишга ҳақлидир. Шунингдек, асосан янги ерларни ўзлаштириш негизда вужудга келган Сирдарё ва Жиззах вилоятларининг Мирзачўл иқтисодий райони доирасида белгиланиши ҳам мунозарага ўрин қолдирмайди. Худди шунга ўхшаш Бухоро ва Навоий вилоятларида умумлаштирувчи, район ташкил қилувчи муҳим омил бўлиб Қизилқум чўли ва унинг табиий бойликларидан фойдаланиш хизмат қилиши мумкин. Сурхон водийсининг нисбатан алоҳида, Ҳисор тоғларининг жанубида, мамлакатимиз чеккасида жойлашгани, уни ҳам ҳозирча иқтисодий район даражасида ажратишга сабаб бўла олади.

Таъкидлаш жоизки, юқорида белгиланган иқтисодий районлар ва уларнинг таркиби озми-кўпми объектив хусусиятга эга. Айни пайтда Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларининг бу борадаги масалалари эса айтарлича аниқ эмас. Баъзилар уларни ягона Самарқанд—Қарши иқтисодий райони сифатида ажратишса (бунга маълум тарихий ва иқтисодий географик асослар мавжуд), бошқалар бу вилоятларни алоҳида-алоҳида район шаклида кўришни тирроф этадилар. Бу ерда иккинчи фикр, назаримизда, мунозаралироқ туюлади. Гап шундаки, Қашқадарё вилоятини, унинг анча



катта ва табиий заҳираларига бой бўлган ҳудудини алоҳида иқтисодий район даражасида қабул қилиш имкониятлари йўқ эмас. Бироқ, бу фикр ажралиб қолган, майдони нисбаган кичик Самарқанд вилоятига унча тўғри келмаслиги аниқ.

Ҳамма нарсанинг ҳаками вақт деганларидек, ушбу муаммонинг ечимин ҳам ҳозирги янгиликларга боғлиқ бўлиб қолди. Чунончи, Гузор — Бойсун — Қумқўрғон темир йўлининг қурилиши муносабати билан Қашқадарё ва Сурхон водийси ўртасидаги иқтисодий алоқадорлик анча ривож топади, яқинлашади. Шу боис, уларни биргаликда Жанубий иқтисодий район шаклида ажратиш имконияти туғилади. Бунинг учун Ҳисор тоғининг икки ён бағридаги турли фойдали қазилмаларни ва, айниқса, туз конларини янги темир йўлининг ишга туширилиши шарофати билан ўзлаштирилиши ҳам бу ҳудудларни боғловчи ва умумлаштирувчи омил сифатида хизмат қилади.

Шундай қилиб, Қашқадарё вилоятининг мамлакат иқтисодий районлар тизимидаги ўрни анча равшанлашади. Энди эса муаммо бўлиб Самарқанд вилояти қолади. Фикримизча, Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларини биргаликда қадимий ва анъанавий ном билан Зарафшон иқтисодий райони деб юритилса, катта хатолик бўлмас. Бунга далил тарзида тарихий-географик асос — Зарафшон дарёси; Самарқанд ва Навоий, Навоий ва Бухоро вилоятлари ўртасида катта ҳудудий тафовут йўқлиги (бу, айниқса, Нурота, Хатирчи ва Қизилтепа туманларига тегишли) ҳамда ўлка табиий салоҳиятининг умумийлиги, жумладан, олтин конларнинг мавжудлиги ва бошқа омилларни келтириш kifоя.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон ҳудудида қуйидаги иқтисодий районларни ажратиш мумкин:

1. Тошкент иқтисодий райони — Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти;
2. Мирзачўл иқтисодий райони — Жиззах ва Сирдарё вилоятлари;
3. Фарғона иқтисодий райони — Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари;
4. Зарафшон иқтисодий райони — Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятлари;
5. Жанубий иқтисодий район — Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари;
6. Куйи Амударё иқтисодий райони — Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти.

Ўз навбатида, районларнинг баъзи бирларини йирикроқ иқтисодий минтақа шаклида бирлаштира ҳам бўлади. Масалан, Тошкент ва Мирзачўл районларини Марказий, Зарафшон ва Жанубий вилоятлари Жанубий-Ғарбий иқтисодий минтақа даражасида бел

гиллаш мумкин. Қолган, географик жиҳатдан яққол ажраллиб турган районларни айнан шу таркибда иқтисодий минтақа сифатида қаралишини тавсия этамиз (Қуйи Амударё — Шимоллий-Ғарбий, Фарғона водийси — Шарқий минтақа).

Шу билан бирга, асосий иқтисодий районлар ўзларидан кичик-роқ бўлган маъмурий-иқтисодий районлар (вилоятлар) ҳамда уларнинг таркибда туманлараро ҳудудий иқтисодий бирликлар (округлар) ажратилади. Чунончи, Қашқадарё вилоятида Шаҳрисабз, Қарши, Муборақ ёки Қосон, Сурхондарёда — Термиз ва Денов, Наманган вилоятида — Наманган ва Чуст, Қорақалпоғистонда — Нукус, Тўрткўл — Беруний, Чимбой, Қўнғирот атрофи қуйи даражадаги иқтисодий районлари шаклланимқда.

Турли босқичдаги иқтисодий районлар ўзларининг географик ўрни, табиий ва демографик шароитлари, экологик вазияти ва ресурс имкониятлари бўйича бир-бирларидан фарқ қилишади. Энг муҳими — бу ҳудудларнинг иқтисодий йўналишлари ўхшаш эмас. Бинобарин, уларнинг ҳар бирига ҳос ва мос ривожланиш дастури бўлмоғи лозим. Бундай дастурлар эса ушбу районларни атрофлича ўрганиш ва баҳолаш, таҳлил ва ташҳис қилиш асосида ишлаб чиқиладиган ва у мамлакатнинг махсус минтақавий сиёсати доирасида амалга тадбиқ этилади. Бунинг учун энг аввало ҳар бир районнинг ҳозирги аҳволи, унинг «ҳарорати» аниқланмоғи лозим.

Модомики, барча тармоқлар ва ҳудудларни бир вақтнинг ўзида бирдай юқори даражада ривожлантириш имкониятлари мавжуд эмас экан, у ҳолда бундай имконият ва зарурият бор бўлган алоҳида тармоқ ёки районларга устувор аҳамият берилади. Табиийки, бу ерда ҳамма район ва вилоятлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини мутлоқ тенглаштириш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Демак, бозор муносабатларига ҳос рақобат ҳудудлар ўртасида ҳам юзага келади. Бироқ бу рақобат соғлом ва эркин бўлиши ҳамда давлат томонидан тартибга солиниб туриши керак.

Ҳозирги шароитда ҳар бир вилоятдан ва унинг раҳбариятидан ташаббускорлик ва тадбиркорлик талаб этилади, уларнинг ўзлари, илгаригидек юқоридан кўрсатма кутмасдан, ривожланиш йўллари ва имкониятларини қидирмоқлари лозим. Бу ҳусусда, айниқса, ҳудудларнинг инфраструктура тизими бўйича тайёрланганлиги, экологик ҳолати ва бошқа шарт-шароитлари, хорижий сармоядорларни қизиқтира олишлари ва жалб этишлари муҳимдир.

Мамлакат миллий иқтисодиёти ва қудратини юксалтиришда барча вилоятларнинг ўзига муносиб ўрни ва улуши бор. Масалан, Қорақалпоғистон Республикасида Орол бўйи минтақасидаги экологик муаммони ҳал этиб бориш, мавжуд кимё саноати хом ашёси ва табиий газ захираларидан тўлароқ ва самаралироқ фойдаланиш, аҳоли яшаш шароитини, унинг саломатлигини тубдан яхшилаш, ижтимоий инфраструктура тизимини такомиллаштириш, енгил



ва озиқ-овқат саноатини жадал ривожлантиришга алоҳида эътибор берилади. Шунингдек, ушбу республикани мамлакатимизнинг ички районлари билан бевосита темир йўл билан боғлаш ҳам долзарб масала ҳисобланади.

Хоразм вилоятида асосий масала меҳнат ресурсларидан тўла фойдаланиш, қишлоқ инфраструктураси ва саноатини ривожлантириш, экология соҳасидаги муаммоларни бартараф этишдан иборатдир. Айни пайтда, унинг истиқбол йўналишини Қорақалпоғистон Республикаси билан биргаликда, мамлакатимизнинг энг чеккасида ва Европа давлатларига нисбатан яқин жойлашган иқтисодий минтақа доирасида олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

Бухоро вилоятининг яқин келажакдаги ривожланиши энг аввало Қоровулбозор нефтни қайта ишлаш мажмуасини кенгайтириш билан белгиланади. Шу билан бирга бу ерда қишлоқ хўжалиги ва агросаноат мажмуига ҳам катта эътибор берилади.

Навоий вилоятининг юқори даражадаги индустриал ривожланиши сақланиб қолинади ва у янада жаддалашади. Вилоят ҳудудида ҳали ўрганилмаган табиий заҳиралар ва маъданлар кўп. Улар асосида рангли металлургия, кимё ва ёқилғи саноати ривожланиб боради. Шунингдек, бу ерда ва хусусан, вилоят жанубида экологик муаммоларни ҳал этиш, енгил ва озиқ-овқат саноатини, сугорма деҳқончилигини ривожлантириш муҳим масалалардандир.

Самарқанд — мамлакатимизнинг қадимий ва ҳозирги кундаги «иккинчи шаҳар» мавқеини сақлаб қолади. Ушбу шаҳар ва унга бўйсунувчи вилоятда агросаноат мажмуи, рангли металлургия, халқаро туризм ва бошқаларга устувор аҳамият берилади.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини мустаҳкамлашда Қашқадарё вилоятининг алоҳида ўрни бор. У, айниқса, ёқилғи-энергетика, кимё, дон, пахта ва бошқа маҳсулотларни етиштиришда муҳим ўринини эгаллайди. Мамлакатимиздаги энг йирик Кўкдудмалоқ нефт ҳамда Шўртан газ конларининг ўзлаштирилиши, улкан Толимаржон ГРЭСининг ишга туширилиши наники вилоят, балки бутун мамлакат иқтисодий ривожига кучли таъсир кўрсатади.

Қўшни Сурхон vodiysининг яқин келажакдаги истиқболи кўмир, туз, рангли металл конларидан фойдаланиш, Ғузор — Бойсуи — Қумқўрғон темир йўлини ишга тушириш, ингичка тодала пахта етиштириш ва уни қайта ишлаш билан тавсифланади. Шу билан бирга, вилоятнинг ривожланиши унинг иқтисодий ва сиёсий географик мавқеини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Жиззах ва Сирдарё вилоятларининг ҳозирги иқтисодий ва, айниқса, саноат салоҳиятлари унча юқори, эмас. Бу борада Жиззах вилояти бироз ресурс имкониятларига эга (рангли ва нодир металллар, қурилиш материаллари ҳам ашёси ва ҳ.к.). Сирдарё вилояти эса мамлакатимизда минерал ҳам ашёга танқис бўлган район ҳисобланади. Мавжуд имкониятлардан келиб чиқиб, ушбу

вилоятларни асосан агросаноат мажмуи ҳамда уларни эркин иқтисодий минтақа мақомида ривожлантириш маъқулроқ. Буни ушунга қарата районнинг иқтисодий географик мавқеи, унинг Тошкент, Фарғона ва Зарафшон районларининг ўртасида жойлашганлиги ҳам қўлайлик яратади.

Фарғона иқтисодий райони вилоятларининг ривожланиши, эн аввало, бу ердаги ортиқча меҳнат ресурслари ва қишлоқ хўжалик хом ашёлари билан белгиланади. Шунингдек, Асакада ишга туширилган «УзДЭУ» автокорхонаси минтақа саноатининг тармоқлар ва ҳудудий таркибига катта ўзгаришлар киритади.

Андижон вилоятида машинасозлик ва енгил саноат, Фарғонада кўп тармоқли саноат мажмуи — енгил, нефть-кимё, қурилиш материаллари, озиқ-овқат, мебел, Наманганда — енгил саноат устувор даражада ривожланиб боради. Айни пайтда водийда пахта (айниқса, «андижон усули» асосида), пилла, узум ва мева етиштириш, улар билан боғлиқ агросаноат мажмуини ривожлантириш ўз анъанавийлигини сақлаб қолади.

Тошкент иқтисодий районида Ангрен—Олмалик тоғ-кон саноати, рангли ва қора металлургия, тўқимачилик саноат тармоқлари, шаҳар атрофи хўжалиги ривожланишига асосий урғу берилади. Шу билан бирга вилоятда экологик вазиятни яхшилаш ҳам долзарб масала ҳисобланади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг, унинг пойтахти Тошкентга бўлган муносабат тубдан ўзгариб бормоқда. Авваламбор бу ерда пойтахт шаҳарга хос ва мос бўлган соҳалар, хусусан, унинг сиёсий функцияларига катта эътибор берилади. Модомики, Тошкент жаҳон ҳамжамияти ва геосиёсий тузилмасида расман бутун Ўзбекистон номидан «муомала» қилар экан, у ана шу масъулиятли ва нуфузли бош вазифага муносиб даражада бўлиши давр талабидир. Шу сабабдан пойтахтимиз Тошкентда яқин келажакда ҳам ободонлаштириш ва шаҳар қурилиш борасида кўп ишлар олиб борилади.

Ҳар қандай сиёсий жиҳатдан мустақил давлатнинг қудрати ва салоҳияти, энг аввало, унинг бош шаҳри — пойтахти билан ifodalанади. Айни вақтда пойтахт шаҳар мамлакат вилоятлари ва уларнинг маъмурий марказлари, йирик саноат, фан ва техника марказлари билан бақувватдир. Мамлакат ичкарисида ягона ва мустақкам хўжалик тизимининг мавжудлиги унинг пойтахтига бемалол ташқи геосиёсий вазифаларни бажаришга имкон беради.

Ҳудудий-иқтисодий ривожланиш ўз моҳиятига кўра иқтисодий географик жараёндир. Унинг асосида ҳудудий меҳнат тақсимооти, хўжалик тармоқларининг шаклланиши ва иқтисодий районларнинг вужудга келиши ётади. Ушбу жараён бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва мужассамлашуви билан биргаликда содир бўлади. Ҳудудий мужассамлашув эса энг аввало



шаҳарлар тури ва тизимида ўз аксини топади.

Демак, шаҳарлар мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ташкил этишда, ҳудудий таркиб ва тизимининг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Бу ўринда аynиқса йирик шаҳарлар ва шаҳар агломерацияларининг роли катта.

1998 йил маълумотига кўра, республикамизда 121 шаҳар ва 113 та шаҳар посёлкалари ёки шаҳарчалар мавжуд. Уларнинг барчасида 8889 минг киши яшайди, умумий урбанизация кўрсаткичи 37,9 фоизга тенг.

Жами шаҳарлардан 17 тасининг ҳар бирида 100 минг кишидан зиёд аҳоли бор, яъни улар катта шаҳарлар гуруҳини ташкил этади. Мамлакатимизнинг энг катта шаҳарлари (аҳоли сонга бўйича) Тошкент, Наманган, Самарқанд, Андижон, Бухоро, Қарши, Нукус, Қўқон, Фарғона ва бошқалар.

Шу билан бирга 14 та шаҳарлар ўрта босқични ташкил этишадн. Улар: Бекобод, Шаҳрисабз, Хўжайли, Катта қўрғон, Денов, Янгийўл ва х. к. Сирдарё вилоятининг маъмурий маркази Гулистон шаҳрида 55 минг, кончилар шаҳри Зарафшонда 53, темирйўлчилар шаҳри Когонда 52, автомобилсозлар шаҳри Асакада 50 минг киши истиқомат қилади.

Шундай қилиб, 31 та шаҳардан ташқари қолган барча урбанистик бирликлар кичик шаҳар гуруҳини ташкил этади. Уларнинг кўпчилиги қишлоқ районларининг маъмурий маркази, темир йўл станциялари ва «ресурс» шаҳарчалардан иборат.

Албатта, мамлакатнинг геосиёсий ва ҳудудий-хўжалик тузилмасида йирик шаҳарлар етакчи ҳисобланади. Бироқ, барча иқтисодий минтақа, район ва вилоятлар бундай шаҳарлар гуруҳи билан бирдай таъминланмаган. Масалан, Марказий (Тошкент), Шарқий (Фарғона) ва Жануби-Ғарбий минтақаларнинг ҳар бирида йирик шаҳарлар 5 тадан, Шимоли-Ғарбда улар камроқ — атиги (Нукус ва Урганч). Худди шундай, вилоятларнинг урбанистик таркибида ҳам бирдай вазият йўқ. Чунончи, Тошкент ва Фарғона вилоятлари бу ҳусусда анча олдинда, қолган вилоятларда (Сирдарё вилоятидан ташқари) биттадан йирик шаҳар мавжуд.

Йирик ва ўрта шаҳарлар географияси аynи пайтда мамлакат ҳудудий-иқтисодий тузилмасининг ўзагини («қовурғасини») ташкил қилади. Бинобарин, уларнинг ривожланишини тартибга солиб бориш республиканинг минтақавий сиёсатини амалга оширишда асосий таянч омил бўлиб хизмат қилади.

Яқин келажакда йирик марказлардан Нукус, Қарши, Навоий ва Жиззах шаҳарларини кўпроқ ва устуворроқ ривожлантириш амалга мувофиқ. Уларни биринчи даражадаги ўсиш қўтблари сифатида кўриш мумкин. Аynи пайтда Тошкент ва Фарғона водийси йирик шаҳарларининг ривожланишини ер-сув, экологик муаммоларни эътиборга олган ҳолда амалга оширмоқ маъқул. Худди шу

нуқтан назардан типик саноат шаҳарлари Чирчиқ, Ангрен ва Олмалиқнинг ҳам ўсишини тартибга солиш лозим.

Охирги 5—10 йил давомида Ўзбекистон йирик шаҳарлари гуруҳининг олдинги сафларида ўзига хос «мусобақа» борди. Самарқанд, Наманган, Андижон шаҳарларининг демографик жиҳатдан ривожланиши бир хил бўлмади. Бунинг натижасида, турли сабабларга кўра, Наманган Андижондан «ўзиб» кетди ва энг охирги йилларда у ҳатто анъанавий «иккинчи шаҳар» Самарқанддан ҳам олдинги ўринга чиқиб олди.

Ҳар шаҳарнинг ўзига хос тарихий, маданий, илмий-техникавий, маъмурий-сиёсий, иқтисодий географик ўрни бор. Уларнинг баъзилари бу хусусда дунёда ҳам маълум ва машҳурдир. Айнан шу нуқтан назардан ёндошганда, тарихий Самарқандга алоҳида эътибор бермоқ зарур, уни яна «Сайқали рўйи замин» даражасига кўтариш керак. Бу билан авваламбор Буюк Соҳибқирон Амир Темуриятган қадимий давлатнинг пойтахти — дорулсалтанатининг мавқеи янада тикланади.

Тўғри, шаҳардаги аҳоли сонининг миқдори унинг ривожланиши, қудрати ва салоҳиятининг, катталигининг бирдан-бир кўрсаткичи, меъзони эмас. Бироқ, аксарият ҳолатда айнан ана шу омил эътиборга олинади. Шу жиҳатдан Самарқанднинг демографик ривожланишини бироз жадаллаштириш талаб этилади. Бунга эса, энг аввало, «механик» равишда, яъни унинг яқинида жойлашган, Самарқанд шаҳар ҳокимиятига қарашли Кимёгарлар, Фарҳод, Хешрав шаҳарчалари ҳамда туташ қишлоқларни шаҳарнинг маъмурий таркибига киритилиши назарда тутиш керак.

Шунингдек, қолган йирик шаҳарлар ривожланиши ҳам мамлакат регионал сиёсатини амалга оширишда эътиборга олиниши, бу муаммолар улар ташкил этган ва бoшқараётган ҳудудий-иқтисодий тузилмалар доирасида олиб борилиши лозим. Айни чоғда ўрта шаҳарлар ва айниқса Гулистоннинг ривожини жадаллаштириш зарур. Чунки у бу хусусда, яъни вилоят марказлари орасида анча орқада қолмоқда.

Олдин таъкидлаганимиздек, кичик шаҳарларнинг катта муаммолари мавжуд. Уларнинг аҳамияти айниқса мамлакатимизнинг қишлоқ жойлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётини феолаштиришда ифодаланади, ўз аксини топади. Бинобарин, қуйи маъмурий районларнинг марказлари — «биринчи пойтахтлари» бўлиши кичик шаҳар ва шаҳарчалар ривожланиш муаммолари ҳам назардан четда қолмаслиги лозим.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасини сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришда унинг мустақиллиги ва мустаҳкамлигини ички жиҳатдан таъминловчи ҳудудлар — вилоят, шаҳар ва районларнинг ўрни каттадир. Шу бoнс, юқорида баён этилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда мамлакат ҳудудларининг ижтимоий-



иқтисодий ривожланиши бўйича давлатнинг махсус минтақавий  
сиёсати ва мақсадли дастурлари илмий асосда яратилиши замон  
талабидир.

## Еттинчи боб. ЯНГИ ШАРОИТДА ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ ГЕОГРАФИЯСИНИНГ ЎҚИТИЛИШИ

Юзага келган сиёсий ва иқтисодий вазият барча фанлар қатори иқтисодий ва социал географиянинг ўқитилиши, унинг назарий ва амалий ривожланиши борасида қатор долзарб масалаларни олдинга сурди. Ушбу муаммоларнинг ечими энг аввало икки асосий нуқтан назардан келиб чиқиши керак. Бу ҳам бўлса мустақиллик ва бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтишдир.

Ўзбекистон Республикасининг дунё ҳамжамиятига алоҳида сиёсий бирлик сифатида қўшилиши унинг бу сиёсий мустақиллигини таъминловчи иқтисодий имкониятларини ҳар томонлама ҳисобга олиш ва улардан тўла фойдаланишни назарда тутати. Бозор иқтисодиёти муносабатлари эса ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришга бўлган анъанавий («социалистик») қарашларни, бу йўсиндаги омил ва қонуниятларни тубдан ва қайтадан кўриб чиқишни тақозо этади. Айнан шу икки масала иқтисодий ва социал география фанининг ривожланиши ва ўқитилишидаги асосий вазифаларини белгилаб беради.

Албатта, мазкур фанининг объекти сифатида ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий тарқалиши ёки таркиби сақланиб қолаверадди. Унинг предмети ҳам деярли ўз ҳолича, яъни турли район ёки мамлакатларда ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий ташкил этиш омил ва хусусиятлари, ҳудудий социал-иқтисодий тизим (система)ларнинг шаклланишидаги қонуниятларни ўрганишдан иборатлиги ўзгармайди. Шу боис унинг асосий назарий тушунчалари (ҳудудий меҳнат тақсими, иқтисодий районлаштириш, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, иқтисодий-географик ўрин ва бошқалар) ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Баъзилар собиқ Иттифоқнинг парчаланиб кетиши билан илгариги барча назарий тушунчалар ҳам ўз-ўзича барбод бўлади, деган бутунлай нотўғри фикрга келадилар. Ваҳоланки, сиёсий тузум, унинг шакли ўзгарсада, фан фанлигича қолаверадди. Фақат унинг бош тушунчалари, ўрганиладиган предмети янги социал-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қайта кўриб чиқилиши, мослаштирилиши керак бўлади, холос. Лекин айрим фанлар борки, уларнинг фан мақомида сақланиб қолиниши, туб моҳияти бутунлай ўзгаради ёки йўқолиб кетади.

Бундай фанлар туркумига ўта сиёсатлашган, социалистик (коммунистик) гояларни ўқтирадиган КПСС тарихи, илмий коммунизм, илмий атеизм кабилар кирилади. Иқтисодий ва социал географияда эса мазкур фанининг айни пайтда табиий ва ижтимоийлик хусусияти туфайли бундай қийинчилик бироз енгил кўчади. Аммо шундай



бўлсада, унинг яшовчанлиги ва ҳаётийлигини сақлаб қолиш учун фаннинг мавжуд назарий масалаларини янгича, замонавий талабларни ҳисобга олиб талқин қилиш ва ўргатиш керак.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда барча асосий (фундаментал) тушунчаларнинг ҳудудийлиги, аниқлиги оширилиши лозим. Чунончи, ҳудудий ёки географик меҳнат тақсимоти илгаригидек катта кўламда, Бутуниттифоқ миқёсида эмас, Ўзбекистон Республикаси, қолаверса, вилоят ва туманлар доирасида тўғри амалга оширилиши назарда тутилади. Худди шундай, аслида, моҳиятатан тўғри бўлган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси гоёси жуда катта, улкан (Қуйи Амударё, Қашқадарё ва ҳоказо) маконда эмас, балки уни нисбатан кичик ва ихчам жойларда, инфраструктура тизими билан таъминлаган ишлаб чиқариш бўғинларини тўла вуҷудга келтирилган шароитда шакллантириш зарур. Дарвоқе, илғор хорижий мамлакатларда, масалан, Япония, Франция ва бошқаларда айнан шундай кичик ёки маҳаллий ишлаб чиқариш мажмуаларини ривожлантиришга кўпроқ эътибор берилади.

Иқтисодий географиянинг асосий тушунчаси «ҳудудий меҳнат тақсимоти» бўлса, унинг ва умуман географиянинг бош тушунчаси район, районлаштиришдир. Бинобарин, иқтисодий районлаштириш ҳам ўз кўламини, аниқлик даражасини ўзгартирган ҳолда сақланиб қолади.

Тўғри, энди Ўрта Осиё ёки Кавказорти иқтисодий райони йўқ, Белоруссия ёки Қозоғистон иқтисодий райони ҳам мавжуд эмас. Ҳозир Ўрта Осиё, Болтиқбўйи, Кавказорти, Белоруссия мустақил давлатлари бор. Бас, шундай экан, иқтисодий районлаштириш мустақил давлатлар доирасида ажратилиши ва у пировард натижада ижтимоий-иқтисодий ривожланишни бошқаришга қаратилиши керак. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида иқтисодий зоналар (минтақалар), йирик, ўрта ва кичик иқтисодий районлар ажратилиши ва улар мамлакат ишлаб чиқариш кучларини тўғри жойлаштириш, маъмурий-ҳудудий тизимни такомиллаштириш ва халқ хўжалигини бошқариш сиёсати ҳамда мамлакат иқтисодий ва социал географиясини чуқур, кенг ўрганиш билан боғлиқ равишда амалга оширилиши лозим.

Шу йўсинда оламшумул урбанизация, шаҳарлар тараққиети жараёнини ҳам маҳаллий шароит ва имкониятлардан, тарихий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, халқ хўжалигини ихтисослашувидан келиб чиққан тарзда тушуниш тўғри бўлади. Бу жараёнинг истиқболини белгилашда қайси бир Европа мамлакат даражасига қачондир етиб олиш, албатта айнан ўша ғарбий мамлакатлардаги шароитни ният қилиш қанчалик нотўғри бўлса, ҳар қандай йўл билан қишлоқларни, мавжуд шароитлардан қатъий назар, шошмашошарлик билан шаҳарлар мақомига ўтказиш, сохта (ёлгон) урбанизацияни ривожлантириш ҳам шунчалик ўринсиз ва

хатодир. Уйлаймизки, Республика Президенти И. Қаримов айтганларидек, Ўзбекистоннинг ўз йўли бор экан, шубҳасиз, халқ хўжалиги ҳудудий тузилишининг устуни, қозурғаси бўлган шаҳарлар, урбанизация ривожланишининг ҳам ўзига хос йўли мавжуд. Вазифа — айнан шу йўллари аниқлаш, уларни илмий жиҳатдан тўла асослаш ва амалиётга тўғри тадбиқ этишдан иборатдир.

Иттифоқ йўқолиши билан ўз элимизга эътибор кучайди. Худди тарих дарсида ўз халқимизнинг ўтмишини ўрганишдан, адабиётда ўз миллий алломаларимиз асарларидан бошлаганимиздек иқтисодий ва социал географияни ҳам ўз она юртимизни чуқур билишдан бошламоғимиз зарур. Шунинг учун ҳам ўрта ва олий мактабларда Ўзбекистон Республикасини ўрганиш хорижий ёки жаҳон мамлакатлари социал-иқтисодий ва сиёсий географиясидан олдин бошланиши тўғридир.

Ўзбекистоннинг иқтисодий ва социал географияси курси икки асосий қисмдан иборат бўлиши лозим. Биринчи қисмда фанининг объекти ва предмети, ўрганиш методлари, тарихий шаклланиш жараёни, унинг илмий назарий асослари (ҳудудий меҳнат тақсими, иқтисодий районлаштириш, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва ҳоказо) ўқитилади.

Иккинчи блок бевосита Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ва социал географиясига бағишланган бўлиб, у ҳам ўз навбатида икки қисмдан тузилиши мақсадга мувофиқ. Бу ерда аввал республика иқтисодий географик ўрни, унинг табиий шароити ва фойдали қазилмалари, иқлим ва ер-сув захиралари, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, халқ хўжалигининг тармоқлар таркиби ва асосий тармоқларнинг иқтисодий-географик тавсифи берилиши керак. Мазкур қисм Ўзбекистон Республикасини иқтисодий районлаштириш билан ниҳоясига етса, унда том маънодаги географик қисмга «кўприк» ясалган бўлади.

Демак, республика иқтисодий ва социал географиясининг ўқитилишида умумназарий, мамлакат халқ хўжалиги тармоқларидан кейин унинг иқтисодий районларига ўтилади. Ўзбекистон ҳудуди бу борада, энг аввало, 4 та асосий иқтисодий минтақа ёки зонага ажратилади: Марказий (Тошкент), Шарқий (Фарғона), Жанубий — Ғарбий ва Қўйи Амударё ёки Шимоли — Ғарбий минтақалари. Бу минтақалар иқтисодий районлардан, улар эса вилоят кўламидаги районлардан ташкил топади. Шу билан бирга ҳудуди катта ва ички хўжалик тузилиши мураккаб бўлган вилоятларда (масалан, Қорақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё, Навоий, Сурхондарё қабиларда) янада кичикроқ социал-иқтисодий районлар ажратилиши мақсадга мувофиқ. Энг қўйи босқичда эса 160 дан ортиқ қишлоқ маъмурий районлари (туманлари) туради ва уларнинг социал-иқтисодий географиясини ўрганиш ҳам катта вазифа ҳисобланади. Бу борада мактаб ўқувчилари хусусан ўзлари яшаб



турган туман географиясини яхши билмоқлари зарур.

Ҳозирги замон талабларига кўра иқтисодий ва социал географиянинг ўқитилишида бир қатор асосий йўналишларга эътибор берилмоғи лозим. Бу йўналишлар сиёсий, социал, экология иқтисодий, тарих ва географиялаштиришдан иборатдир. Ҳар бир дарс мазмуни худди шу масалалар билан бойитилиши керак. Иқтисодий ва социал географиянинг ўқитилишида ҳозирги куннинг сиёсий масалалари, экологик вазияти, аҳолининг яшаш тарзи ва даражаси, унга хизмат кўрсатувчи тармоқлар, миллий урф-одатларнинг ҳудудий хусусиятлари, шунингдек бозор иқтисодиётига молик асосий тушунчалар ўқувчиларга ёритилиб бериши зарур. Шу ўринда ўлкамизнинг тарихига ҳам эътибор кучайтирилиши мақсадга мувофиқдир. Тарих ва географиянинг (замон ва маконнинг) бир-бири билан нақадар боғлиқлигига қарамай, географиянинг бироз бўлсада тарихи бору, тарихимизнинг географияси ёки тарихий география йўқ ва у яратилиши керак. Дарҳақиқат, араблар ёки мўғуллар ис-тилоси давридаги, соҳибқирон Амир Темур ёки хонликлар вақтида юртимизда хўжалик тармоқларининг аҳволи ва уларнинг ҳудудий тузилишини биз ҳали деярли билмаймиз.

Юзакни қараганда географиянинг географиялаштириш ибораси кулгили ҳисобланади. Аслида эса бу ерда ҳудудни янада чуқурроқ, жойларни ҳар томонлама ва катта масштабли ўрганишлар назарда тутилади. Кизиғи шундаки, биология фани кичик бир мавжудодларни, ҳужайрани махсус асбоблар (микроскоп) ёрдамида катта-лаштириб ўрганади. Географияда эса катта ҳудуд — бутун Ер курраси, мамлакат ёки вилоят бир парча қоғозга тушурилиб қаралади. Бу мазмунда айтмоқчимизки, географияда янада анъанавий катта масштабли комплекс тадқиқотларга ўтиш вақти келди. Жумладан, ўқувчиларнинг географик фикрлашлари мактаб географик майдончаси, ўзлари яшаб турган хўжалик, туман ва вилоят географиясидан бошланиши лозим.

Маълумки, географик фикрлаш, географик маданият турли ҳудудий кўламдаги ҳодисаларни бир-бири билан алоқадорликда ўрганишда шаклланади. У айни пайтда глобал (оламшумул) ва аниқ, комплекс, ҳудудий (регионал) бўлмоғи лозим. Шу давргача биз улкан, жуда йирик ҳудудларни ўрганиш билан шуғулландиг-у, ўз юртимизнинг нақадар ранг-баранглигини ўқитмадик. Гап шундаки, илгари Ўзбекистон собиқ Иттифоқ ҳудудида бир парча эди, энди эса унинг ўзи бир дунё! Ана шу дунёни, мустақил мамлакатимиз, жонахон Ватанимизнинг ташқи ва ички имкониятларини, жаҳон ҳамжамиятидаги ўсиб бораётган мавқеини, хўжалик тармоқларини, шаҳар ва қишлоқларини, уларнинг ҳудудий тузилишини батафсил ўргатишимиз мустақиллигимизни янада чуқурроқ англаб олишимизга ёрдам беради.

Мавжуд тажриба шуни кўрсатадики, географик билимнинг тўлиқ бўлиши учун фақат рақамлар ёки географик элементларни (номенклатур география) ёдлаб олиш етарли эмас. Аксинча, бундай ёндашиш зарарлидир. Худди шундай у ёки бу жой географиясининг ўрганишда маъмурий чегарани «Хитой девори» сифатида қараш ҳам хатодир. Чунки, шу маъмурий чегара ортида ҳам табиат, аҳоли жойлашуви, хўжаликнинг ихтисослашуви деярли шундай (масалан, Фарғона водийсининг ёки қайси бир қишлоқ туманини ўрганишда). Демак, географияда ҳам система — структура ёки тизим — таркиб услуби яхши ва тўғри қўлланилиши лозим. Айтмоқчимизки, ўрганилаётган объект — туман, вилоят ёки хўжалик тармоғи айнан бир пайтда ҳам «ёпиқ», ҳам «очиқ» тизим сифатида унинг яхлит бир бутунлиги ва, ўз навбатида, турли қисмлардан иборатлиги, ташқи ва ички, тик ва ётиқ (горизонтал) алоқалар мавжудлиги ўқувчиларга сингдирилиши зарур.

Географик билимдонлик мезони беҳисоб рақамларни ёдлаб олиш билан эмас, балким ҳудудий қонуниятларни аниқлаш билан белгиланади. Шу ўринда, масалан, мазкур фanning бош масаласи географиями ёки жўғрофия, океанми ёки уммон каби бемаҳсул баҳслардан воз кечиш керак. Аксинча, ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий тузилиши ва таркиби, табийий бойликлар, аҳоли ва хўжалик тармоқларининг жойлашуви, улар ўртасидаги қонуний алоқадорликларни ўрганиш муҳимроқдир.

Албатта, Давлат тили мақомига эга бўлган ўзбек тилининг софлиги, нафис ва жозибалигини тиклашимиз ва сақлаб қолишимиз зарур. Аммо тилимизни энг аввало хорижий (ажнабий) сўзлардан тозалашимиз керак, халқаро мазмунга эга бўлган илмий тушунча ёки атамалардан эмас. Шу билан бирга шаҳар ва қишлоқлар, дарё ва кўлларни илк тарихий номларига қайтариш лозим. Лекин Солдатский-Аскарлик, Красногорскийни Қизилтоққа тўғридан-тўғри ўгириш ҳам кулгили ҳолдир. Агар уларнинг эски номн бўлмаса, ўз ҳолича қолавергани маъқул, чунки бу ҳам тарихдир. Худди шундек, иқтисодий районларни иқтисодий ноҳия ёки туман шаклида ишлатиш ҳам ўта нотўғридир. Агар жуда зарур бўлса ноҳия ёки туман атамаларини фақат қуйи маъмурий бирликларга — қишлоқ районларига нисбатан қўллаш мумкин, холос. Қолган барча ҳолларда маълум умумийликка эга бўлган реал ҳудудий борлиқлар райондир.

География фanning имкониятлари катта. Улардан тўла фойдаланиш умуминсоний аҳамиятга молик. Зеро, бу фanning тарбиявий, миллий мафқурани шакллантиришда роли ҳам беқиёсдир. Ушбу фanning серқирралиги, бир қарашда бутун бир ҳудудий мавжудотни тўла ва уни ички хусусиятлари билан қамраб олиши барча «қўшни» фанлар билан алоқада бўлишини тақозо этади. Чу-



нончи, ҳозирги пайтда географиянинг тарих, сиёсат, иқтисодиёт, психология, социология, демография ва бошқалар қиррасида ўрганилиши унинг янги-янги йўналишларини очиб беради.

Географик ўрганишнинг асосий мақсадларидан бири ҳар бир жойнинг у ёки бу соҳага қулай ёки ноқулайлигини аниқлашдан иборатдир. Шу билан, айтиш мумкинки, табиатда умуман, мутлақ ёмон жой йўқ, балки ёмон ёки нодон географ бори. Ахир, тоғ ҳам яхши, текислик ҳам, қуруқлик ҳам, сув ҳам, шаҳару-қишлоқ ҳам яхши. Бундай геопара (геожуфтлар) айниқса биргаликда, ўзгача яхши ва улар бутун оламнинг борлиги, яхлитлиги ва бутлигини таъминлайди. Иқтисодий география ҳам табиий географиядек ҳудудий нотекисликлар, нобаробарлик билан шуғулланади. Чунки ҳамма жой бир хил бўлганда, географиянинг ўзи ҳам бўлмасди. Худди шундай, бутун ўтмиш айнан бир-бирига ўхшаш йиллар ва кунлардан иборат бўлганда, тарих ҳам бўлмас эди. Аммо иқтисодий географиянинг илгариги ривожланишида биз фақат ана шу нотекисликларни (аҳоли жойлашуви, урбанизация жараёни, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва б.) оптималлаштиришга, текислаштиришга (интерполиранишга) ҳаракат қилар эдик. Аслида эса, айниқса бозор муносабатлари ва ҳозирги янги шароитда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг негизиде айнан шу макондаги тенгсизлик, ҳудудий нобаробарлик, ҳудудий рақобат ётади.

Модомики мутлоқ ҳудудий тенглик, биртуслик йўқ экан, географиянинг бош мақсади ана шу ҳудуднинг ички хусусиятларини, уларнинг вужудга келиш сабаб ва қонуниятларини ўрганишдан иборатдир. Уқувчиларнинг ҳам айнан шу йўналишда географик фикрлашларини шакллантириш лозим.

Ҳар қандай фаннинг ўқитилиши авваламбор ўқув дарслиги ва қўлланмаларсиз бўлмайди. Бу борада иқтисодий ва социал география олдида талайгина муаммолар мавжуд. Гап шундаки, ҳозирги кунда давлат тили — ўзбек тилида умумтаълим мактабларида ҳам, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида ҳам ушбу ўқув предмети бўйича дарсликлар жуда оз. Саккизинчи синф учун фақат З. Акромов ва П. Мусаевларнинг «Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий жўгрофияси» ва олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган Г. Асанов, М. Набихонов, И. Сафаровлар ҳамкорлигида ёзилган «Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўгрофияси» бор, холос.

Айтиш жоизки, иқтисодий географиядан дарслик ёзиш ўта маъсулиятли ва мушкул иш; ушбу фаннинг ўзига хос хусусиятлари — ҳаракатчанлиги (динамиклиги), сиёсат ва статистика, экология билан алоқадорлиги ҳар қандай дарслик олдидаги қийинчиликларга сабабчи бўлади. Унинг устига, ўтмиш даврида иқтисодий ривожланишнинг унча барқарор эмаслиги, пулнинг бироз қадрсизланиши оқибатида маҳсулот қийматининг турли йиллардаги реал ҳолатини ўзгарувчанлиги, горизонтал алоқалар (ишлаб чиқариш коопера-



цияси)нинг вақтинча бузилганлиги оқибатида баъзи соҳаларда ўсишнинг деярли тўхтаб қолганлиги каби масалалар дарслик муаллифларини низоҳатда қийин вазиятга учратади. Қолаверса, аввалги бандларда таъкидлаганимиздек, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ижтимоий ва ҳудудий шакллари: мужассамлашув, ихтисослашув, кооперация (ҳамкорлик), комбинатлаштириш, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, саноат парки ва тугунлари, ўсиш қутб ва марказлари, технополис, ягона иқтисодий макон, агросаноат мажмуалари, инфраструктура тузилмасига ўхшаш анъанавий ва замонавий тушунчалар янгича талқин қилинишни талаб қилади.

Ана шундай шароитда яратилган ўқув дарсликларида баъзи бир камчиликлар бўлиши табиий. Чунки, бу соҳада, яъни илмий мафкура ва дунёқарашда ҳам ўзига хос ўгиш даври кечмоқда. Бинобарин, республикамиз иқтисодий географиясининг чуқур ва кенг, унинг ички турли — туманлиги ва бойликлари, ранг-баранглигини тўлақонли даражада таърифловчи ва тавсифловчи ҳамма боп дарсликлари тайёрлаш барчамизнинг олдимизда турган асосий масаладир. Шу боис келажакда янги-янги, такомиллашган дарсликлар турининг кўпайиб бориши, аста-секин Ўрта Осиё давлатлари ва ҳатто дунё мамлакатлари иқтисодий ва сиёсий географияси тўғрисида ҳам дарсликлар яратилиши айтиш мумкин.

Шу билан бирга турли хўжалик тармоқлари ва ҳудудларига бағишланган ўқув қўлланмалар ва методик кўрсатмаларни тансирлаш ҳам катта амалий аҳамиятга эга. Чунинчи, саноат, қишлоқ хўжалиги, шаҳарлар ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географиясига онд ҳамда алоҳида вилоят ва иқтисодий районлар таърифига доир ўқув қўлланмаларининг яратилиши ўқувчи ва талабалар билимларининг кенгайиши ва мустақамланишига ёрдам беради.

Ҳозирга қадар айрим ҳудудлар — Хоразм, Наманган, Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро ва бошқа вилоятлар географияси тўғрисида ҳар хил ҳажмдаги қўлланмалар тайёрланган. Ҳатто Қибрай туманининг иқтисодий ва ижтимоий харитаси ҳам нашр этилган. Бу, албатта, таҳсинга лойиқ ишлардир. Чунки, улар Ватан географиясини чуқурроқ ўрганишга асос бўлиб хизмат қилади.

Собиқ Иттифоқ давридаги олий ўқув юртлари дастурларида «Ўз ўлкасини ўрганиш»га ҳам соат ажратиларди ва ўлка сифатида Ўзбекистон тушуниларди. Энди эса геосиёсий вазият тамомила ўзгарди: ватанимиз том маънода Ўзбекистон, ўжамиз эса яшаб турган жойимиз — вилоят ва районлар бўлди. Демак, уларни ҳам атрофлича ўрганиш вақти етди. Зеро, «Ватан остонадан бошланади» дейишадди, халқимиз.

Аммо, талаба ва ўқитувчиларимизга бу хусусда ҳамма вақт нимадир етишмай келган: авваллари соат етишмаган бўлса, энди эса ўқув материаллари кам. Қолаверса, мамлакат географиясини ўқитиш учун ҳозирча ўқув харита ва атласлар ҳам оз. Шунинг



учун умумий ўрта; ўрта махсус ва олий мактаблар олдида турган бу долзарб муаммолар ҳам ўз ечимини топтоғи лозим.

Дарсликлар мазмунида ва ўқитиш жараёнида география, шу жумладан иқтисодий географиянинг ўқув предмети ва унинг айна пайтда алоҳида фан эканлиги, таълим-тарбия билан биргалликда илму-фан элементлари ҳам юқорига борган сари кўпайиб ва чуқурлашиб бориши керак. Айтмоқчимизки, талабалар иқтисодий географияни фақатгина дунё борлигини билиб олувчи оддий ўқув предметигина эмас, балки бу борлиқ сирлари ва қонуниятларини ўргатувчи алоҳида ва махсус фан даражасида ҳам англамоқлари зарур.

Республикамызда 1997 йилда таълим соҳасида қабул қилинган Миллий дастурни амалга ошириш олинадиган билимларининг анча «ёшариши» ва замонавийлашувини назарда тутди. Мамнулик билан қайд этиш жоизки, ҳозир ҳам мамлакатимиз вакиллари турли фанлар бўйича ўтказилаётган халқаро ўқув олимпиадаларида юқори кўрсаткич ва натижаларга эришмоқдалар. Бу, албатта, ўқитувчиларимизнинг ўз касбига фидойилиги, сидқи дилдан хизмат қилишларининг маҳсулидир.

Шубҳасиз, эришилган ютуқлар ўзимизники, улар келажаги буюк бўлган Ўзбекистон учун хизмат қилади. Шу билан бирга умумтаълим мактабларда, коллеж, академик лицей ва олий ўқув юрларида билим ва илм, таълиму фан муштараклигини таъминлаш, уларни ўзаро уйғунлаштирилган ҳолда олиб бориш керак.

Билим олиш узлуксиз жараён, унинг доираси киши ҳаёти давомида кенгайиб бораверади. Айна вақтда тобора катталашган билим доираси шунга мувофиқ, янада каттароқ ноаниқликка, маҳумликка тақалаверади. Демак, қанча кўп билсанг, яна ундан ҳам кўпроқ билмаслигинг, била олмаслигинг аён бўлаверади («Мен билиб билмаган дунё», деб бежиз айтишмаган).

Билим кенгайиб бориши, тўпланиши ва йиғилиши, бинобарин, у миқдорий кўрсаткичлар билан белгиланса, илму фан олган билимларин таҳлилу ташҳис, чуқур идрок ва мушоҳада қилиш каби сифатий мезон билан ифодаланади. Тўпланган билим «қайта ишлангандан (илмий монография, дарсликлар ёзиш, аспирантлар тайёрлаш ва бошқа шаклларда) сўнг, яъни сабаб-оқибат алоқадорлиги, объектив қонуниятларни англаб олинганидан кейингина у фанга, илму-амалга айланади. Шу нуқтан назардан илм билимнинг натижасидир; билим ўзининг кенглиги билан, илм эса чуқурлиги билан тавсифланади. Билим тоғ бўлса, илм унинг чўққисидир, билим агар океан (уммон) бўлса, илм унинг энг чуқур нуқтасидир. Илм муайян тартибга ва тизимга солинган билим демакдир. Муайян йўналишдаги илмий-тадқиқот ишлар, назарий-услубий ва методик асослар мажмуаси алоҳида фанларнинг шакллари нишига олиб келади. Бу ўринда фан илмининг ҳосиласидир.

Бироқ, билимни киши фақат китобдан эмас, балки ҳаётдан олиши ҳам зарур, зеро ҳаёт мактаби, кундалик жонли мушоҳада баъзан барча манбалардан ҳам муҳимроқ ва бойроқ. Қолаверса, китоб ҳам қачондир объектив борлиқ, ҳаётдан олингай. Аммо, билимдон кишиларнинг ҳаммалари ҳам илм чўққиларига эришаверишмайди, олим бўлиш даражасига етишмайди. Бу янада машаққатлироқ ва мураккаброқ фаолиятдир. Ана шундай мушкул ва айни чоғда жамият тараққиёти учун масъулиятли ва ғавобли иншларга ҳам ўқувчиларимизни, иқтидорли талабаларни жалаб қилиш ва тайёрлаш замон тақозосидир.



## Саккизинчи боё. АСПИРАНТ ВА ЕШ ТАДҚИҚОТЧИЛАР УЧУН БАЪЗИ БИР МАСЛАХАТЛАР

Фан ижтимоий ҳаётнинг ўта мураккаб, серқиррали ва аини пайтда масъулиятли жабҳасидир. Бинобарин, у катта матонат, жасорат, шижоат ва сабру тоқатни талаб этади. Шунинг учун бўлса керак, фанга фидойиллик, илмга интилиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди.

Дарҳақиқат, фан йўли ниҳоятда машаққатли, поёни йўқ, эгри-бугри, баланд-паст, ўнқир-чўнқир, кутилмаган ички ва ташқи тўсиқларга бой йўл. Бироқ узоқ қоронғида ёниб турган шамчиروқ, машъал шуъласи бўлса бас, олим ҳамма вақт барча қийинчиликларга бардош бериб тинмай, тунлари бедору, кунлари чуқур ҳаёлот (илмий фантазия) оламида келажак учун собитқадамлик билан интилаверади. Илм билан шуғулланиш кишилар учун буюк неъмат, катта истеъдоддир. Аммо унга фақат шижоатли, чиниққан, садоқатли кишиларгина эришадилар, холос. Илм қилиш миллат ва чегарани билмайди, у билан шуғулланиш ҳеч вақт кеч эмас. Олим бўлсанг, олам сеники, дейишади. Бу чиндан ҳам ҳақ гап. Лекин оламни билгангина (ўз фани доирасида) олим бўла олади.

Олимлик вазифа, мартаба эмас, уни сотиб ҳам, сотиб олиб ҳам бўлмайди. Бу кишининг баркамоллик даражаси, одамийлигини белгиловчи бир касбдир. Аммо олимлик билан одамийлик ҳамма вақт бирга, бир шахснинг ўзида мужассам бўлавермайди. Қолаверса, фаҳму фаросат ва ақлу заковат албатта фақат зиёлиларгагина эмас, балки барча оддий кишиларга ҳам хос хусусият, одату — адад бўлмоғи зарур. Аммо улар олиму фузалолар учун ниҳоятда керак, зеро олим бўлиш осону, одам бўлмоқ мушкулдир.

Фан билан шуғулланиш учун катта истеъдод ва иқтидор керак. Кўпгина ҳолларда бу иш қулай шароитда эмас, балки қийинчиликда амалга оширилади. Шу боис, бирор нарса ёки ҳодиса тўғрисида илмий иш ёзиш, уни ёзиш мумкин бўлган шароитда эмас, аксинча, ёзмаслиқнинг иложи бўлмаган вазиятда ботилади.

Олимга камтарлик раводир. Мансаб ва амал, обрў, моддий маънафадорлик, бойлик орттириш учун қилинган илмий ишнинг оқибати, ҳосияти яхши бўлмайди. Назаримда, бошқаларнинг, ўзгаларнинг олимлигини ҳам тан олган кишигина ҳақиқий олим ҳисобланади. Шунинг учун олимга, фан фидойисига илмий худбинлик, манманлик, ўзини билиб ўзгани менсимаслик, сергаплик ва маҳмадоналик, билмаган нарсаларга ҳам даъвогарлик қилиш ётдир ва уятдир. Абу Шукур Балхий ёзган экан: «Билимнинг осмонга етган бўлса ҳам, бошқалар илмига қулоқ сол ҳар дам». Уйлаймизки, жуда тўғри ёзилган ва бу камтарлиқнинг яққол намунасидир.

Мен бу борада, яъни олимнинг камтар бўлиш тимсолида ҳурматли домлаларимиз С. Х. Сирожиддинов, Ҳ. Ҳ. Ҳасанов, И. М. Мўминов, Н. Д. Долимов ва бошқаларни кўз олдимга келтираман. Дарҳақиқат, бундай кишилар чинакам илм фидойиси, чин инсон, буюк сиймолардир.

Фан билан шуғулланиш узлуксиз жараён, кишининг ёши улгайган сари дунёвий билим билан бирга диний билимларга ҳам эҳтиёж, қизиқиш ва иштиёқ ортиб боради. Айни пайтда, диний ва дунёвий билимларнинг муштараклиги, уйғунлашуви (улар асло бир-бирига зид эмас) ҳақиқий инсон, доно ва билимдон бўлиб етишга кўмак беради.

Фанда умидсизлик энг катта душмандир. Зеро, қийинчиликлар, муаммоларнинг ўзи ҳам вақтинчадир; қолаверса, бу муаммолар уларни бартараф этиш учун юзага келган, холос. Шу билан бирга, илмий изланишларда қувончли онлар ҳам борки, улар кишига янги-янги куч ва ғайрат, завқу шавқ, ҳуш маънавий кайфият бағишлайди, навбатдаги ишларга чорлайди.

Қизиғи шундаки, илмий ишни қатъий режалаштириш қийин, қилинадиган ишнинг аниқ муддати бўлмайди. Чунки бу ерда фаннинг ўзини ички ривожланиш қонуниятлари мавжуд. Баъзан ёзиш иштиёқи пайдо бўлганда, афсуски, унинг учун вақт, фурсатнинг ўзи бўлмайди ва, аксинча вақт, шароит бемалол бўлганда, фикр (илҳом) югурмайди. Демак, илм қилиши учун вақт ва илҳом бирлиги зарурдир.

Марҳум домламиз Н.Д.Долимов «олим бўлиш учун, авваламбор, ўтира билишни ўрганиш керак», деган эдилар. Чиндан ҳам кишининг илмий иш қилишида унинг бемалол, бежавотир ўтириши талаб этилади, ҳар қандай нарсаларни баҳона қилиб тўхтовсиз чиқиб киришлар, бетоқатлик ва хаёлпарокандалик натижа бермайди.

Шундай қилиб, илмий ишга, энг аввало, зукко, зийрак ва зеҳни ўткир ёшларни жалб этмоқ лозим. Улар, айни пайтда, билимга ташна, фанга ихлосманд, одобли, юксак маданиятли ва маънавий дунёси кенг ва бой бўлишлари керак. Уйлаймизки, бундай ёшлар юртимизда бисёёр ва улар келажаги буюк мустақил Ўзбекистон давлатининг миллий иқтисодиётини зиёда қилишади, унинг сиёсий-иқтисодий, маданий-маърифий ривожланишида ҳамда замонавий илмий-техника салоҳиятини мустаҳкамлашда тинмай хизмат қиладилар.

Биз юқорида илмий фаолият узлуксизлигини ҳам таъкидладик. Номзодлик ёки докторлик диссертациясини ҳимоя қилиш эса ушбу жараённинг маълум бир палласи, босқичи ҳисобланади, лекин у илмий изланишнинг асло охири эмас. Бинобарин, ҳар қандай диссертациянинг ҳимояси кишининг маълум бир илмий даражага етганлигини, элу юрт, илмий жамоа ва муҳитда ҳисоботидир, хо-



лос. Шу боис илмий тадқиқот иши кейинчалик ҳам давом этаверади; илмий иш ҳимоя учун эмас, ҳимоя илмий ишни давом қилдириш учун бажарилади.

Айни чоғда диссертация мукаммал ва муфассал илмий фаолиятнинг натижаси сифатида оддий монография ёки оммабоп китоблардан фарқ қилади. Унда, энг аввало, назарий ва амалий аҳамиятга молик бўлган долзарб муаммолар, ушбу масалага дахлдор қонуниятлар аниқланади. Чунки, фан-қонуниятларни аниқлаш демакдир. Қонуниятлар эса ҳодиса ёки воқеликлар ўртасидаги мунтазам такрорланиб турувчи алоқадорлик, сабаб ва оқибат бирлигини англатади. Сабаб ва оқибатни ўрганиш ўз навбатида детерминистик дунёқарашга асосланган бўлиб, унинг заминида турли хил омил ва шароитлар, айнан шу макон ва замон учун ҳос ва мос бўлган табиий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа хусусиятлар билан изоҳланади.

Маълумки, табиатда ҳам, жамиятда ҳам ҳеч қандай нарса тасодифан содир бўлмайди. Шу боис ҳар қандай тасодиф чуқур ўрганилмаган қонуниятдир. Қонуний алоқадорлик, ворислиқни аниқлаш эса вақти-вақти билан юзага келадиган ҳодисаларни, уларнинг сир-асрорларини билиб олишга ҳамда истиқболни башорат этишга имкон беради.

Диссертация ёзиш илмий ишнинг бир муҳим тури ёки шаклидир. У ҳам жуда мураккаб жараён бўлиб, ўз қамровига мавзунитанлаш, унинг режа ва дастурини тузиш, керакли статистик ва картографик материалларини тўплаш ва таҳлил қилиш, махсус илмий адабиётларни ўрганиш ва, ниҳоят, диссертация матнини ёзишни олади.

**Мавзунитанлаш.** Бу муҳим ва масъулиятли масаладир; унинг қанчалик тўғри, аниқ, долзарб, илмий ва замонавийлиги диссертация ишининг ўз муддатида бажарилиши ва муваффақиятини таъминлайди. Мавзунитанлашда (агар уни аспирантнинг ўзи аниқламаган бўлса) илмий раҳбар катта роль ўйнайди, чунки у илмий йўналиш ва муаммоларнинг нақадар ўрганилганлиги, муҳимлигидан кўпроқ хабардордир. Бироқ, раҳбар бўлажак илмий ходим ёки аспирантга бирор бир мавзунитанлаш қатъий буюрмаслиги, топширмаслиги керак. Аксинча, диссертант этиборига маълум муддат давомида чуқур ва атрофлича мушоҳада қилиш учун бир неча мавзулар ёки турдош, яхши ўрганилмаган муаммоларни тавсия этгани маъқул. Масалан, иқтисодий ва ижтимоий географияда кўпроқ социал географик муаммолар, алоҳида хизмат кўрсатиш соҳалари, фан, тиббиёт ва дин географиясини ўрганиш катта аҳамият касб этади. Шунингдек, сиёсий ва тарихий географияга оид масалалар, иқтисодиётда эса ҳозирги шароитда ишлаб чиқариш қувватларининг ривожланиши ва жойланиши, уларни давлат томонидан бошқариб бориш, иқтисодий районлаштириш, мамла-



катнинг минтақавий смёсати каби мавзулар ҳам долзарбдир. Қолаверса, саноат ва транспорт, ташқи иқтисодий алоқалар географияси, кичик ва қўшма корхоналарни қуриш муаммолари, мулкчиликнинг турли шакллари вужудга келаётган бир пайтда қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ва ҳудудий ташкил этилиши масалалари ҳам чуқур ва атрофлича ўрганишни талаб этади.

Тажриба шуни кўрсатадики, агар илмий ишнинг маълум бир йўналишидаги мавзуси талабалик даврдан, аввал курс, сўнгра диплом иши шаклида узлуксиз давом эттирилса, шубҳасиз у муваффақиятли ва самарали бўлади. Бундай ҳолда чекланган аспирантлик муддатининг қимматли қисми мавзу ва илмий раҳбарни қидиришга кетмайди, беҳуда сарф этилмайди.

Тавсия этилган мавзуларнинг бирига аспирант ўз мойиллигини билдириши керак, бу муаммога унинг ҳақиқий қизиқиши, иштироки пайдо бўлганидагина у бажарилиши мумкин. Агар изланувчи бирор бир мавзу ёки муаммога ўзининг қатъий қарорини билдирмаса, барқарор фикрга эга бўлмай, бугун битта, эртасига эса бошқа мавзуга «сакраб» юрса, бўлингки, ҳали у «пишмаган» ва илмий иш бажаришга тайёр эмас. Албатта, бунинг учун аспирант маълум вақт давомида кутубхоналарда тавсия этилган мавзуга доир илмий адабиётларни муталаа қилиши, етакчи мутахассислардан маслаҳат олмоғи зарур.

Мавзунини танлашда шовма-шошарлик кетмайди. Бироқ уни алоҳида қарор билан ҳам аспирантга юклаш мумкин эмас. Мавзунини аниқлаш ва уни кафедрада чуқокама қилиш учун тахминан 2-3 ой вақт кетади.

Географик тадқиқотлар учун мавзу танлашда объектнинг ҳудудий қамрови катта аҳамиятга эга эмас. Афсуски, илгари диссертация мавзусининг долзарблиги кўпроқ ўрганилаётган ҳудуднинг кўлами билан белгиланар эди (бу борада бутун бир республика, ҳатто Ўрта Осиё минтақаси олинар эди). Табиийки, бундай ҳолда муаммо чуқур ўрганилмай, юзаки, асосан, ахборий мазмун касб этади, холос. Бинобарин, нисбатан кичикроқ ҳудудни чуқур ва атрофлича ўрганиш, катта жойини юзаки таърифлаш ва тавсифлашдан кўра яхшироқ, афзалроқдир; шу пайтгача катта кичрайтириб ўрганилди, энди эса аксинча кичкина катталаштириб тадқиқ қилиниши керак.

Диссертация мавзусининг номига ҳам эътибор бермоқ лозим. Баъзан бирор бир муаммо қайси бир воқеа ёки район «мисолида» бажарилиши, тадқиқ этилиши мумкин. Албатта, бундай ишлардан катта назарий-услубий маҳорат талаб этилади, чунки ёзилган диссертация шу район учун тегишли бўлмай ундаги илмий-услубий ёндашувлар бошқа, шунга ўхшаш мавзу ва муаммоларни ўрганишда ҳам фойдали бўлмоғи зарур. Бундан ташқари, айрим ҳолларда диссертация мавзусининг матнида «тадқиқот», «хусу-



сият», «муаммо», «фурганиш», «таҳлил» каби ортиқча иборалар ёки айнан шу мутахассисликни англатувчи фаннинг номи ишлатилди-ки, бу ҳам назаримизда, мақсадга мувофиқ эмас.

Диссертациянинг муваффақияти, ўз вақтида бажарилиши фақат мавзунинг долзарблиги билан белгиланмайди. Бу қисман бўлсада илмий раҳбар, унинг тажрибаси ва талабчанлигига ҳам вобастадир.

Аммо илмий раҳбарни танлаш, албатта, аспирантнинг ўзига тўла боғлиқ эмас. Агар ўқув жараёнида бирор мутахассис билан иш олиб борилмаган бўлса, у ҳолда илмий раҳбар белгилашда кафедра мудури ёрдам бериши, у ёки бу олимни тавсия этиш мумкин.

Мавзунини танлаш ва уни бажаришда илмий раҳбар аспирантнинг қизиққан жиҳатларини, маҳоратини аниқлаб, улардан тўлақонли ва самарали фойдаланиш учун кўрсатма беради. Масалан, қайси бир аспирант математик усулни яхши билади, бошқасида картография маҳорати кўпроқ, учинчисида эса тарих ёки сиёсатга қизиқиш кучли ва ҳ.к. Хуллас, ҳар бир аспирантнинг ўзига хос ва бетакрор бўлган имконият ва истеъдодидан яхши ва уddaбу-ронлик билан фойдаланиши лозим.

Мавзунини режа ва дастурини тузиш. Мавзунинг номи аниқлангандан сўнг, унинг режаси, яъни боб ва бандлари (параграфлари) тузилади. Албатта, диссертация неча боб ва қисмлардан иборат эканлиги тўғрисида ҳамма учун ва ҳамма вақт қўл келадиган муайян, қатъий маълум бир андоза йўқ. Бу ишнинг мақсад ва йўналишига, хусусиятига боғлиқ.

Бироқ шуни унутмаслик керакки, ҳар қандай илмий фаолият уч асосий босқич ёки қисмдан иборат бўлади: таҳлил (анализ), ташҳис (диагноз) ва башорат (прогноз). Демак, айтиш мумкинки, диссертация кўп ҳолларда ана шу уч асосий боб ёки қисмдан ташкил топмоғи керак. Бундай тавсия, энг аввало, номзодлик диссертациялари учун мақбул, докторлик диссертацияларида эса буларга қўшимча равишда алоҳида назарий (методологик) қисм ажратилиши шарт.

Тўғри, ҳар қандай диссертация илмий тадқиқот иш бўлганлиги сабабли номзодлик диссертациясида ҳам назарий-услубий масалалар бўлмоғи даркор. Аммо бунинг учун номзодлик диссертацияларида алоҳида боб ажратиш шарт бўлмаса керак. Улар биринчи бобнинг дастлабки параграфларида баён этилса ҳам бўлаверади.

Ҳар бир ажратилган боб 2-3 тадан (баъзан ундан ортиқ бўлиши мумкин) банд ёки параграфларга бўлинади. Бу бандлар бир-бирлари билан моҳият ва мазмуни бўйича алоқадор, бири иккинчисидан келиб чиқадиган бўлса, у ҳолда ишнинг мундарижаси мукаммал, мантиқий жиҳатдан тўғри ва тизим-таркиб услубига мос келган бўлади.



Аммо боб ва параграфлар номи ва сони ҳам қатъий эмас, улар иш жараёнида ўзгариб бораверади. Энг муҳими-диссертация мавзуси, боб ва бандларининг номи пухта ўйланган, содда ва аини пайтда аниқ, қисқароқ бўлгани, унинг шакли мазмунига, сурати сийратига мувофиқ келмоғи керак. Дабдабали, баланд-парвоз ном қўйиб, унинг мазмунини тўлдира олмасликдан кўра, аксинча, камтарона, оддийроқ номлаб ишнинг мазмунини кўтарган, бойитган маъқул эмас-ми? Баъзан шундай ҳоллар бўладики, ишнинг номига тўғри келса-келмаса «мустақиллик», «бозор иқтисодиёти» тушунчалари киритилади-ю, унинг ичида эса бу тўғрисида ҳеч вақо йўқ.

Ишнинг номи, унинг боб ва параграфлари аспирант ва илмий раҳбар билан келишилгандан сўнг, навбатдаги босқичга, яъни диссертациянинг дастурини яратишга ўтилади. Дастурда ҳар бир параграфнинг кўзда тутилган тахминий мазмун ва мақсади, ҳажми, унда лозим бўлган чизма ва хариталар, жадваллар «аннотация» шаклида баён этилади. Бу ерда ҳар бир параграфнинг энг аввало мақсади, яъни қайси илмий қонуният ёки масаланинг ечилиши аниқланиб, уни қандай асослаш, исботлаш йўллари кўрсатилиши талаб қилинади.

Умуман олганда, юқорида баён этилган фикр ва мулоҳазаларимиз икки асосий принцип (тамойилга) таяниши керак. Биринчиси-бу оддийликдан мураккабликка, «воронкасимон», яъни торликдан кенглик томон (аввал мавзу номи, сўнг унинг боблари, кейинчалик параграфлар ва. ниҳоят, уларнинг дастури) боришдир. Иккинчиси эса ҳар бир босқичда ҳам иш маълум бир мақсадга қаратилиши, унинг таркибий тузилиши дастур-мақсад тамойилига асосланишидир. Вазифа-кўзда тутилган илмий натижа ва ҳулосалар, дастур эса уларни илмий жиҳатдан асослаш йўллари, услублари, воситалари демакдир.

Шундай қилиб, диссертация мавзусини, таркибий тузилишини, боб ва бандларини дарахтга, унинг танасини шох ва шохчаларга ўхшатиш мумкин. Албатта, бу ерда дарахт мукаммал, унинг танаси шохларидан кўра йўғонроқ ва мустаҳкамроқ, шохлари шохчаларига қараганда каттароқ, таралган ва танланган бўлмоғи лозим. Акс ҳолда, бу дарахт-дарахт эмас, балки у оддий бута ёки тартибсиз, қаралмаган ва таралмаган шох-шаббалар тўплами бўлиб қолади. Шу шаклда бажарилган ишнинг мазмуни ҳам пала-партиш, «умуртқасиз» бўлиб, ҳимоя қилиш предмети, илмий янгилиги ва мақсади ноаниқ бўлади.

**Номзодлик имтиҳонларини топшириш.** Аспирантуранинг биринчи йилида мумкин қадар барча имтиҳонларни топшириш керак. Мутахассслик бўйича номзодлик имтиҳонлари эса кейинроқ, диссертациянинг кафедрадаги дастлабки муҳокамаси арафасида топширилиши мақсадга мувофиқдир.



Шу билан бирга чет тили имтиҳонига ҳам жиддий эътибор берish лозим. Тил билиш шунчаки эмас, балки келажакда, илмий иш жараёнида фойдаланиш, танланган мавзу бўйича хорижий адабиётларни ҳам ўрганиш учун зарур. Бинобарин, чет тилида (шунингдек, бошқа фанлардан ҳам) ёзиладиган рефератлар диссертация мавзусига мос келса, бу иш кўнгилдагидек бўлади.

Тил, фалсафа фанларидан бўлган имтиҳонлар аспирантнинг назарий жиҳатдан тайёр эканлигини, мутахассислик бўйича имтиҳон эса танланган соҳа бўйича мустақил ва мустақам билимга эришганлигини англатади. Шунинг учун мутахассисликдан имтиҳон топширишда ушбу фанга доир назарий-услубий билимлар, илмий қонуният ва асосий тушунчалар, мавзуга дахлдор умумий методологик масалалар ва бевосита тадқиқот объектига оид билимлар синаб кўрилади. Албатта, номзодлик имтиҳонлари ва хусусан, мутахассислик бўйича имтиҳон мумкин қадар «яхши» ва «аъло» баҳоларга топширилиши керак. Акс ҳолда (масалан, «қониқарли» баҳо олинса) бўлажак фан номзодининг савияси ҳам шунга мувофиқ етарли бўлмайди.

Мавзуга доир махсус адабиётларни ўрганиш. Аспирантда, энг аввало, илмий адабиётларни топиш, уларни мутолаа этиш ва мавзунинг ёзиб олиш (конспект қилиш) маҳорати бўлмоғи керак. Бунинг учун алоҳида конспект дафтари-катта ҳажмли қаттиқ муқовали дафтар тутмоқ мақсадга мувофиқ. Тартибсиз варақларга ёзилган дастхатнинг самараси кам бўлади (у йўқолиб кетиши ҳам мумкин).

Адабиётларни ўрганишда мавзуга тегишли бошқа муаллифлар фикрини тўғридан-тўғри ёзиб олишда албатта китобнинг бетини кўрсатиш зарур. Кейинчалик диссертация ёзишда бу фикрлардан фойдаланиб, уларга тегишли ҳавола («ссылка») қоидаларини қўллаш керак. Билиб қўйинг: ўзгалар фикрини, уларнинг номларини яшириб фойдаланиш, ўзлаштириш, аниқроғи-ўғирлаш, илмий фаолиятнинг энг катта хатоси, душмани ҳисобланади. Бошқа мутахассислар меҳнатини суинистеъмол қилиш (плагиатлик) илмий нопокликнинг энг мудҳиш ва аянч шаклидир; уни ҳеч қандай йўл билан оқлаб бўлмайди.

Бинобарин, бу масалага ўта жиддий қараш лозим. Агар ўзгалар фикри тўғридан-тўғри келтирилса, ёки уларнинг ишларини тўла мазмуни баён этилса, албатта, фойдаланилган манбанинг муаллифи, китобнинг (мақоланинг) номи, нашр этилган йили ва бети библиография қоидаларига мувофиқ аниқ кўрсатилиши талаб этилади. Агар уларнинг шу соҳага тегишли илмий ишларининг мавжудлиги, умумий жиҳатлари баён этилса, у ҳолда манбанинг бети кўрсатилмаса ҳам бўлади. Чунки бундай умумий фикрлар китоб ёки мақоланинг айнан бир бетиде эмас, балки унинг бутун ҳажмида ифодасини топган бўлиши мумкин. Бироқ,

ҳар қандай шароитда ҳам диссертант бошқа мутахассислар ишларига ўзининг ҳолисона муносабатини билдирмоғи шарт.

Яна бир алоҳида дафтарни библиография учун тутиш керак. Унга ўқиган китоб ва мақолаларнинг номлари, муаллифи, нашр этилган йили, нашриёти ва умумий ҳажми (бети) ёзиб қўйилади. Кейинчалик бу дафтар диссертацияда фойдаланилган адабиётлар рўйхатини тузишда жуда қўл келади, асқотади.

У ёки бу адабиётни ўқишда унга ҳар томонлама қараш лозим. Чунончи, китобда қандай жадвал ёки чизмалар, хариталар мавжуд, қандай илмий тадқиқот усулларида фойдаланилган ва бошқаларга ҳам эътибор бериш аҳамиятдан ҳоли эмас. Шу билан бирга китобни ўқиб туриб, бошқа адабиётларга, ҳали номаълум бўлган манбаларга «чиқиш» мумкин. Бундай илмий ишлар, мутахассисларнинг номлари ўқиладиган китобда (сатр остида ёки китобнинг охирида) келтирилган бўлади.

Илмий адабиётлар билан танишувга асосан аспирантуранинг дастлабки йилларида кўпроқ вақт ажратилади. Бироқ у кейин ҳам мунтазам равишда, «ақлий гимнастика» сифатида ва фикрни чархлаш, ўткирлаш мақсадида бу фаолиятни давом эттираверади.

Адабиётлар билан танишув ўз доирасига тарихи (архив) манбалар ҳамда картографик материалларни ўрганишни ҳам олади. Бундай манбалар ҳам чуқур ва атрофлича таҳлил этилмоғи лозим.

«Ссылка» (ҳавола) қилишнинг ҳам бир неча шакли мавжуд. Диссертант улардан ўзига маъқул бўлган шаклидан фойдаланиши мумкин.

Статистик материаллар билан ишлаш. Ҳар қандай илмий ишда уни асослаш, исботлаш учун маълум факт ва рақамлар, далиллар талаб этилади. Булар, айниқса, иқтисодий география, иқтисод соҳалари учун ўта муҳимдир.

Албатта, диссертант, энг аввало, тегишли статистика ташкилотига бориши учун қандай маълумотлар ва улар қайси мақсадда ишлатилишини мукаммал билмоғи лозим. Шу билан бирга, керакли материалларини қаердан олиш, қайси йиллар ва қандай объектлар учун олинишини аниқлаш зарур. Қолаверса, диссертант статистика ташкилотига боришдан олдин алоҳида, махсус тайёргарлик кўриши, тегишли материаллар рўйхатини тузиш ва уни илмий раҳбар билан маслаҳат қилиши мақсадга мувофиқдир. Агар мавзуга онд барча статистик материаллар тўғри, аниқ ва тўла олинса, кейинчалик бунинг учун диссертант ортқча вақт сарфламайди.

Статистик маълумотлар бўлажак ишнинг хом ашёси, озуқаси, қурилиш материалидир. Диссертант эса ана шу хом ашёни яхши ўрганиб, тўла ва тўғри «ҳазм» қила олиши керак. Аристотель, энг аввало, фактларни тўплаш ва фақат шундан кейингина уларни



фикр билан боғлашни таъкидлаган эди. Факт ва рақамлар остида эса қонуниятлар яшириниб ётади. Мақсад ана шу материалларни таҳлил қилиш ёрдамида қонуниятларни очиб, сабаб-оқибатларни аниқлаш ва уларни исботлашдан иборатдир.

Кўчириб олинган статистик маълумотлар атрофлича ўрганлиши керак. Уларнинг асосида турли шаклдаги катта-кичик ҳар хил мазмундаги жадваллар тузилади. Бунинг учун диссертант статистикани чуқур билиши, жадвал тузиш, уларни таҳлил этиш маҳоратига эга бўлиши талаб этилади. Жадвалларнинг ҳам эга ва кесими бўлади; уларни ҳаддан ташқари катта ва мураккаб қилиш ҳам яхши эмас. У ҳолда бундай жадваллар жонсиз ва тилсиз рақамларга лиқ тўла бўлса-да, улардан маъно олиш, уларни ўқиш қийин бўлади. Айни пайтда исбот қилиниши талаб этилмайдиган ҳодисалар учун қисқа мазмунли кичик жадваллар тузиш ҳам шарт эмас (бундай жадвалларнинг маълумотига кўра уларнинг номи кўпол, боши танасидан катта бўлиб қолгандек, хунук кўринади).

Жадвалларни тик ёки ётиқ, каср-махражли ва бошқа шаклларда тузиш ўринли. Жадвалларни таҳлил этишга ҳам турлича ёндошмоқ лозим, рақамларни тадрижий ўзгариб бориши, йиллар мобайнидаги динамикасини аниқлаш билан бирга уларнинг ҳудудий тарқалиши ва тақсимланишини ҳам кўрсатиш зарур. Аммо жадвални таҳлил этиш уни матнда тўғридан-тўғри такрорлаш эмас. аксинча, мавжуд ҳаракатсиз рақамларни жонлантириш, тегишли «ўртача», умумий хусусиятни аниқлаш ва бу ҳолатнинг пасту баланд, чекка қирраларини кўрсатиш, уларни изоҳлаш, сабабларини аниқлаш каби маҳорат талаб қилинади.

Жадвал тузиш жараёнида баъзи бир дастлабки хулоса, фикр ва мулоҳазалар пайдо бўлиши мумкин. Гарчи хали диссертация матнини ёзишга вақт келмаган бўлса-да, эринмасдан бу фикрларни қоғозга тушириб қўйиш тавсия этилади. Чунки, бошқа пайтда бундай «илҳом» келишига ҳеч ким кафолат бермайди.

Жадвалларнинг йириклари кейинчалик диссертациянинг илова қисмига, бевосита қўлланиладиганлари эса матнда келтирилади. Бироқ диссертация матнига кўра жадвал, рақам кўпаймасин, у ҳолда ошидан кўра тоши кўп бўлиб, киши жиғига тегадиган ҳолат юз беради. Матнда жадваллар узлуксиз, бирин-кетин келмасин-бу статистик тўплам эмас, боб ёки параграфлар мазмуни жадвал билан тугалланиши ҳам маъқул бўлмайди.

Хуллас, жадвал тузишни, уларни мазмунли таҳлил этиш, ҳар хил статистик кўрсаткичларнинг мутлоқ ва нисбий даражаларини, ўсиш ва кўпайишнинг фарқини, процент, промилле, индекс ва коэффицент кабиларнинг моҳиятини обдон билиб олиш ва улардан ўз мавридида фойдаланиш керак.

Турли шакл ва мазмундаги жадваллар диссертация матнини

тўлдиради, ундаги фикрни асослаб беради. Шу билан бирга, баъзан жадвал моҳияти хар хил кўринишдаги график ва чизмаларда ҳам ўз ифодасини толиши мумкин. Бундай чизмалар столбасимон, учбурчак, квадрат, айлана ва бошқа кўринишда бўлади. Уларнинг барча турларини тавсия этамиз.

Географик тадқиқот учун хариталар айниқса зарурдир. Улар ҳам турли мақсад ва мазмунда, ўқилиши мумкин бўлган ахборотларга бой бўлган шаклда, юксак маҳорат билан тузилиши керак. Хариталар жадвал ва чизмалар каби диссертация ёзишдан олдин ҳам тайёрланса бўлади.

Тажириба шуни кўрсатадики, сўнгги йилларда талаба ва аспирантларнинг (иқтисодий ва социал география бўйича) хариташунослик ва статистикадан олган билимлари, афсуски, саёзлашиб бормоқда. Ваҳоланки, буларнинг иккаласи мазкур соҳадан диссертация ёзишда муҳим таянч, услубий асос ҳисобланади. Бундан ташқари, хусусан, географик тадқиқотлар учун ўрганилаётган объектни бевосита кўриш, шу мақсадда дала экспедицияларини уюштириш, махсус анкета сўров усулларидан фойдаланиш ҳам зарур. Объектни жонли кузатиш, йўл-йўлакай кундалик дафтарига кўрилган воқеаларни қайд этиб бориш адабиётлардан олинган назарий билимларни бойитади, аниқлаштиради ва маҳаллийлаштиради.

Диссертация матнини ёзиш. Бунинг учун олдиндан тайёрланиб борилади-тегишли адабиёт ва конспект дафтарлари яна бир бор кўриб чиқилади, муаллиф томонидан тузилган жадвал ва чизмалар, уларнинг қисқача хулосалари ўрганилади. Яратилган ва синовлардан ўтган, пухта ва қиёмига етган дастурга мувофиқ матн ёзишга киришилади. Бироқ матни истаган, хоҳлаган пайтда ёзиб бўлмайди, бунинг учун, юқорида таъкидлаганимиздек, вақтнинг ўзи кифоя қилмайди, чунки бу ерда илҳом, ёзиш иштиёқи ҳам талаб этилади. Бундай ҳолатни биз «фурсати келди», деб ҳисоблаймиз. Ана шундай фурсатдан тўла ва самарали фойдаланишга чорланинг. фурсатни бой бермасликка одатланинг (вақтнинг кетди, нақднинг кетди, деб бежиз айтишмаган).

Диссертация матнини ёзишни оналаримизнинг тандирдан нон ёпишига ўхшатса бўлади. Маълумки, нонни ёпиш учун ун ва сув, хамиртуруш ва сут, қолаверса, тандир учун ўтин ҳам керак (буларнинг ҳаммаси илмий иш ёзиш учун лозим бўлган статистик, картографик, архив ва бошқа «хом-ашёни» тайёрлашга мос келади). Қилинган хамир кўпиши керак, демак, ёзиш учун йиғилган маълумотлар таҳлили ва фикр етилиши лозим.

Худди ана шу тарзда диссертация матни ёзилади. Аммо бу нон ёпишдан ҳам мураккаброқ ва машаққатли машғулотдир. Чунки, нон бир маротаба ёпилса, илмий иш матни бир мартада



ўз маромига ва қиёмига етмайди, уни эринмасдан қайта-қайта ишлаш, «пардоз-андоз» (таҳрир қилиш) талаб этилади. Масалан, мен аспирантлик давримда атиги 2 бетдан иборат илмий мақола-ни (тезисни) етти марта қайта ёзганман. Ҳар гал янги тузатишлар нусхани олиб борганимда илмий раҳбарим-ҳурматли домлам Т. И. Раимов у ёки бу жойига савол белгисини қўйиб қайтариб юборар эди. Ўша кезларда баъзан ҳафсалам пир бўлиб, умидсиз-ланиб қолар эдим, ҳатто илмий ишни йиғиштириб қўйиш кайфи-яти ҳам пайдо бўлганди. Бироқ маълум вақт ўтгандан сўнг мақо-лани бошқачароқ ёзиш иштиёқи туғиларди ва мен яна ишга ки-ришар эдим. Туғри, балким ўша онларда мен бироз домламдан ранжиган бўлишим мумкин, энди эса улардан-устоздан чексиз миннатдорман. Чунки, агар улар ўша пайтларда шундай қилма-ганларида, эҳтимол, мен бу даражага етишмас эдим. Бинобарин, ҳурматли аспирант ёшлар: ўзингиз ёзишга ўрганинг, энгил меҳ-натга, боқимандалик кайфиятига мослашманг.

Диссертация матнини мунтазам, узлуксиз, ҳар кунни ёзиб бўл-майди. Бу табиий ҳол ва ундан хавотирланмаслик, умидсиз бўл-маслик керак. Бу ўринда аспирант ўз-ўзини ёзишга мажбур қили-шидан ҳам наф йўқ. Аксинча, ёзишдан чарчаган ёки ёзиш мумкин бўлмаган, «илҳом келмаган» ҳолда яхшиси бошқа ишларни қил-ган маъқул. Масалан, фикрни чархлаш, ақлни пешлаш учун вақ-тинча янги илмий адабиётларни ўқиш, тегишли илмий-текшириш муассасаларига бориб мутахассислар билан учрашиш, ҳар хил илмий мунозара ва анжуманларда, диссертацияларнинг муҳокама ва ҳимоясида қатнашиш керак. Ана шундан сўнг бироз вақт ўт-гач, яна ёзиш фурсати келади. Бу имкониятлардан эринмасдан фойдаланиш уни қўлдан бой бермаслик, тадқиқотчининг зимма-сидадир.

Умуман олганда, илмий фаолиятда дам олиш, оромлик бўл-майди. Олим учун дам олиш иш шаклини вақтинча ўзгартириш-дир. Шунинг учун диссертант фақат иш матнини ёзишни эмас, балки бошқа тадбирларни ҳам ўзига, ҳар эҳтимолга қарши режа-лаштириб қўйиши мақсадга мувофиқ.

Одатда матн ёзилишидан олдин унинг режаси, қўлёзмаси («эскизи») тайёрланади. Сўнгра матн ёзишга киришилади. Ёзил-ган матн қайта-қайта кўрилиб, такомиллаштирилади. Матнни аспирантнинг ўзи шахсий машинкасида (яқин келажакда-ком-пьютерда) печатлагани маъқул. Чунки, бунда ортиқча маблағ сарфлашни тежашдан ташқари энг муҳими, печатлаш жараёнида муаллифнинг ўзи томонидан тузатишлар киритилиш имконияти мавжуд.

Диссертант ўзининг ёзган ишини тўғрилашида бу ишга маъ-лум даражада танқидий қараши. Ўзи турган қирғоқни нариги (муқобил) соҳилга ўтиб кузатиши лозим бўлади. Агар шунда

ёзилганлари ҳаммага маълум, олди-қочди гаплар ёки ёзилган ҳодиса барча жойлар учун хосу мос бўлса, ундай ҳолда бундай матидан воз кечиш жоиз. Зеро, ҳамма жойда бор ҳодиса географияда мутлақо бўлмаслиги керак (Н.Н.Баранский).

Печатдан чиққан матни аспирант яна бир карра кўриб чиқади, қўлидан келганча уни илмий таҳрир қилади ва тузатилган нусхани ўзи ёки бошқа кишиги қайта печатлаш учун топширади. Фақат шундан кейингина матни илмий раҳбарга кўрсатиш мумкин. Яхшиси, раҳбарга диссертациянинг бандларини алоҳида-алоҳида, турли вақтда бергандан кўра уни яхлитлаб, бутунлай ёки ҳеч бўлмаганда тўла боблар шаклида топширган маъқул. Аммо иш жараёнида диссертант у ёки бу жорий саволлар билан ўзининг илмий раҳбаридан маслаҳатларни мунтазам олиб туради.

Диссертацияда ва, хусусан, унинг назарий-услубий қисмида илмий мунозара олиб бориш талаб этилади. Бироқ бу мунозара самимий, адолатли ва пок бўлмоғи даркор. Бу ўринда муаллиф ўзининг ишини ўзгалар ишидан устун қўймаслиги керак, яъни ушбу муаммога, бағишланган бунгача бажарилган тадқиқотларни албатта танқидлаш, камситиш ножоиздир. Аксинча, бундай ишларга тўғри баҳо бериб, улардан мазкур ишнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда фарқ қилувчи жиҳатларини аниқлаб бериш лозим.

Унутмаслик керак: фаннинг умуман ёмони бўлмаганидек, ситқидилдан бажарилган илмий ишларнинг ҳам ёмони йўқ. Фақат бу ерда ҳар бир фан ёки мавзунинг хусусиятини, олдига қўйган мақсадини ва унинг бажарилган даврини эътиборга олмоқ керак, холос.

Худди шундай географик тадқиқотларда ўрганилаётган ҳудудни бошқа районларни «ёмонлаш» ёки камситиш эвазига эмас, балки уни барча районлар қаторида кўриш, улардан фарқ қилувчи хусусиятларини аниқлаш ва асослаш лозим бўлади.

Яна унутманг: табиатда, ер юзида умуман ёмон жой йўқ, аксинча, нодон географ бўлиши мумкин. Ҳамма жойнинг ҳам ўзига хос хусусияти қулай ёки ноқулай жиҳатлари мавжуд. Бинобарин, регионал (ҳудудий) худбинликка асло йўл қўйманг, бунинг учун эса географик таққослаш усулидан унумли фойдаланишга одатланинг.

Диссертациянинг параграф ва боблари мазмунан бир биридан келиб чиққан, мантикан алоқадор ҳолда ёзилади. Бунинг учун ҳар бир бандининг охирида келгуси, навбатдаги банд ёки бобга «кўприк» ясалади, яъни унинг мазмунига тегишли фикрга ишора қилинади.

Ҳар бир параграфнинг ҳажми ҳам қатъий, маълум белгиланган миқдорда бўлмайди, зеро, бу кўриладиган масаланинг мақ-



сади, мазмун ва моҳиятига боғлиқ. Аммо унинг ҳаддан ташқари катта (масалан, 20—25 бетдан ортиқ) ёки жуда қисқа (5—6 бет). бўлиши ҳам кўнгилдагидек бўлмайди. Тажриба шуни кўрсатадики, агар мўлжалланган 12 бет мақолангиз (диссертация параграфи) 15—16 бет чиқса, унда хурсанд бўлинг. Ушбу ҳажмдан кўп ёки айнан 12 бет, ёхуд ундан қисқа бўлса, барибир яхши эмас. Биринчи ҳол масаладан узоқлашганлик ёки мавзу мақсадини аниқ белгилай олмаслики, иккинчиси олди-қочди, ҳаммага маълуму равшан умумий фикрлар билан матн ҳажмини «қулоғидан чўзиб» режага тўғрилашни билдирса, учинчи ҳолат эса масала тўла ўрганилмаганлиги, унга тегишли фикр-мулоҳазаларнинг етишмаганлигини англатади.

Параграфларнинг ҳам ўзининг кириш ва хулосаси бўлади. Бироқ кириш қисми бўлар-бўлмас гаплар билан кенгайиб, шишиб кетса ва махсус матннинг ўзи унга нисбатан қисқа бўлса, яна биз гавдага (танага) кўра бошнинг катталигини шоҳиди бўламиз ва аксинча, ишда қисқароқ кириш қисми-унинг илмий ва амалий аҳамияти. долзарблиги баён этилмаса, хулосада-ўрганилган муаммолардан келиб чиққан фикр ва мулоҳазалар, тавсиялар келтирилмаса у ҳолда боши йўқ, оёғи йўқ махлуқнинг ўзгинаси бўлади. Демак, ҳар бир ишнинг меъёри, мезони бўлмоғи лозим.

Қизиғи шундаки, диссертациянинг умумий кириш қисми ишнинг аввалида эмас, кўпроқ унинг пировардида, охирида ёзилади. Таажжуб?? «Кириш», амалда ишдан «чиқишда» ёзилар экан? Аммо, бу табиий ҳол. Сабаби-диссертант ҳали ўрганилмаган мавзунини ўрганмасдан туриб унга қандай кириш ёзолади, ахир ҳали кўп нарса унинг учун қоронғику! Шунга қарамасдан диссертациянинг умумий кириш қисмини «хомаки» кўринишда бўлсада аввал ёзиш мақсадга мувофиқ. Иш ёзилиб битилгандан сўнг у матн мазмунини билан мувофиқлаштирилади. унга тузатишлар киритилади. Шу тарзда кириш қисми меъёр ва қиёмига етказилиб, сайқал топади, маълум қоида ва талабларга мос равишда ёзилади.

Диссертациянинг хулосаси кириш қисми каби ўта муҳимдир. Бу борада ҳам фикр қисқа, лўнда ва тушунарли ҳолда, тахминан 5-6 бет ҳажмида баён этилмоғи керак. Бироқ, хулосада диссертациянинг асосий қисмида зикр этилган масалалар айнан қайта такрорланмасин. Буларнинг эвазига унда тадқиқот мазмунидан келиб чиққан муҳим натижа ва қонуниятлар ҳамда илмий ва амалий аҳамиятга молик бўлган тавсиялар бандма-банд кўрсатишмоғи талаб этилади.

Бу ерда шунини алоҳида қайд этиш жоизки, гарчи «кириш» ишнинг чинакам мукаддимаси бўлса-да, бироқ унинг хулосаси илмий фаолиятининг асло хотимаси эмас. Бинобарин, хулосада эришилган натижалар тавсия ва таклифлар билан бирга келажақда уш-

бу илмий муаммонинг яна қайси қирралари батафсил, мукаммал ва махсус ўрганилиши белгилаб берилади. Эҳтимол, ана шу ҳали тўла ечимини топмаган муаммолар муаллифнинг бўлажак докторлик диссертациясида ёки бошқа мутахассис томонидан тадқиқ этилиши мумкин. Аммо кези келганда айтиш керакки, докторлик диссертация кенгайтирилган номзодлик диссертацияси эмас, балки унинг чуқурлаштирилган, янги илмий йўналиш ва қонуниятлар билан асосланган даражасидир.

Диссертациянинг умумий ҳажми турли туркумдаги фанлар учун Олий Аттестация Комиссияси томонидан белгиланган. Мумкин қадар ана шу талабларга риоя қилмоқ лозим. Бунда сиз ўз фикрингизни аниқ ва тушунарли баён этган, расмий ва норасмий оппонентларнинг ҳам қимматли вақтларини қадрлаган ва уларни ҳурматлаган бўласиз.

Баъзиларнинг фикрича, 120-150 бет матн ёзиш ҳеч гап эмасдек, туюлади. Ёки бошқа-бировлар эса кўплаб эълон қилинган мақолаларига асосланиб (уларнинг йиғинди ҳажмидан келиб чиқиб), диссертация тайёр, дейишади, хотиржам бўлишади. Аслида эса бундай эмас ёки деярли шундай эмас. Масала бу ерда белгиланган матн ҳажмида бўлмай, балки унинг мазмунида, ҳимоя учун кўрсатилган муаммоларни асослаб беришда, илмий янгилик яратишдадир. Ҳар хил мақсад ва йўналишда, турли даврларда ёзилган сон-саноқсиз мақолалар тўплами, уларнинг оддий йиғиндиси ҳамма вақт ҳам диссертацияни тўла қамраб олмайди, мантиқан бир тизим-тартибда битилган, тугалланган мукаммал илмий иш бўлолмайди.

**Автореферат устида ишлаш.** Яхши ёзилган кириш ва хулоса қисмлар авторефератнинг асосини ташкил этади. Автореферат (демак, бу ерда муаллиф ўзининг ишини қисқача баён этади) диссертация мавзусини ифодалашчи, унга моҳиятан ва мазмунан мос келмоғи шарт. У тахминан 1,0-1,3 босма табақ ҳажмида, муайян қолип ва тартибда ёзилади. Авторефератнинг биринчи-умумий боби кўпроқ диссертациянинг кириш қисмига, яқунловчи бетлари эса унинг хулосасига мувофиқ келади.

Авторефератнинг асосий қисмида диссертациянинг мазмуни ва ундан келиб чиқадиган илмий хулосалар, аниқроғи ҳимоя этиладиган бандлари ўз ифодасини топади. Бу қисм ҳам ўз навбатида турли мақсадда ёзилиши мумкин. Улардан энг соддаси-диссертациянинг мундарижасига асосланиб унинг мазмунини бандмабанд баён этиш ёки тавсифлашдир. Энг яхшиysi эса, назаримизда, ишнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда алоҳида муаммолни бандларни белгилаш ва уларни илмий жиҳатдан исботлашдир. Бу боғида авторефератда маълум миқдорда статистик далиллар жадваллар, чизма ёки хариталар ҳам келтирилиши мақсадга мувофиқ. Бироқ эслатиб ўтамиз, автореферат диссертация мазмунини



акс эттириши, у юқори савияда яхши ва равон, аини пайтда тушунарли илмий тилда ёзилиши зарур. Шунинг учун ҳам автореферат илмий раҳбар томонидан қайта-қайта кўриб чиқилади. Натижада, автореферат ниҳоятда ишқаланади ва мисли «тухумдек» силлиқ шаклни оладики, унга ҳеч қайси томондан тегиб бўлмайди ва матн мазмунига кейинчалик расмий ва норасмий тақризчилар томонидан эътирозлар кам бўлади.

Илмий иш, шу жумладан диссертация матни қайси пайтда ёзилади-кундузими ёки кечқурунми, тонг эрталабми ёки кеч тундами? Бу ҳақда аниқ бир тавсия бериш мушкул. Чунки, баъзилар кундузи ижод қилишни ёқтирсалар, бошқалар кечаси самарали ишлайдилар. Лекин фикримизча, кеч тунгача ишлаб эртасига кеч тургандан кўра, вақтида тунаб, ором олиб, барвақт турган маъқул бўлса керак. Зеро, «эрта турган кишини худо ўнгарад ишини», деб бежиз айтишмаган. Тонг офтоби, субҳидам саломни лойқа хаёлларни қувади, киши тафаккурини ёритади, ақлини пешлайди. Қолаверса, саломатлик учун ҳам эрта туриш яхши одат ва одобдандир. Шунинг учун ҳам барвақт туриш хосияти, саҳар саховатини қадрланг.

Ижод қилиш қамрови фақат фикрни қоғозда акс эттириш билан белгиланмасада, у бунга нисбатан кенгроқ вақтни ўз ичига олади. Сабаби-киши бирор мавзунини ёзиш учун узоқ муддат давомида ўйланиб юради (ҳатто бекатда, йўлда, ишда ва тушда ҳам). Илмий ҳаётда шундай бўладикки, баъзи бир кунларда ойлаб ўйлаб юрган иш бирданига, бир ўтиришдаёқ ёзилади. Бундай кунларнинг садағаси кетгнинг келади, чунки улар изланувчига катта завқушавқ, маънавий озуқа беради. Аммо, шу билан бирга, кўпинча, аслида ёзиш учун режалаштирилган кунлар зое кетади, улардан айтарли наф бўлмайди.

Илмий фаолиятнинг яна бир сирини бор. Албатта, олим турли тилда ёзишга ўрганиши керак. Бироқ, у қайси тилда ўйласа, фикр юритса, ўша тилда ёзгани маъқул ёки ёзадиган тилида ўйлаб юргани яхши. Акс ҳолда бундай фаолият катта натижа бермайди: бир тилда ўйлаб, уни бошқа тилга тўғридан тўғри ўгириб ёзиш ҳам кулгили ҳолларга олиб келиши муқаррар.

Яна савол туғилиши ўринли: бир кунда неча бет матн ёзилиши мумкин? Бу саволга ҳам аниқ жавоб бериш қийин. Масалан, ижодкор кунда 20 бетгача, яъни бир параграф ёки битта ўртача илмий мақола ҳажмида ёза олади. Аммо бундай сермахсул кунлар, юқорида таъкидланганимиздек, кўп эмас ва тез-тез такрорланиб турмайди.

Диссертация ва автореферат матни илмий раҳбар томонидан кўрилганидан кейин унинг тавсияси асосида кафедрага муҳокама этиш учун қўйилади. Муҳокама учун тақризчилар ҳайъати, чет-



дан чақириладиган мутахассислар кафедра томонидан белгиланади.

Диссертация муҳокамасига тайёргарлик. Кафедра қарорига мувофиқ диссертация тахминан бир ой муддатида муҳокама қилиниши белгиланади. Ана шу давр мобайнида, диссертант кўргазма материаллар ҳамда 15-20 минутга мўлжалланган маъруза матнини ёзиши керак. Маърузада асосан диссертация ишидан келиб чиққан илмий ва амалий хулосалар, уларга қайси йўл билан эришилганлиги тўғрисида қисқа, аниқ, ишончли ва тушунарли тарзда баён этилади.

Баъзан диссертант ўз маърузасида бажарилган ишнинг номи, ҳажми, мундарижа, вазифаларини эринмай гапириб ўтади. Фикримизча, бундай зерикарли ҳикоянинг кераги йўқ. Улар тўғрисида муамлиф эмас, энг аввало, расмий тақризчилар айтишлари ўринли. Эса тутинг: маърузанинг маънолиги ва маънийлиги, илмийлиги ва тадқиқот натижалари билан асосланганлиги бажарилган ишнинг энг муҳим кўрсаткичларидир. Ҳаётда шундай бўладикки, яхши, сифатли иш маънисиз, қуриқ ва зерикарли баён этилиши ёки, аксинча, унча чуқур ёзилмаган диссертация жуда юқори маҳорат билан тингловчилар эътиборига етказилиши мумкин.

Муҳокама (ва ҳимоя) учун тайёрланадиган маърузанинг турли усулда ёзилишини тавсия этамиз. Биз бу ерда, энг аввало, умумийликдан хусусийликка ва, аксинча, хусусийликдан умумийлик томон боришни назарда тутмоқдамиз. Шунингдек, маълумки, илмий тадқиқотда икки асосий усул мавжуд: биринчиси, индуктив яъни кузатиш натижаларидан умумий хулоса чиқариш бўлса (уни Ф.Бэкон усули ҳам дейишади), иккинчисида, асосий хулоса, маълум эришилган гоё ва қонуниятлар олдинга сурилади ва улар ўтказилган тадқиқот натижалари билан исбот қилинади. Демак, бир жойда маърузачи ўзининг бажарган ишлари ва улардан келиб чиққан хулосани айтиб ўтса, бошқа ўринда унинг тескарисимаълум бир илмий хулоса таъкидланиб, унинг қайси йўл билан аниқланганлиги тўғрисида далилли сўзлаб бериш керак бўлади. Ана шунда маъруза қизиқарли ва жонли тус олади.

Диссертациянинг дастлабки муҳокамаси қанчалик кенг, ба-тафсил, мунозара ва баҳсли ўтса, унинг келажаги шунча яхши бўлади. Зеро, машқдаги машаққат, қийинчилик кейинчалик ҳимоянинг муваффақиятли ўтишига олиб келади. Аммо бу ерда ҳам муҳокама ва илмий мунозара маданияти юксак даражада бўлиши лозим. Баъзан шундай тақризчилар ҳам учрайди-ки, улар қилинган ишга баҳо бермай, фақат қилинмаганини қидирадилар ёки диссертациянинг номи ва унинг мундарижасига асосланибгина гапирадилар, холос. Ҳолбуки, бир диссертация доирасида қамраб олиб бўлмайдиган нарсаларни (масалаларни) қамраб олиб



бўлмайди, ишнинг шакли ҳамма вақт ҳам унинг мазмунини тўла акс эттирмайди. Диссертацияга юзаки қараш эса масъулиятсизлик, тадқиқот муаллифи ва ўтирганларга ҳурматсизлик демакдир. Бинобарин, диссертант бундай кутилмаган вазиятларга ҳам шай бўлиб туриши керак.

Яна бир маслаҳат: одатда қизгин муҳокамадан сўнг диссертантнинг кайфияти унча яхши бўлмайди. Бу табиий ҳол ва ундан асло руҳан тушкунликка учраманг. Тўғри, муҳокама жараёнида ҳар қандай вазият бўлиши мумкин: баъзилар бу ишга ҳавас билан қарашса, бошқа айримлари унга ҳасад қилишлари, бажарилган ишга алоқаси йўқ гаплар билан ёки диссертантга эмас, унинг раҳбарига бўлган шахсий муносабатларини билдиришлари учраб туради. Бундан ҳеч хавотир бўлманг, иккиланманг ва ўзингизни шунга ўхшаш тасодифий ҳолатга олдиндан руҳий жиҳатдан тайёрланг. Сиз қаттиқ «жангдан» ўтдингиз, энди эса қиладиган ишингиз аниқ, маълум ва равшан; диссертация асосан бажарилган, унинг фақат «косметикаси» қолди холос, уларни сиз ўз илмий раҳбарингиз ёрдамида тезлик билан уддалай olasиз.

Аксарият ҳолларда ҳақиқий, беғараз тақризчилар ва муҳокамада қатнашганларнинг ўзлари ишдаги мавжуд камчиликларни кўрсатибгина қолмай, балки уларнинг бартараф этиш йўллари ҳам («рецептини») белгилаб берадилар. Шубҳасиз, бу тайёр дастурдир ва у ишни якунловчи ҳолатда ҳимояга кечиктирмасдан олиб чиқишга кўмак беради.

Муҳокамадан сўнг диссертант махсус дафтар тутиб, тақризчилар ва мунозарада сўзга чиққанлар фикрини жадвал тариқасида ёзиб олади ва уларнинг бажарилганлигини қайд қилиш учун жой қолдирилади. Чунки бу ҳақда муаллиф кейинчалик ҳисобот бериши лозим бўлади.

Диссертацияни қайта ишлаш жараёнида, аниқса, 2 ва ундан ортиқ кишилар томонидан кўрсатилган айнан бир хил камчилик ёки таклифлар бажарилиши шарт. Бундай таклифларнинг объективлиги, ҳолисаналиги ҳеч шубҳага ўрин қолдирмайди. Бошқа камчиликларни ҳам иложи борица бартараф этишга ҳаракат қилиш лозим. Бироқ, муҳокамада айтилган ҳамма камчиликлар ва тавсияларни туғрилаш зарур эмас. Чунки уларнинг айримлари мазкур мавзуга бевосита алоқаси бўлмаслиги ёки улар ишда баён этилган бўлиши мумкин. Лекин булар ҳақида ҳам диссертант ўзининг якунловчи ҳисоботида айтиб ўтиши керак.

Диссертация ҳимояси. Иш кафедрада бир ёки икки марта кўриб чиқилгандан сўнг, уни ихтисослашган кенгашга ҳимоя учун тавсия этилади. Илмий кенгаш ишни қабул қилади, ҳимоя кун, соати, расмий тақризчилар ва етакчи ташкилотни белгилайди, автореферат чиқариш ва уни келишилган рўйхат бўйича тарқатишга рухсат беради.



Ҳимоя 1,5-2 ойдан сўнг бўлиши мумкин. Ала шу даврда диссертант муҳокама якунларини эътиборга олиб, ўзининг маъруза матнини янада яхшилайти, такомиллаштирадиган, жадвал, чизма ва хариталар камчиликларини тўғрилайди, уларни ҳимояга тайёрлайди. Расмий тақризчилар ҳамда етакчи ташкилот тақризи билан олдиндан танишади ва уларга ўз жавобини ёзади. Шунингдек, диссертация авторефератига тушган тақризларига ҳам жавоб ёзиб қўяди.

Ҳимоядан 2-3 кун олдин бўладиган хонада диссертант магнитофон ёрдамида ёки яқин дўстлари, ҳамкасблари иштирокида ўзининг маърузасини машқ («репетиция») қилади, маърузада четдан сезилган камчилик ва нуқсонлар тўғриланади. Шу билан бирга аспирант кенгаш ўтадиган хонани яхшилаб ўрганади. Ўзининг ўтириш жойини, трибунага қасрдан чиқиб боришини, тайёрланган жадвал ёки бошқа кўргазмали материалларининг қайси бирига қачон ва қандай боришини пухта ўзлаштириб олади.

Бундан ташқари, диссертант илмий кенгаш аъзоларини ҳам яхшилаб ўрганади, уларнинг исми, шарифи, фамилияси ва илмий йўналишларини, ёзган асарларининг асосий моҳиятини билиб олади. Буларнинг ҳаммаси аспирантга ҳимоя пайтида жуда қўл келади.

Албатта, ҳимоя кунда диссертант соғлом, нутқи равон ва ширин, димоғи чоғ, хотиржам, оиласида тинч-тотувлик, фақат ҳимоя кайфияти бўлиши керак. Ҳимояга аспирант ўзининг яқин-атрофларини, дўстларини таклиф этиши, магнитофонга ёзилиши, расмга тушиши ҳам зарар қилмайди. Зеро, бундай унутилмас, муқаддас кунлар инсон ҳаётида камдан-кам (бир ёки икки марта) бўлади ва ҳаммага ҳам тақдиру насиб этмайди.

Мана қачондан бери зориқиб кутган ҳимоя кунини ҳам келди. Энди сиз ҳеч ҳаяжонланманг, қўрқманг. Ахир ўзингизнинг ишингизни, шунча йиллар давомида олиб борган тадқиқотингизни, бошқаларга кўра яхшироқ, пухтароқ билишингиз ҳаммага аёнку! Ана шу фикрни ўзингизга сингдиринг, ихлос қилинг, ишингизнинг муваффақиятига шубҳа қилмай ишонинг, асабийлашманг.

Маърузангизга ажратилган вақтдан унумли фойдаланинг, умумий, ҳаммага маълуму равшан бўлган гаплар эвазига қилинган иш ва унинг хулосалари, илмий ва амалий тавсиялари ҳақида, аниқ, лўнда, асосли ва ишончли қилиб турли «нотада» сўзлаб беринг. Ёзувингизга «ёпишиб» олиб трибунадан қимирламай, уни фақат ўқиб берманг. лекин аудиторияда дарс ўтгандек маъруза матнидан ҳам тўла узоқлашманг. Вақти-вақти билан тайёрланган чизма ва хариталарингиз яқинига боринг, улар тўғрисида қисқа изоҳ беринг. Бироқ, ҳамма чизмалар олдида бориш шарт эмас, чизма ва бошқа кўргазмали жиҳозлар сони ҳам жуда кўп бўлмасин (уларнинг энг кўпи 10-12 бўлгани маъқул).



Маърузангизда ортиқча, беҳудаю баҳуда, кўча гапларини ишлатманг, нутқ маданиятингизни намоиш қилинг. Айни пайтда ўзингиз тўла маъносини билмаган ёки чуқур англамаган илмий ибора, тушунча ёки атамаларни қўлламанг. Чунки улар кейинчалик ўзингизга «бумеранг» бўлиб савол тариқасида қайтиб келиши ва сизни уялтириб қўйиши мумкин («ҳамма нарса тилингдандир» дейишади, унутманг). Шу билан бирга, маърузанинг илмий савияси, саводхонлиги юқори бўлиши керак, лозим бўлган кезларда фанда мавжуд маълум назарий қонуниятлар, илмий йўналишлар ва мактаблар, мутахассис олимларни ҳам тилга олинг. Бу сизнинг илмий жиҳатдан нақадар тайёр эканлигингиз, етишганлигингиздан дарак беради. Бироқ, маъруза фақат шулар тўғрисида ўтмасин.

Диссертация-бу тугалланган, катта назарий ва амалий аҳамиятга молик, аспирантнинг шахсан ўзи томонидан бажарилган илмий-тадқиқот ишдир. Шу боис маъруза аниқ рақам ва далиллар билан ўз исботини топмоғи лозим. Аммо бу ерда ҳам рақамларни кўп ишлатманг. Унда сиз кенгаш аъзоларининг энсасини қотириб қўясиз, уларнинг жиғига тегасиз. Ахир, ҳимоя хўжалик ёки корхонанинг йиллик ҳисоботи эмас-ку!

Энг муҳими, яна бир карра таъкидлаймиз, вақтдан тўғри фойдаланинг. Зеро, айтолмаган гапларингиз машаққат ила эришган ютуғингизни кўрсатишга улгура олмаганингиз ёки унутганингиз учун кейинчалик изтироб чекасиз, ўз-ўзингизни қийинсиз, афсусланасиз. Бунга йўл қўйманг, чунки кўпгина ҳолларда ҳимоядан сўнг ҳамма шоду хурсанд бўлади, аммо ҳимоячининг ўзини қайфияти нохуш бўлиши ҳам учраб туради. Гарчи ўзининг бажарган (айтган, айтолган) ишларидан қониқмаслик маълум даражада табиий бўлса-да, бундай ҳолатни мумкин қадар камайтириш керак.

Ҳимоя жараёнининг энг қизиқарли ва айни пайтда масъулиятли палласи, назаримда, маърузадан кейинги савол-жавоблардир. Сабаби-расмий тақризчилар, етакчи ташкилот ва авторефератларга келган тақризлар, улардаги камчиликлар билан олдиндан танишиш имконияти мавжуд, уларга жавоблар ҳам тайёр. Бу ерда эса ҳақиқий кураш, том маънодаги ҳимоя бўлади, қутилмаган «пешона» саволларига зудлик билан тезкор ва ишончли жавоб бериш талаб этилади. Агар сиз кенгаш аъзоларини олдиндан яхши ўрганган бўлсангиз, уларнинг шахсий илмий йўналиш ва қиёқишларини билсангиз, бу қийинчиликлар анча енгил кўчади (одатда, бундай шароитда кимда қандай савол туғилиши эҳтимолини тасаввур қилиш мумкин).

Саволларга жавоб бериш вақти одатда чекланмаган. Бинобарин, бу ерда маъруза давомида унутилиб қолдирилган баъзи муҳим хулосаларни ҳам моҳирона киритса бўлади. Аммо, маса-

ладан жуда четлашиб, сергап бўлманг. Шу билан бирга, ниҳоят даражада қўпол, ўта қисқа («ҳа» ёки «йўқ» иборалари билан жавоб берманг. Сизнинг жавобингиз ҳеч бўлмаганда савол берувчининг жумласига тенг ёки ундан кенгроқ бўлгани маъқул. Савол қўп тушса бундан фақат хурсанд бўлишингиз керак. Билингки, сизнинг ишингиз, маърузангиз кўпчиликда катта қизиқиш уйғотган ва у долзарб муаммога бағишланган. Баъзан бир киши томонидан устма-уст, «қўшалоқ», каскад саволлар берилиш ҳолати ҳам учраб туради. Бундай шароитда диссертант асло парокандаликка йўл қўймасдан ва эринмасдан олдида турган тайёр қоғозга бу саволларни ёзиб олиши ва ўзига маъқул бўлган тартибда жавоб бериши мумкин. Лекин ҳамма вақт кенг фикрлаб (ўйлаб), қисқа гапиришга, жавоб беришга одатланинг. Доно бўлинг, маҳмадона бўлманг, гапдон бўлинг-у, сергап бўлманг.

Шу билан бирга ҳимоя пайтида қайта-қайта, айнан бирдай ўхшаш фикрни такрорлаш мақсадга мувофиқ эмас. Чунончи, баъзилар барча кўрсатилган камчиликларга (эҳтимол, савол берувчи ёки тақризнинг обрў-этибори, амали диссертантни чўчитиб қўйиши мумкин) тўғридан-тўғри қўшилиб кетадилар ёки уларнинг аксариятини «бажарилган мавзу, ёки тадқиқот ишининг мақсад ва вазифаларига тўғри келмайди» иборалари билан батамом супуриб ташлайдилар. Аслида бу саволларга жавоб эмас, балким ундан қочиш демакдир. Баъзи аспирант ёки диссертантлар эса ҳамма кўрсатилган камчиликларни «келажакда этиборга оламан» ва «тўғрилайман», деб анъанавий қуруқ ваъда берадилар. Қизиқ, ахир сиз бажариб бўлган ишингизни ҳимоя қилаяпсиз-ку! Қани сизнинг билдирган фикрларга шахсий муносабатингиз? Қолаверса, диссертация Олий Аттестация Комиссиясига айнан шу кўринишда жўнатиладиган бўлса, сиз айтган фикрларни қандай ва қачон этиборга оласиз? Шунинг учун ишингизни ҳимоя қилинг, мунозара, илмий баҳс олиб бориш санъати ва маданиятини яхши эгалланг.

Берилган саволларга ҳар қандай шароитда ҳам пухта жавоб беринг, муқобил (альтернатив) фикрлашга, саволга, савол билан жавоб қайтаришга, вазминлик билан савол берувчи ёки тақризнинг иззат нафсига тегмасдан ишончли, шубҳага ўрин қолдирмайдиган даражада ўз муносабатингизни билдиринг. Яна билиб қўйинг: ҳозир фақат сиз ҳимоя қилмаяпсиз, балким бу ерда илмий раҳбарингиз, унинг яратган илмий мактаби ҳам қаттиқ синовдан ўтмоқда буни унутманг ва масъулиятли бўлинг.

Музокара ва мунозараларда фаол қатнашини, ҳар қандай «ҳужумга» тезкорлик ва вазминлик билан жавоб бериб, ўз ишингизни ҳимоя қилмоғингиз даркор. Бу чинакам унутилмас лаҳза, сизнинг илмий ходим сифатида шаклланганингизни, чиниққан ва



тобланганингизни акс эттирувчи ондир. Бинобарин, бу шарафли табдирга атрофлича тайёргарлик кўриш керак.

Диссертация ҳимояси аспирантура муддатида қилинса ёки шу даврда у муҳокамадан ўтиб, ихтисослашган кенгашга ҳимоя учун тавсия этилса, бу энг катта ютуқ ҳисобланади. Бунинг учун аспирантура даврини тўғри режалаштириш (йиллар, чорак ва ҳатто алоҳида ойлар бўйича), ундан самарали фойдаланиш талаб этилади. Қизиғи шундаки, аввал 3 йил ўқув йили (сиртқи аспирантлар учун 4 йил) жуда катта муддат туюлиши мумкин. Бироқ бу давр жуда тезлик билан ўтиб кетади, кейинчалик эса аспирантга у қисқа бўлиб кўринади, етишмай қолади.

Аспирантуранинг биринчи йили, асосан, ишнинг режа ва дастурини тузиш, махсус илмий адабиётларни ўрганиш, статистик ва бошқа маълумотларни йиғиш, номзодлик имтиҳонларини топширишга сафарбар этилади. Кўриниб турибдики, дастлабки ўқув йилида қилинадиган ишлар туркуми ва ҳажми анча кўп.

Иккинчи ўқув йили аспирантуранинг энг асосий йили бўлса керак. Чунки, худди шу йил давомида диссертация матни (ҳеч бўлмаганда, биринчи кўринишда) муаллиф томонидан ёзиб тугатилмаса, унинг ўқув муддатида муваффақиятли бажарилишига ишониш қийин.

Аспирантуранинг якуновчи-учинчи йилида диссертация матни илмий раҳбар кўрсатмаларига мувофиқ тўғриланади ва кафедрага муҳокамага қўйилади. Ундан сўнг муҳокамада кўрсатилган камчиликлар тузатилади ва ҳимояга тайёргарлик кўрилади. Бироқ бу даврда аспирантга бевосита боғлиқ бўлмаган сабаблар билан анчагина вақт беҳуда кетиб қолиши мумкин. Шунинг учун учинчи йилга бу жиҳатдан умид катта эмас.

Аспирант ва унинг илмий раҳбари учун диссертациянинг ўз вақтида ҳимоя қилиниши катта аҳамиятга эга. Бинобарин, аспирант бўлишга шошилмаслик керак: тез аспирант бўлиб, ишни ёзолмасдан, кейинчалик уни узоқ муддатга чўзишдан ёки «ярим маҳсулот» (полуфабрикат) шаклида таҳсилни тугатишдан кўра, яхши тайёрланиб (стажёр-тадқиқотчи бўлиб), сўнгра аспирантурага кириш ва уни ўз вақтида ёқлаш қандай яхши!

Тўғри, агар илмий иш, илгари таъкидлаганимиздек, талабалик даврида бошланилса, маълум бир мавзу босқичма-босқич ўрганилиб борилса, шунга тегишли илмий адабиёт билан танишиб бирорта илмий мақола эълон қилинса, унда нур устига аъло нур бўлар эди. Олий ўқув юртининг Илмий кенгаши бундай иқтидорли ёшларни бевосита аспирантурага тавсия этишга ҳақли.

Мана диссертация ҳам муваффақиятли ҳимоя қилинди. Сизни ОАК кўп вақт ўтмай фан номзоди бўлганингизни расмий равишда тасдиқлади. Аммо, бу илмий фаолиятнинг нихояси эмас, балки унинг муқаддимасидир. Чунки сиз, сирасини айтганда, энди фан

га, олимликка номзод бўлдингиз, бу даражани насияга олдингиз, холос. Шунинг учун илм йўлида тўхтамасдан, ҳормай-толмай изланишни давом эттиришингиз керак. Маълум вақт ўтгандан сўнг ўзингизнинг илмий салоҳиятингиз, имкониятингизга ишонч ҳосил қилганингиздан кейин навбатдаги тадқиқот ишига-докторлик диссертациясига бел боғланг. Ана ўшандагина сиз ҳақиқий уста ва устоз бўласиз, кўплаб шогирд етиштирасиз. том маънода олимлик даражасига етасиз. Зеро, шогирд чиқармаган, ўзини такрорламаган киши ҳеч ўз касбининг соҳиби ёки устаси, аниқроқ қилиб айтганда-профессори бўлолмайди; бу мисли ерни шудгор қилишу, аммо унга уруғ қадамаслик демакдир. Бинобарин, сиз ҳам ўз илмий мактабингизни яратинг, тарихда ўзингизга муносиб изингизни қолдиринг.

Аспирант ва илмий раҳбар муносабати. «Устоз отангдан улуғ» дейишади. Халқимизнинг бу гапида ҳеч қандай муболаға йўқ, албатта. Бироқ устоз бўлиш ҳам қийин ва у барча фан докторларга ёки номзодларининг қўлидан келавермайди. Бу катта маҳорат, тажриба ва психологик фаолиятни талаб қилади.

Устознинг масъулияти ва шогирднинг мажбурияти ниҳоятда виғвнлашувчи, муштараклиги керак. Агар устоз ўз вазифасини суниётармол қилмасдан, шогирдига чинакам отадек меҳрибон бўлса, шогирднинг илмий раҳбарига бир умр садоқатли бўлиши ҳам қарз, ҳам фарздир.

Ҳақиқий устоз бамисоли боғбондек; у етиштирган боғда турли хил мевалар бўлгани каби унинг шогирдлари ҳам ҳар хил ва турлича (баъзан у етиштирган боғда мевасиз ёки аччиқ данаклиси, ёввойиси ҳам бўлиши мумкин). Энг муҳими, улар бир-бирлари билан аҳил, бир илмий мактабнинг вакиллари бўлмоқлари зарур. Уларнинг барчалари ўзларининг устоз-илмий раҳбарлари билан фахрланишлари, уни ҳар қандай шароитда қўллаб-қувватлашлари керак. Шу билан бирга устоз ҳам ўзининг бир вақтлар шу шогирди даражасида бўлганлигини унутмасин. Унинг: «Мен ҳам эдим сендек, сен ҳам бўласан мендек», ниятида иш тутиши ниҳоятда катта савобдир. Бу албатта устознинг номини улуғлайди, абадийлаштиради.



## Тўққизинчи боб. ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ (ХУЛОСА УРНИДА)

Иқтисодий география ҳам бошқа фанлар қатори янгича шароитда ривожланиб, мустақил мамлакатимиз қудратини янада мустаҳкамлашга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб бормоқда. Ўқув жараёнида у ёш авлодга Ўзбекистон Республикасининг ўзига хос табиий бойлиги, аҳолиси ва хўжалигининг ҳудудий жиҳатларини, жаҳон сиёсий харитаси ва ҳамжамиятидаги нуфузининг тобора ошиб боришини ўрганишга ёрдам беради. Назарий ва амалий йўналишда эса мазкур фан давлатимизнинг минтақавий сиёсати, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш билан боғлиқ долзарб муаммоларни ҳамда бозор муносабатларига ўтиш даврида ҳалқ хўжалигининг турли тармоқлари-саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари, инфраструктура тизимини шакллантириш, ижтимоий экология каби муҳим масалаларни илмий тадқиқ қилишда катта аҳамиятга эга.

Шу билан бирга Ўзбекистонда иқтисодий ва ижтимоий географиянинг ривожланишида маълум камчиликлар ёки етишмовчиликлар ҳам мавжуд. Улар қуйидагилар:

1. Ўтмишда мазкур фаннинг назарий масалаларига кўпроқ эътибор берилди, унинг амалий (конструктив) томонлари эса заифроқ бўлиб қолган. Бунинг устига, ҳозирги кунда жаҳон фанида аллақачон эришилган ютуқлардан беҳабар (балким боҳабар) ҳолда иқтисодий географиянинг айрим назарий-услубий масалалари гўёки «биринчи марта» кўрилаётган, ихтиро қилинаётганга ўхшайдики, бу аслида олдинга эмас, орқага чекинишдир. Натижада, ёшлар узоқ хориж мамлакатлари у ёқда турсин, ҳатто собиқ Иттифоқда қилинган илмий ишларни танқидий ўрганишдан ҳам четда қолмоқдалар.

Илмий-тадқиқотнинг ижтимоий фаолиятнинг мураккаб шакли сифатида энг муҳим хусусияти шундаки, у миллийлик таъмоилига эга эмас, фан маъмурий чегара билан ҳам ҳисоблашмайди. Шунинг учун ҳам барча миллат ва элат вакиллари яратган буюк ва нодир кашфиётлар тарих бўсағалари узра, турли ижтимоий тузумлардан ўтиб ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Демак, бу соҳада ҳам «янгисини қурмай туриб, эскисини бузмаслик керак».

2. Албатта, ҳар қандай амалиёт кучли назария, умумилмий қонуниятларсиз бўлмайди. Чунки фан ва унинг негизи ҳисобланмиш илмий тадқиқот жараёни қонуниятларни, улар эса ўз навбатида муайян макон ва замонда барқарор такрорланиб турувчи сабаб-оқибат бирлигини чуқур таҳлил қилиш ва тегиш-

ли хулосалар чиқаришни талаб қилади. Айнан шу боис илмий изланишлар ва хусусан диссертация ишлари ғоявий жиҳатдан мустаҳкам бўлмоғи, тадқиқот йўналиши бўйича мавжуд назарий-услубий масалаларни тўла ўзлаштириб, уларни ишнинг мақсад ва вазифасига мос равишда ҳамда ҳозирги ижтимоий-иқтисодий вазиятдан келиб чиққан ҳолда такомиллаштиришни, ривожлантиришни шарт. Зеро, диссертация-бу энг аввало илмий ишдир ва у албатта илмий янгилик яратиши керак. Акс ҳолда бундай тадқиқотлар илмий савияси паст оддий китоб ёки рисола баъзан эса статистик тўплам даражасида бўлиб қолаверади.

3. Иқтисодий география ва умуман географик билимнинг бошқа бир камчилиги чексиз факт ва рақамларни ёдлаш, бетакрорлик (феноменаллик ва уникаллик) хусусиятлар, номенклатур географиянинг устуворлигидир. Шунингдек, ер юзаси ва унинг районларини «энг-энг» (баланд, катта, паст, чуқур, узун, кенг, ривожланган, қолоқ ва ҳ.к.) жиҳатлари муҳим бўлиб, айни пайтда илмий қонуниятлар, турли ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликлар деярли ўрганилмаган. Бунинг натижасида ҳақиқий географик фикрлаш, ҳудуд борлигини тўла англаб олиш ва унинг таркибий тўзилиши, ривожланиш жараёнларини чуқур таҳлил, ташҳис ва башорат қилиш орқада қолмоқда.

4. Юқоридаги камчилик билан боғлиқ ҳолда географияга кўпроқ мустақил ва муҳим, мукаммал ва мустаҳкам фан сифатида эмас, балки унга оддий ўқув предмети мақомида қараш одат тусига кириб қолган. Бу ҳол айниқса мактаб географиясига тааллуқлидир. Ажабланирлиси ва аянчлиси яна шуки, ҳанузгача географияга оид махсус илмий текшириш институти ёки фанлар академияси тизимида ҳатто бирорта муҳбир аъзо йўқ. География фанининг олий ўқув юртларига кириш имтиҳонларидан (тест синовларидан) олиб ташлаш ҳам унга бўлган «иккинчи даражали» муносабатнинг далилидир.

5. Реал ҳудудий борлиқ мураккаб, уни билиш эса вақт ва макон жиҳатидан чеклангандир. Қолаверса, бу объект турғун вазиятда эмас у доимий ҳаракатда, динамик ўзгаришда. География ана шу ўзига хос жараёни англаб олиши керак, зеро унинг объекти қамровида, ҳудуд доирасида қатор табиий ва ижтимоий фанлар ўз ўрнини топган. Бинобарин, география айни пайтда ана шу «қўшни» фанларнинг ҳудудий ва қирравий жиҳатларини ҳам ўрганиши лозим.

Аммо, географиянинг худди шундай ижобий фазилати ва масъулияти унинг анъанавий камчилигини юзага келишига асосий сабабчидир. Чунки, кенг объект кенг қамровли кўрилади, бироқ ҳамма вақт бундай тадқиқод чуқур таҳлилли бўлмаслиги ҳам муқаррар. Шунинг учун географияга кўпроқ юзаки тасвир-



ловчи, таърифловчи, фақат «суратга туширувчи» фан сифатида ноҳақ қараш расм бўлиб қолган.

6. Илмий изланишлар географияда асосан ўрта ва кичик масштабларда олиб борилмоқда. Фан номзодлиги ёки докторлиги учун диссертациялар мавзуси ҳам худди шундай-кенг ва катта ҳудудларни ўрганишга бағишланган. Ваҳоланки, ривожланган мамлакатларда макроиқтисодий эмас, балки кўпроқ микроиқтисодий масалалар тадқиқ этилган. Табиийки, бундай тадқиқотларнинг аниқлиги ва амалийлиги анча юқоридир. Бир вақтлар «континентлар бўйича фикрлаш керак», деб уқтирилар эди. Энди эса глобал ва регионал фикрлаб, локал (маҳаллий) масштабда амал қилиш мақсадга мувофиқдир.

Тўғри, йирик масштабли тадқиқотларнинг ҳам ўзига хос камчиликлари мавжуд-улар ҳамма вақт ҳам илмий қонуниятларни аниқлашга ёрдам бермайди. Бинобарин, бундай йўналишдаги изланишлар географик таққослаш методидан самарали фойдаланишни назарда тутати. Айни чоғда кичик масштабли тадқиқотларда объект танлама ҳолда унинг айрим ва турли жойлари чуқур «пармаланиши» ёрдамида таҳлил этилиши зарур.

7. Баъзи ҳолларда илмий ишлар, чунончи диссертациялар бирор ҳудуд «мисолида» бажарилади. Бундай мавзудаги ишлар тадқиқотчига катта мажбурият ва маъсулият юклайди. Чунки, уларнинг илмий натижа ва хулосалари, назарий-услубий кўрсатма ва тавсиялари шунга ўхшаш кўп ҳудудларга ҳам тааллуқли бўлишини талаб этилади.

Диссертация мавзулари ниҳоятда пухта, лўнда бўлиши, ишнинг мазмун-моҳиятига мос келиши керак. Шу билан бирга уларнинг номларида «тадқиқод», «географик тадқиқод», «комплекс тадқиқод», «таҳлил», «муаммо» каби иборалар ортиқча. Зеро, ҳар қандай диссертация қайси бир илмий-амалий муаммони ҳал этишга қаратилган тадқиқотдир. Фанимизнинг моҳиятан ижтимоий-иқтисодийлиги, унга комплекслик тамойилининг ҳослиги ҳам бундай сўзларнинг мавзуга киритилишини ўринсиз қилиб қўяди. Шунингдек, илмий ишларнинг мақсад-вазифалари, ҳимоя предмети ва илмий янгиликлари ўртасида муайян алоқадорлик бўлиши шарт.

8. Ижтимоий географияда, энг аввало, унинг иқтисодий ёки ишлаб чиқариш қисми-географияси фаолроқ ривожланган. Собик совет географиясининг кучу қудрати ҳам ана шунда эди. Аммо, юқори даражада тараққий этган хорижий давлатларда бўлганидек, мамлакатимизда асл маънодаги социал география айтарлича тарқалмаган ва у эндигина ўзига тор йўл очмоқда. Шу боис ривожланган мамлакатларда бу фан асосан гуманитар ёки инсон географияси шаклида машҳур бўлса, бизда у кўпроқ иқтисодий, холое.



Иқтисодий ва социал географияда ҳудудийлик тамойили турлича маъно ва мазмунга эга: биринчисида ҳудуд-бу ресурс, ишлаб чиқаришни жойлаштириш макони бўлса, иккинчисида у яшаш муҳитидир. Худди шунинг учун социал географияда хари-талаштириш усулини қўллаш бироз чекланган. Сабаби-бундай тадқиқотлар одатда катта масштабда, яъни кичик ҳудудда-маҳалла, мавзе ва даҳаларда ҳам олиб борилади.

9. Иқтисодий географиянинг ўзида ҳам соф ва аниқ иқтисодий билимларга, статистикага эътибор бироз бўшашган. Бу ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш даврида иқтисодий географиянинг унча тайёр эмаслигидан дарак беради. Аслида эса иқтисодий географ айни пайтда ҳам иқтисодчи, ҳам географ, яъни ҳудуд иқтисодчиси бўлмоғи даркор. Бу унинг энг муҳим, жозибали ва бетакрор хусусияти, асосий мазмун, моҳият ва мақсадидир. Ачинарлиси шуки, ҳатто табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти, иқтисодий районлаштириш каби хусусий (ўзининг «нони» бўлган) масалалар билан иқтисодий географлар эмас, кўпроқ иқтисодчилар шуғулланмоқдалар.

10. Илгариги ўта марказлашган жамиятни ривожлантириш ва бошқариш сиёсати даврида регионларга, мамлакат ичкари-сига бўлган эътибор заифлашган эди. Бунинг оқибатида регион-нал ёки минтақавий сиёсат илмий ва амалий жиҳатдан амалга оширилмасди. Қизиги шундаки, собиқ Иттифоқнинг турли республикаларида яшовчилар ўз юртларига кўра ўзгаларни яхши-роқ билар эдилар. Бундан Ўзбекистон ҳам истисно эмас, албатта. Шунинг учун ҳозирги мустақиллик шароитида географик таҳлил туман ва ҳатто йирик қишлоқлар даражасига «тушиши» керак. Ана шундагина ўз юртимизнинг бепоенлиги, унинг сало-хияти ва қудрати, ички ранг-баранглигини чуқур ҳис қила ола-миз. Бинобарин, Ватанимиз дунё (глобал) нуқтаи назаридангина эмас, балки жаҳоннинг Ўзбекистон нуқтаи назаридан ўргани-лиши ҳам биз учун фойдадан холи эмас.

11. Иқтисодий география ҳар ҳолда географик фанлар тизми-га кирази. Аммо юзага келган вазиятда у ҳатто, табиий гео-графиядан ҳам узоқлашиб колган. Бунинг оқибати бўлса керак, иқтисодий географияда экологик тадқиқотлар, табиий бойликлар-дан оқилона фойдаланиш, рекреация, тиббиёт, мелиоратив гео-графия каби иқтисодий ва табиий география қиррасидаги фан ва илмий йўналишлар нисбатан суст ривожланган. Ваҳоланки, бу икки фан оралиғида жуда кўп самарали ва замонавий тад-қиқотларини олиб бориш мумкин. Бундан ташқари, умумий гео-график мазмунга эга бўлган қонуният ва категориялар: зонал-лик, комплекслик, регионаллик, геотизм, районлаштириш ва бошқалар табиий ва «нотабиий», яъни ижтимоий географияни назарий-услубий жиҳатдан бир-бирига мустаҳкам боғлайди.



12. География ўзининг туб моҳият-мазмунига кўра том маънодаги ҳудудий тенгсизлик, турли-туманликдир. Бу географик жараён ва умуман иқтисодий географик тараққиётнинг диалектик асоси, бош омили ҳисобланади. Зеро, ҳамма жой айнан бир хил бўлса тараққиёт ҳам, география фанининг ўзи ҳам бўлмайди. Бироқ, ҳанузгача баъзан тенглаштириб бўлмайдиган нарсаларни тенглаштиришга, қоронғи уйда йўқ қора мушукни беҳуда қидиришга ҳаракат қиламиз. Ҳақиқатда эса бундай уринишлар амалда натижасиздир. Чунки, ҳудудий тенгсизликни мутлақо барта раф этиб бўлмайди. Қолаверса, бозор муносабатлари эркинлик, соғлом ҳудудий рақобат ва тенгсизлик демакдир.

13. Баъзан иқтисодий географик тадқиқотларда, жумладан шаҳарлар ва урбанизация жараёнини ўрганишда биз ҳанузгача «европача» қараш ва қолипдан узоққа кета олмаяпмиз. Маълумки, Ўрта Осиё маданияти, шаҳарлар ривожланиши ўзига хос шарқона хусусиятга эга. Бас шундай экан, келажакда Ўзбекистонда урбанизация кўрсаткичини, яъни шаҳар аҳолиси улушини ривожланган ғарб мамлакатларидек 80-90 фоиз даражасида башорат қилиш ҳақиқатдан жуда йироқдир. Ушбу оламшумул жараённинг географик жиҳати ва хусусияти ҳам шунда. Аммо бундан Ўзбекистонда урбанизация жараёни мавжуд эмас, деган хулосага килиш нотўғридир. Аксинча, у мамлакатимизда ҳам мавжуд. Бироқ, унинг тарихий, иқтисодий, географик ва бошқа хусусиятлари ўзгача ва айниқса, Европа мамлакатларидан тубдан фарқланади. Айнан ана шу регионал хусусиятлар, урбанизация жараёнининг юртимиздаги тарихи, таърифи ва тақдирини атрофлича ёритиш ижтимоий географиянинг муҳим вазифасидир.

14. Шу билан бирга иқтисодий географияда баъзи тушунчаларга одатдагидек фақат салбий нуқтан назардан қараш ҳам адолатдан эмас. Чунончи, геосиёсат, географик детерминизм тушунчаларида ҳеч қандай айб йўқ. Зеро, детерминистик қарашсиз ҳодиса ва воқеалар орасидаги алоқадорлик, илмий дунёқарашнинг ўзи бўлмайди. Шу билан бир қаторда фақатгина географик детерминизмгина эмас, балки бошқа «детерминизм»лар ҳам мавжуд. Асосий муаммо-бундай омил таъсирини ўз меъёрида аниқлаш ва баҳолашдадир. Шу маънода уни ҳаддан ташқари бўрттириш ёки, аксинча, тамомила инкор этиш ножоиздир.

15. Географиянинг, жумладан ижтимоий географиянинг яна бир ривожланиш омили унинг ички салоҳиятидан, бошқа фанлар билан «қўшничилик» мавқеидан тўлароқ фойдаланишидир. Ушбу фан ҳали кўп янгиликлар яратишга қодир: у демография, социология, психология, тиббиёт, тарих, этнография, ҳукукшунослик, сиёсатшунослик ва бошқа фанлар билан ҳамкорликда ёки улар киррасида замонавий тадқиқотлар олиб бориш имкониятига эга. Аммо ҳар қандай шаронда ҳам бундай тадқиқотлар «нариги

қирғоққа» ўтиб кетмаслиги ва ҳудудийлик, регионаллик, комплекслик хусусиятларига асосланиши зарур.

16. Айрим ҳолларда географик тадқиқотларнинг камчилиги унинг ўрганиш объектини чегараланмаганлиги, комплекслик тамойилидан тўғри фойдалана олмасликдадир. Аксарият шароитда энг пастки қатлам аниқ белгиланмайди, юқори поғоналар эса ҳад ва ҳудудсиз бўлиб қолади. Ҳар қандай тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, унинг доираси тўғри ажратилиши шарт. Масалан, саноат географиясида энг бирламчи бўгин ёки элементар объект саноат корхонаси бўлса, аҳоли географиясида у аҳоли манзилгоҳи ҳисобланади. Уларни янада парчалаш эса тизим-таркиб қондасидан, қўйилган мақсаддан четга олиб чиқади. Худди шундай, ўрганишнинг юқори ҳудудий босқичи, таҳлил этиладиган масалалар таркибининг тўғри белгиланиши географиядаги комплекслик тамойилига («дарахт ва унинг шохлари»)га мос келиш зарур.

17. Ва, ниҳоят мавжуд тадқиқотларда география фанидаги асосий тушунчаларнинг кўпчилик учун маъқул шаклда фойдаланиши мақсадга мувофиқ. Бинобарин, район, ландшафт, урбанизация, агломерация, конурбация, мегалаполис, инфраструктура, система, комбинатлаштириш, агросаноат, транспорт, рекреация, экология каби қатор тушунчалар айнан ана шу кўринишда ишлатилиши тўғрироқ. Зеро, улар энди «ҳеч кимники», халқаро (ҳаммабоп ва оммабоп) мазмунга эга ва бундай тушунчаларни тўғридан-тўғри ўзбек тилига ўгириш баъзан кўзда тутилган ёки асл маънони англатмайди.

Шундай қилиб, ижтимоий географиянинг ҳозирги Ўзбекистондаги ҳолатига юқорида келтирилган айрим камчиликлар ёки нуқсонлар озми-кўпми тегишли. Уларни бартараф этиш, мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиш мамлакатимизда ҳам мазкур фаннинг жаҳон даражаси ва андозасида ривожлантиришга ёрдам беради. Бунинг учун ижтимоий географияни чиндан ва дилдан севган киши, фидойиси унинг асосий пойдевор ва устуллари бўлмиш иқтисодий районлаштириш, ҳудудий меҳнат тақсими, ҳудудий ишлаб чиқариш (ва ноишлаб чиқариш) мажмуа ва тизимлари, иқтисодий географик ўринга ўхшаш илмий ғоя ва тушунчаларни чуқур англаши, картография, географик таққослаш, тарихий, ҳудудий тизим-таркиб усулларини пухта билишлари керак.



## АДАБИЁТЛАР

1. Акромов З. М. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ва ижтимоий географияси ўқув дастури. — Тошкент, ТошДУ-1992. — 24 б.
2. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. — М.: Мысль, 1983. — 350 с.
3. Асанов Г. Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изохли лугати. — Т.: Ўқитувчи, 1990. — 248 б.
4. Асанов Г., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. — Т.: Ўқитувчи, 1994. — 209 б.
5. Баранский Н. Н. Избранные труды, Научные принципы географии. — М.: Мысль, 1980. — 239 с.
6. Джонсон Р. Дж. География и географы: Очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 г. — М.: Прогресс., 1987. — 368 с.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асар бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т.: Ўзбекистон, 1997. — 326 б.
8. Ковальская Н. Я. Методика экономико-географических исследований. — М.: МГУ, 1963. — 234 с.
9. Маергойз И. М. Методика мелкомасштабных экономико-географических исследований. — М.: МГУ, 1981. — 137 с.
10. Манак Б. А. Методика экономико-географических исследований. — Минск, Университетское, 1985. — 155 с.
11. Мересте У. И., Нымник С. Я. Современная география: вопросы теории. — М.: Мысль, 1984. — 296 с.
12. Преображенский В. С., Мухина Л. И. Аспирантура и диссертация (рекомендации аспирантам и соискателям географии) — М.: 1983. — 47 с.
13. Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М.: Мысль, 1973. — 559 с.
14. Солиев А. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари. — Т., 1995. — 52 б.
15. Солиев А., Маллабоев Т. Иқтисодий ва социал география курсида айрим қонуниятларни ўрганиш методикаси. — Т., 1988. — 68 с.
16. Солиев А., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий география асослари. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 70 б.
17. Тойн П., Ньюби П. Методы географических исследований. 11-выпуск. Экономическая география. — М.: Прогресс, 1977. — 271 с.
18. Харвей Д. Научное объяснение в географии. — М.: Прогресс, 1974. — 502 с.
19. Ходиев Р. А. Методические указания по написанию дипломных работ по экономической географии. Т.: ТашГУ, 1978. — 15 с.
20. Чистобаев А. И., Шарьгин М. Д. Экономическая и социальная география. Новый этап. — Ленинград, Наука, 1990. — 319 с.
21. Экономическая и социальная география. Вопросы географии. Сб. 115. — М.: Мысль, 1980. — 220 с.

|                                                                                                             |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <b>ВИРИШ</b>                                                                                                | 3   |
| <b>Биринчи боб. ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ ГЕОГРАФИЯНИНГ ПРДМЕТИ ВА АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАРИ</b>                         | 6   |
| <b>Иккинчи боб. ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ ГЕОГРАФИЯНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ</b>                                    | 18  |
| 2.1. Умумгеографик методлар                                                                                 | 19  |
| 2.2. Асосан иқтисодий ва социал географияга хизмат қилувчи методлар                                         | 25  |
| 2.3. Бошқа методлар                                                                                         | 36  |
| <b>Учинчи боб. ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАР БУЙИЧА МЕТОДИК КЎРСАТМАЛАР</b>                     | 46  |
| 3.1. Аҳолини географик ўрганиш                                                                              | 46  |
| 3.2. Геоурбанистика                                                                                         | 52  |
| 3.3. Саноат географияси                                                                                     | 63  |
| 3.4. Агрогеографик тадқиқотлар                                                                              | 70  |
| 3.5. Қишлоқ жойлари ва аҳолига хизмат кўрсатиш географияси                                                  | 78  |
| 3.6. Социал географияга оид тадқиқотлар.                                                                    | 86  |
| 3.7. Геосиёсий ва сиёсий географик тадқиқотлар.                                                             | 94  |
| <b>Тўртинчи боб. МУСТАҚИЛЛИК ШАРОИТИДА САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ</b>                            | 103 |
| 4.1. Янги иқтисодий муносабатларга ўтиш даврида саноатни ривожлантириш ва жойлаштириш                       | 103 |
| 4.2. Саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий таркиби.                                                             | 110 |
| <b>Бешинчи боб. САНОАТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА УНГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ АСОСИЙ ОММИЛАР (СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА)</b> | 119 |
| 5.1. Саноат ривожланишининг табиий ва ижтимоий-иқтисодий омиллари                                           | 119 |
| 5.2. Сирдарё вилояти саноати шаклланиши ва ривожланишининг регионал хусусиятлари                            | 126 |
| <b>Олтинчи боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ҲУДУДИЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ.</b>                    | 133 |
| <b>Еттинчи боб. ЯНГИ ШАРОИТДА ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ВА СОЦИАЛ ГЕОГРАФИЯСИНИНГ ЎҚИТИЛИШ МУАММОЛАРИ</b>        | 143 |
| <b>Саккизинчи боб. АСПИРАНТ ВА ЕШ ТАДҚИҚОТЧИЛАР УЧУН БАЎЗИ БИР МАСЛАҲАТЛАР</b>                              | 152 |
| <b>Тўққизинчи боб. ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ (ХУЛОСА ЎРНИДА)</b>         | 174 |
| <b>АДАБИЕТЛАР</b>                                                                                           | 180 |

Териншга берилди 23.06. 1999 йил. Формати 60х90,1/16. Тип. қоғози. Нашр ҳажми 11,4 б. т. Нусхаси 600 дона. Буюртма № 1565. Баҳоси ке-лишилган нархда.

ИГМИЧБ, Гулистон шаҳри, Навоий кўчаси, 28.



